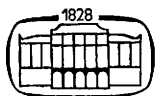

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Mező András:* Hivatalos helységneveink gondjai
Kakuk Mátyás: „Beszélő helynevek” a Tiszazugban
Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? II.
Büky László: A *lélek* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében
Szili Katalin: Nyelvünk a külföldieknek írt nyelv-könyvekben
Honffy Pál: A tankönyvek nyelvezetének néhány sajátos követelménye
Gósy Mária: A hallás és a beszédmegértés kapcsolatairól
Klaudy Kinga: Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában?
Seregy Lajos: A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai
Berényi Pálné: Közgazdaság és szaknyelvi kommunikáció
Zsolnai László: A *linguistica oeconomica* a közgazdaságtudomány szemszögéből
Elekfi László: Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

108. ÉVFOLYAM 1984. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Mező András:</i> Hivatalos helységneveink gondjai	257
<i>Kakuk Máttyás:</i> „Beszélő helynevek” a Tiszazugban	269

Vita

<i>Lőrincze Lajos:</i> Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? II.....	273
---	-----

Íróink nyelve

<i>Büky László:</i> A lélek főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében...	289
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Szili Katalin:</i> Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben.....	305
<i>Honffy Pál:</i> A tankönyvek nyelvezetének néhány sajátos követelménye	312
<i>Gósy Mária:</i> A hallás és a beszédmegértés kapcsolatáról	319
<i>Klaudy Kinga:</i> Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában?	325

Szaknyelveink

<i>Seregy Lajos:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai.....	333
<i>Berényi Pálné:</i> Közgazdaság és szaknyelvi kommunikáció	338
<i>Zsolnai László:</i> A linguistica oeconomica a közgazdaságtudomány szemszögéből ...	345

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Elekfi László:</i> Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár	349
<i>Fabó Kinga:</i> A szófajváltás	360

(1 1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 1 1 1 1 1 1)

MAGYAR NYELVŐR

108. ÉVFOLYAM * 1984. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Hivatalos helységneveink gondjai*

I. Hivatalos helynévnek kell tekinteni a valamely államigazgatási hatóságtól egy földrajzi objektum számára kötelező érvénnyel megállapított helynevet. Ennek alapján — származásától, keletkezésétől függetlenül — hivatalos név pl. a *Kossuth Lajos utca* és a *Széna tér*, ha a községi vagy városi tanács e neveknek hivatalos fórumokon való használatát az állampolgárok számára kötelezővé tette. A hivatalos nevek körében sajátos helyet foglalnak el az úgynevezett államigazgatási helynevek (e kategóriát a tanácsokról szóló 1971. évi I. törvény 72. §-a vezette be), amelyek sorsának intézését az államigazgatás legfelsőbb fórumai, az Elnöki Tanács, illetőleg a Minisztertanács hatáskörébe utalta a tanácstörvény és az ennek végrehajtásáról szóló 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet. Az utóbbi értelmében (11. §) „államigazgatási helynév: a község, a nagyközség, a város, a megyei város, a fővárosi kerület, a főváros, a megye és a járás neve”. Az államigazgatási helynevet be kell vezetni a Magyar Népköztársaság Államigazgatási Helynévkönyvébe, s ezt a korábbi Országos Községi Törzskönyv helyébe került dokumentumot a Központi Statisztikai Hivatal elnöke gondolja. Az idézett kormányrendelet a névadásra vonatkozóan is fontos előírásokat tartalmaz: „azonos szintű területi egységek elnevezése nem egyezhet egymással. Államigazgatási helynévként csak hivatalosan megállapított helynevet szabad használni” (11. § 2. bekezdés). Továbbá: „az államigazgatási helynév indokolt esetben megváltoztatható. Új államigazgatási helynév megállapításakor figyelemmel kell lenni a történelmi hagyományokra, a földrajzi környezetre és a nyelvi, nyelvhelyességi követelményekre” (uo. 3. bekezdés).

A tanácstörvény és a kormányrendelet most idézett előírásai alkotják azt a jogi hátteret, amely alapján új helységnevek keletkeznek, régiek megváltoznak, valamint helységegyesítéskor az ezután használandó közös nevek kijelöltenek. Ez a jogi rendezés azonban sok szempontból nem tekinthető megnyugtatónak, teljesnek és egyértelműnek. Az államigazgatási helynév fogalma — a korábbi fölfogásunkhoz és gyakorlatunkhoz képest — kitágult a rendeletben. A fővárosi kerületek és a járások megjelölését névtudományunk névszerűnek tartja ugyan, mégpedig a lokalizálásban betöltött szerepük és nyelvi formájuk viszonylagos állandósága miatt, jelentéssajátságaik szerint azonban még sokkal több szál köti őket a közszói szintagmákhoz. Ugyanakkor, a közigazgatás mai szerkezetét tekintve, szűk is ez a kategória, mert az alárendelt fogalmak sorából hiányzik az ún. városkörnyék (pl. *Veszprémi városkörnyék*, *Mátészalkai városkörnyék*), amely közbenső helyet foglal el a város és a járás között. Végül további szűkölést eredményezett az is, hogy az 1898. évi IV. tc. (az ún. helynévtörvény) előírásaihoz képest kikerültek a hivatalos hely-

* Elhangzott az MTA Anyanyelvi Bizottságának 1983. március 21-i ülésén.

nevek sorából a jelentősebb lakotthelyek elnevezései. Ezek azonban a közigazgatási alapon meghatározott kategóriából joggal hiányoznak.

A rendelkezések nem tisztázzák azt, hogy mit jelent a fővárosi kerület neve. A közigazgatási gyakorlat alapján csak arra gondolhatunk, hogy ezek a római számmal jelölt sorszámából és a *kerület* szóból álló számjelzős szószerkezetek. A törvény nem biztosít tehát védeltséget a *Ferencváros*, *Angyalföld*, *Tabán* stb. városrészneveknek, amelyeknek pedig mind a tulajdonnévi értéke, mind pedig a tájékozódásban vitt szerepe nagyobb, illetőleg vetekszik az *V. kerület* típusú megjelölésekével.

Félreértésre ad lehetőséget a kormányrendeletnek az azonos szintű területi egységek elnevezésére vonatkozó kitétele, mert valamely név ismétlődését csak közöttük tiltja. A nem azonos szintű egységek névviselésével kapcsolatban a tiltás elmaradása tehát értelemszerűen azt jelenti, hogy ezek neve akár egybe is eshet (pl. egy község neve a főváros nevével). Szerencsére az elnevező gyakorlat nem él ezzel a lehetőséggel, hanem továbbra is tiszteletben tartja az 1898. évi névtörvény egy helység: egy név elvét.

Hiányolnunk kell a rendelkezésből a névváltoztatásra vonatkozó engedmény részletes taglalását is. „Az államigazgatási helynév indokolt esetben megváltoztatható” kitételből nem tudjuk meg, hogy a jogalkotók mely körülmények meglétét sorolják a változtatást kiváltó indokolt esetek közé. De arra sem kapunk választ, hogy a régi és új név viszonyában milyen szerep jut a történelmi hagyományok, a földrajzi környezet és a nyelvi, nyelvhelyességi szempontok mérlegelésének. Tapasztalatunk szerint az elnevező gyakorlatban — olykor itt meg nem jelölt tényezők befolyására (pl. kegyelet, névésztétika, ideológiai okok) — valamennyi, tényleg jelentős szempont érvényesülése csorbát szenved.

II. Az utóbbi évtizedekben hivatalos helyneveink egyre gyakrabban foglalkoztatják a közvéleményt. Az ország több városában utcanévbizottságok működnek, hogy segítsenek a helyi hatóságoknak a gyors településfejlődés során előállt elnevezési kényszer föloldásában. Másutt belátják, hogy a tervezés időszakában keletkezett *XV. lakókörszet* típusú megjelölések helyett szükség van a tájékozódást jobban könnyítő, a közösségi egybetartozás érzését fokozó, az otthonteremtés folyamatát felgyorsító városrésznevekre is, s ezeket olykor névpályázat révén választják ki. De az utcanévek szükségszerű megváltoztatása is fölkorlácsolhatja a kedélyeket. Hadd utaljak itt a *XVIII. kerületi Kolozsvár utca* esetére, amelyet a helynévi homonímiából adódható zavarok enyhítésére *Tarkó utcá*-nak kereszteltek el, s az aktus az Élet és Irodalom c. lapban (1982. dec. 10. és 1983. jan. 7.) vitát váltott ki. A számos egyéb vonatkozáson kívül minden utcanévnek van történeti mondanivalója is, tehát rendelkezik ezzel a *Széna tér*, a *Sztálin út*, a *Kossuth Lajos utca* és az *Illatos út* egyaránt. E történeti mondanivaló mértéke — és játsszunk a szóval: értéke — azonban nem vetkszik a helységnevekével. (Mikesy Sándor, sokunk jóemlékű barátja mondta el 1968-ban, hogy Amerikában annyi méter magas tornyokat emeltek tisztelgésül, ahány év eltelt a település alapítása óta. Ha mi is ezt tennénk, a sok 800–1000 méteres toronnyal komolyan veszélyeztetnénk a légi közlekedést.)

A helységnevek életében bekövetkező változások alkalmával sokszor hatalmas indulatok törnek föl a sérelmet szenvedett helységek lakói körében, s ilyenkor az aggodalmak többsége az eredeti nevek régiségi értékére vezethető

viSSza. 1923-ban került sor *Garta* és *Kapuvár* egyesítésére. Az összeolvadással foglalkozó képviselő-testületi ülésen azonban nem méltányolták a gartaiak kívánságát, hogy falujuk nevét *Kapuvárgarta* formában foglalják bele az új helységnévbe, ezért a gartaiak sértődötten kivonultak a teremből. Az ő számukra volt olyan becses a *Garta* név, mint amilyen múltat idéző a kapuváriaknak a sajátjuk.

Az egeraljaiak sérelmét az Élet és Irodalom 1982. július 16-i számában Ágh István adta elő. A Veszprém megyei kis falut 1949-ben nevének megszüntetésével *Adorjánháza*-val egyesítették. Az akkor vágott sebek több mint harminc év elmúltán sem gyógyultak be, s azóta többször is kérték az *Egeralja* név visszaállítását, — sikertelenül. „Az egeraljaiakat még vitatkozni sem hagyták — zárja szenvedélyes hangú írását Ágh István. — Még azt sem engedték, hogy legyen Egeradorján vagy Egerháza. Az egyikben ősi égerfaerdő sutog, a másikban egy régi uraság neve hirdeti máig a feudalizmust. Ő maradt fenn a helységnévtárban.” Sajnálom, hogy a szerző leírta az utolsó két mondatát, noha az egeraljaiak érdekében támadt indulata számomra nagyon rokonszenves. Az *Adorjánháza* ugyanis nem rejtí semmiféle uraság nevet, és a mai ember számára nem hirdeti a feudalizmust. Ez a név az adorjánháziaké.

Egy tervezett egyesítéssel kapcsolatban ragadott tollat Fenákel Judit (Nők Lapja 1982. jan. 9.): a Békés megyei Endrődnek és Gyomának az egyesülésben a *Gyomaendrőd* nevet szánták. Az író az javasolja, ha közigazgatási okokból föltétlenül szükséges az összevonás, hogy az új névben kötőjellel mutassák meg a nevek eredeti különállását: „Őrizzük meglevő színeinket. Őrizzük a sokféleséget. A változatosságot. A más milyenséget. Azt az édes rendetlenséget, amiben Gyomát Gyomának, Endrődöt meg Endrődnek hívják. S ha más egyéb okok az egyesítésük mellett szólnak, ne sajnáljunk tőlük egy kompromisszumos kötőjelet. Senkitől ne vegyünk el olyat, ami helyett nem tudunk egyenrangú újat adni. Például a múltját.” Fenákel Judit javaslatához váratlanul sokan csatlakoztak. Leveleket kapott más, eltüntetett nevű helységekből, a volt endrődiektől Budapestről, Orosházáról, Kiskunfélegyházáról, de még Dániából is. A levélírók hivatkoztak annak a cérnaszálnak az erejére, amely „Évekig, talán évtizedekig láthatatlanul, de mégiscsak összegubancol bennünket egy város, egy falu, esetleg városrész vagy telep sorsával.” (Nők Lapja 1982. febr. 20.)*

III. A születéshez hozzátartozik az élet, az élethez a változás és a változás egyik formája, a halál. Helyneveink egykori kitűnő értője, a történész Csánki Dezső a következőket írta: „A helynév élő lény, mégpedig nem ritkán hosszú életű. Születik, fejlődik és meghal, mint az emberek, mint a nép, amelynek lelkében, ajakán nyerte és éli életét. Fejlődése közben kopik, gyarapodik; megrövidül vagy meghosszabbodik; olykor teljesen átalakul, mégpedig nemcsak külsőleg, hanem belső értelme szerint is” (MNY. 2: 385).

Helyneveink évszázadokon keresztül háborítatlanul éltek természetes életüket. Megszülettek, a nyelvi és a településfejlődés meg az elnevező lakosság cserélődése következtében meg- és elváltoztak vagy elpusztultak, nagyon ritkán pedig a helységek összeolvadása következtében maguk a nevek is összeolvad-

* Az előadó ezután egy kis kitérőt tett. Elmondta, hogy a szülőotthonok hálózának kiépülésével leértékelődött a szülőhely fogalma. Javasolta, hogy ennek kiküszöbölésére ezután inkább a származási helyet tartsuk nyilván. (A szerk.)

tak. Az új helység elnevezésére, a névváltoztatásra a természetes névadás korából is bőséges mennyiségű példánk van, néhány esetben pedig a falvak spontán egyesülését követő elnevezési folyamatot is tetten érhetjük.

A névváltozás gyakran csak a hangalak megváltozásában mutatkozik meg. Eltekintve most a nyelvi fejlődés során lejátszódott tendenciáknak (zártabbá válás, labializáció stb.) a helynevekben való tükröződésétől, nézzünk néhány példát arra, hogy a változás hogyan szüntette meg a névalakok etimológiai világosságát, esetleg hogyan rendezte át a név elemei között egykor megvolt jelentésbeli kapcsolatokat. A Szatmár megyei *Méhtelek* eredeti neve egy 1344-beli adat szerint *Meltelek* volt (vö. Maksai 178), azaz az elnevezés alapján a föld mélyen fekvő volta szolgált. A *Méjtelek* előtagjának kiejtése azonban ebben a névben egybeesik az ugyancsak *éi* kettőshangzóval ejtendő *méh* szó kiejtésével. A névadó sajátosság elhomályosulásával párhuzamosan a lakosság már ezt a szót értette bele a névbe, s ma már a név keletkezését a méhekkal hozzák kapcsolatba. A Somogy megyei *Kálmánca* nevében a mai nyelvtudat legfeljebb a *Kálmán* keresztnév kicsinyítő képzős származékát fedezi föl (vö. *tócsa*). Pedig az eredeti helységnevet és a névadót még mindig őrzi az e névből származó *Kálmánchey* családnév (noha erről a kapcsolatról a nevet viselő családok sokszor már nem tudnak, hiszen erre mutat, hogy nevüket *Kálmáncei*-nek, *Kálmáncheyi*-nek ejtik és ejtetik). A történeti adatok pedig még világosabban mutatják meg, hogy a helységnév a Kálmántól idetelepített csehekről való (1286: *Kalman Királychey*, vö. Csánki 2: 578). A Zala megyei *Kozmadombja* régen a templom védőszentjéről való *Szentkozmadomján* nevet viselte (1199: *Cusmadomian*, vö. Szentpétery, KritJegyz. 1: 55). Nyilván a *Damján* ~ *Domján* keresztnévi használatának visszaszorulásával párhuzamosan a nyelvtudat az utótagot helyhatározós alaknak fogta föl, s a *-domja* utótagba a *domb* birtokos személyragos alakját érezte bele. (Ehhez hasonló a szabolcsi *Dombrád* alakulása is. Ez egy szláv eredetű *Damarad* személynévből való magyar névadással. A kiejtés ma is *Domrád*, a nép azonban téves visszaértelmesítéssel összetett szónak fogja föl, s előtagjában a *domb* szót keresi.)

A nevek újraértelmezésénél még gyakoribb jelenség a típusváltozás, tehát a név képzővel való kiegészülése, illetőleg az eredeti képző elvesztése, vagy a név közzói utótaggal való bővülése, illetőleg az eredeti közzói utótag elhagyása (a típusváltás fogalmára l. Mező: Nyr. 94: 497). A Bihar vármegyei *Álmosd* évszázadokon keresztül képzőtlenül szerepel (1281 stb.: *Almus*, 1416: *Almos*: Györffy 1: 593, Csánki 1: 602), s nevét arról a Marót nemzetségből származó *Almus*-ból kaphatta, akinek fiát, Cyrill ispánt 1261-ben említi egy gyanús hitelű oklevél (Györffy i. h.). A *-d* képzős alak 1461-től fordul elő (*Álmosd*: Csánki i. h.).

Nyíregyháza neve valószínűleg úgy alakult ki, hogy a település eredeti *Nyír* nevéhez a helység pusztásodása után másodlagosan csatlakozott az *-egyház* utótag. A hasonlóan formálódott *Dorogegyház*-ból, *Kabaegyház*-ból viszont az idők folyamán ez az elem ismét lekopott. Mindezeknek a változásoknak településtörténeti okai voltak. Azok következtében szűnt meg a *Terecse* név, és vette föl újjátelepítőjéről a *Petneháza* nevet. A bihari *Torna* — nyilván ugyancsak pusztásodása következtében — legjelentősebb építménye, a templom védőszentjének nevében éledt később újjá, majd lett *Boldogasszonyfalva* néven Debrecen része.

A helységek és nevük spontán egyesülésére a két legismertebb példával hadd utaljak. *Hódmezővásárhely* az Árpád-korban még két önálló falu *Hód*

(1231: *Houd*) és *Vásárhely* (1266: *Wisarahel*: Györffy 1: 858—9), ugyanígy *Mátészalka* is *Máté* (1231: *Mathei*) és *Szalka* (1268: *Zalka*: SzabSzatm. 71) néven. Összeforrásukat nyilvánvalóan egybeépülésük előzte meg.

De térjünk vissza hivatalos helységneveink gondjaihoz!

IV. A jelentősebb települések történelmünk egész során egyebek között úgy és azzal váltak még jelentősebbekké, hogy magukhoz vonták a szomszédos kisebb falvakat, kiterjesztették gazdasági vagy földesúri hatalmukat a pusztá vagy pusztulóban levő helységek határait. Cegléd határának északi részén az 1460. évi határjáráskor négy pusztá templomot és faluhelyet vettek számba (vö. Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971. 79, 20. ábra). Debrecen előbb Boldogfalvát olvasztotta be, majd céltudatosan tágította határait minden irányban, s kebelezte be *Macs*, *Hegyes*, *Haláp*, *Bigecs*, *Szata*, *Szentdemeter*, *Szentjános*, *Poroszlótelke*, *Máta*, *Elep* stb. területét (vö. Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen, 1936. 91—138).

Városaink a XX. században is követik a középkori példát. Nézzük meg előbb, hogy az úgynevezett megyei városok hogyan alakították ki a jelenlegi életterüket. Közülük mindenképpen *Győr* és *Pécs* emelkedik ki. Győr már 1904-ben beolvasztotta *Győrsziget*-et és az ugyancsak egyesült *Révfalupataház*-at, majd 1950-ben *Pinnyéd*, 1966-ban *Bácsa* következett, legvégül 1970-ben *Gyirmót*-ot, *Győrszentiván*-t és az 1934-ben *Csanakfalu*, *Csanakhegy* és *Ménfő* összeforrásával keletkezett *Ménfőcsanak*-ot vonta magához. *Pécs* a felszabadulás óta kebeleztet be tíz egykori falut. 1947-ben *Mecsekszabolcs*, 1954-ben *Málom*, *Mecsekalja* és *Vasas* csatlakozott hozzá. A *Mecsekalja* azonban kompromisszumos név volt, mert az 1930-ban már egyesített *Magyarürög*, *Mecseszentikút*, *Patacs* és *Rácváros* rejtőzködött mögötte. Vasas is magával vitte az 1946-ban vele egyesült *Somogy* községet. Végül 1955-ben *Nagyárpád* és 1977-ben *Hird* sem kerülhetette el sorsát, Pécsnek szüksége volt rájuk is. Miskolc rohamos fejlődéséhez az is hozzájárult, hogy 1945-ben részévé vált *Diósgyőr* és *Hejőcsaba*, 1950-ben *Görömböly*, *Hámor* és *Szirma*, 1981-ben pedig *Bükk-szentlászló*. A *Szeged*-del való egyesülés miatt 1973 óta eltűnt közigazgatási térképeinkről *Algyő*, *Gyálarét*, *Kiskundorozsma*, *Szőreg* és *Tápé* neve is. Az ötödik megyei város, *Debrecen*, csupán *Józsá*-t olvasztotta be (1981.).

De nemcsak a legnagyobb városok emésztik a községeket. Zalaegerszeg az utóbbi 50 év alatt tizenkét falut kebeleztet be (1933: *Kaszaház*, 1958: *Zalabesenyő*, 1963: *Csácsbozsok* és *Pózva*, 1969: *Andráshida* — az 1940-ben beleolvadt *Apátfá*-val és az 1950-ben vele egyesült *Vorhotá*-val —, továbbá *Bazita*, *Ebergény*, *Ságod*, *Szenterzsébethegy*, 1981: *Botfa*), és hozzá hasonlóan terjesztette ki határát Szombathely kilenc helység beolvasztásával (1933: *Gyöngyösszőlős*, 1950: *Gyöngyöshermán*, *Herény*, *Kámon*, *Olád*, *Perint* és *Szentkirály* az 1935-ben vele összevont *Zarkaháza*-val, 1969: *Zanat*). Máskor nem nyomhatjuk el gyanúkat, hogy egyes nagyközségek azért szorgalmazták más helységek hozzájuk kapcsolását, mert csak az azokkal megnövekedett népességük révén remélhetik, hogy a várossá nyilvánítás iránt való folyamodásuk teljesítésének kevesebb akadálya lesz. Nyilvánvalónak látszik ez az összefüggés *Marcali* és *Siklós* esetében. Marcalihoz ugyanis a várossá nyilvánítással egyidejűleg, 1977. ápr. 1-én rendelték hozzá *Bize*, *Boronka* és *Horvátikút*, Siklósához pedig ugyanezen alkalomból és ugyanekkor *Máriagyűd* helységet. A településszervezők kihasználják a 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet ide-

vonatkozó részének bizonytalanságát, azt ti., hogy „Egymással szomszédos községek, valamint községek és városok egyesülését lehet kezdeményezni, ha belterületeik közel fekszenek vagy összeépültek...” A belterületek közelségének megállapítása ugyanis teljesen szubjektív dolog. Marcali és Bize között több mint egy kilométeren szántóföldek között halad az országút, Vásárosnaményt és az 1969-ben vele egyesített Gergelyugornyt pedig nemcsak a Kraszna és a Tisza folyó, hanem a közöttük levő kiterjedt ártér is megakadályozza, hogy valaha is egybeépüljenek.

Községnek várossal való egyesítése alkalmával végzettszerűen beteljesedik a községnév sorsa. De nagyon gyakran megtörténik ez a községnek községgel való összevonása alkalmával is, pedig az a bizonyos „nagy hal” ekkor alig valamivel nagyobb, mint amilyet megevett. 1945 és 1982 között az egyesítések miatt 260 helynévvel lettünk szegényebbek, és ez óriási szám. Pedig ebben a számban még nincs benne a Nagy-Budapest létrehozásával és az ún. intra metas települések (pl. *Alsóiskáz + Felsőiskáz + Középiszkáz* = 1947: *Iszkáz*) közös alapnévének kiemelésével kapcsolatos veszteség.

A mennyiségi fogyás különösen egy helynévtípusunkat érintette. Sőt úgy látszik, hogy a felszabadulás óta ösztűz irányul a templom egykori védőszentjéről való, ún. patrocíniumi nevekre, mert ezek az egyesülésben való elenyészésen kívül a névváltoztatásoknak is áldozatul estek. Történelmünknek a vallással szemben megmutatkozó dogmatikus türelmetlensége szakaszában, nagyjából 1954-ig még magyarázható (de aligha menthető) ez az eljárás, a folyamat azonban — noha lanyhuló tempóban — azóta is tart. Az egyesítésekben 1945-től 1954-ig tíz patrocíniumi helynév szűnt meg (1950: *Nemesboldogasszonyfa*, *Kaposszentbenedek*, 1952: *Büdszentmihály*, 1946: *Hévízszeptandrás*, 1950: *Szentkirály*, *Kaposszentjakab*, *Kisszentgrót*, *Marótszentmárton*, *Mosonszentpéter*, 1949: *Zalaszentmihályfa*), 1955 és 1970 között ismét tíz név esett áldozatul (1969: *Szenterzsébethegy*, 1963: *Tűskezentpéter*, 1970: *Győrszentiván*, *Berettyószentmárton*, 1969: *Gödrekeresztúr*, *Gödreszentmárton*, 1970: *Mosonszentjános*, *Őrszentmiklós*, 1969: *Sárszentmiklós*, *Szentivánfa*), majd ettől 1982-ig újabb öt védőszentnévi helynév szenvedte meg az egyesülést (1973: *Mosonszentmiklós*, *Rábaszentmihály*, 1978: *Szentsimon*, *Bárszentmihályfa*, 1981: *Bükkszentlászló*).

A patrocíniumi helynév névváltoztatással való megszüntetése 1955-ig tartott, mégpedig az öt eset közül négy 1950-ben játszódott le. Kajászószentpéter nevét 1377-től ismerjük, ekkor még nem szerepel rajta a megkülönböztető előtag (*Nobiles de Zenthpeter*: Csánki 3: 349). Teljes formája a XV. század végéről való (1491: *Kayazozenthpether*: uo.), s az előtag a XIII. századtól adatolt *Keveaszó* nevű völgyre utal (1271: *Keueozou*: uo.), amely szabályos hangtani fejlődéssel már a XIV. század közepére *Kajászó*-vá alakult (1347: *Vallis Kayassow*: uo. 350). 1950-ben a falu a völgy rövidebb nevét vette föl. — Ugyanebben az évben három helység típusváltoztatással veszítette el neve védőszentnévi jellegét. A Baranya megyei *Püspökszenterzsébet* bizonyára a pécsi püspökségre utaló előtagjával (vö. Kiss: FNEsz. 207) hívta föl magára a figyelmet, azzal együtt azonban elhagyták a *-szent-* jelzőt is, és létrehozták a puszta személynévi típusba tartozó új *Erzsébet* falunevet. Ezzel azonban több gond is van. A puszta személynéves helyneveknek részint más a motivációs alapjuk: rendszerint a falu első megülőjére, tulajdonosára utalnak, részint pedig mások a kronológiai jellemzőik, mint a védőszentnévi helyneveknek. De a sima női keresztnév társtalan is a típusba tartozó helységneveink között,

illetőleg az e formát mutató néhány szórványos példa vagy újabb fejlemény, vagy pedig más magyarázat is kínálkozik megfajlásukban. A Heves megyei *Sarud*-ról (vö. 1332—7: *Soruld*: Csánki 1: 69) írja Kiss Lajos (FNESz. 564), hogy a magyar régi nyelvi *Sarolt* női személynév, amelyet Szent István anyja viselt, aligha jöhet előzményeként számításba. — Az előtag pecsételhetette meg a sorsát a Bács-Kiskun megyei *Koháryszentlőrinc*-nek is. A már 1354-ben szereplő falu (*Zenthlewyncz*: Csánki 1: 684) később a herceg Koburg-Koháry család kezére jutott, s rájuk való utalásul kapta előtagját. Az új név 1950-ben *Nyárlőrinc* lett, tehát szintén puszta személynéves alakulat, amelynek előtagját a fanév alkotja. — Másféle típusváltozáson ment át *Somogyszentmiklós* neve (vö. 1278: *Sanctus Nicolaus*, 1514: *Zenth Miklós*: uo. 3: 109). Ebből is a *Miklós*-t hagyták meg, de megtoldották a „falu” jelentésű *-fa* utótaggal. Az új *Miklósfa* alakilag belesimul a vidék legjellegzetesebb névtípusába, a személynév + *-falva* > személynév + *-fa* természetes változáson átment nevek csoportjába. Ez azonban még az előzőekben említett típusváltoztatásokénál is súlyosabb anakronizmus, hiszen a *Becefalva* (1397: *Bechefalva*: ZichyOkm. 5: 40) > *Becefa*, *Simonfalva* (1403: *Simonfalva*: uo. 348) > *Simonfa* fejlődés befejeződött már a XVIII. században (vö. Kázmér Miklós: A „falu” a magyar helynevekben. Bp. 1970.). De *Miklósfa* sem kerülhette el a sorsát, 1981-ben Nagykánizsába olvasztották. — A Csongrád megyei *Ószentiván* 1955-ben a *Tiszasziget* nevet kapta, „a lakosság és az illetékes tanácsok javaslata alapján”.

A településszervezés során néhány alkalommal előfordult, hogy az új helység magába olvasztotta az anyatelepülést; „Filius ante patrem” — mondták a latinok. Az Eszterházyak *Süttör* községben levő kastélya és a körülötte fölépült majorság 1950-ben községi rangot kapott. Hosszú huzavona után — miközben a helység részéről még az a kívánság is elhangzott, hogy neve legyen *Gerőháza*, a Gerő Ernő miniszter iránt érzett tiszteletük jeléül — úgy döntöttek, hogy egy régen elpusztult település *Fertőd* nevét elevenítik föl. (Az ilyen ráalkalmazás természetesen magában hordja a tévesztés lehetőségét.) Az új *Fertőd*-öt még abban az évben egyesítették *Süttör*-rel, és közös névül a mesterségesen alkotott ráalkalmazásos nevet állapították meg (vö. Kiss, FNESz. 220; Mező: Száz.). — 1913-ban Bodrogskisfalud is kibocsátott egy új községet, *Szegi*-t. A közeli két falu 1950-ben ismét egybeolvadt, és a közös névbe az anyatelepülés nevéből csak a másodlagos, újkori megkülönböztető elemet foglalták bele, így lett *Bodrogszegi* (FNESz. 115). — Óriási karriert csinált alig több, mint fél évszázad alatt egy új helység, amely napjainkig a megyeszékhely rangjára küzdötte föl magát. *Bánhida* határában 1896-ban szénréteget találtak, s a meginduló bányászat révén a szomszédságában, de már *Alsógalla* területén egy bányásztelep is kialakult. Ezt 1902-ben a közeli *Tata* városra való utalással *Tatabánya* néven községgé szervezték. Ezután mindössze 45 év telt el, s az egykori kis bányatelep magába zárta egykori anyaközségeit, sőt még egy harmadik helysére is kiterjesztette határát. 1947-ben egyesült vele *Alsógalla*, *Bánhida* és *Felsógalla*, azaz az új mesterséges név kiszorította a 700 éves (vö. 1251: *Galla*: Csánki 3: 500; 1288: *Banhida*: uo. 494) helyneveket. — Idegenforgalmi okokkal is magyarázható *Hévíz* névének kijelölése. A melegforrást már a középkorban is ismerték (vö. 1328: ad locum . . . *heuvyz*: FNESz. 275). A fürdőtelep előbb Keszthely, majd *Hévízszentandrás* határához tartozott, amely 1946-ban egyesülve *Egregy*-gyel a *Hévíz* nevet kapta. (A „rév” nyereségével szemben a „vám” veszteségét mutatja, hogy a

nyáron Hévízen járva nem sikerült megtalálnom az egregyi Árpád-kori templomot.)

A felszabadulás óta 271 egyesítés történt. Ebből 186 esetben az egyik helység nevét emelték az új település közös nevévé, a fentmaradt 85 alkalommal a korábbiaktól eltérő név megállapítására került sor. Az alkalmazott módszeres eljárások közül a legkevesebb nyelvi gondot a testvérnevű községek közös alapnévének kiemelése (20 példában), esetleg a kiemelt alapnév új jelzővel való bővítése okozza (4 példában). Az egyesítésbe bevont helységek lakossága számára azonban nem problémátlan ez az eljárás sem, amint ezt Ágh István idézett írásából megtudjuk, amikor fájjalja az *Alsóiszkáz + Felsőiszkáz + Középiszkáz* = 1947: *Iszkáz* egyesítés miatt szülőhelye nevének elvesztését.

Látszólag demokratizmusra mutat a teljes nevek összevonása, valamint a történeti és nyelvi mondanivalót hordozó alapnevek egybeolvasztása, azonban a névsorrend miatt sokszor a szó szoros értelmében késhegyig menő harc folyik az érdekelt lakosok között. Általános jelenség, hogy a települések a saját nevüket ott akarják látni az új névben, mégpedig többnyire második névelemként, azaz alapnévi helyzetben. A magyar névhasználati szokások ugyanis jelzős szerkezetnek érzékelvén az összetett földrajzi neveket, a második névelemre rövidítik őket (l. ehhez, hogy a magyar köznyelvben *Pest* az 1872-ben egyesített *Pest-et*, *Budá-t*, *Óbudá-t* és a *Margitsziget-et* együttesen jelöli). A Törzskönyvbizottság működése idején az Országos Levéltár nagyon határozottan követelte, hogy alapnévi helyzetbe, tehát a második (utolsó) névelem helyére mindig a „jelentősebb” település neve kerüljön. Ezzel szemben meglepő a filosz érdekeire hivatkozó P[ais] D[ezső] véleménye, amelyet még 1929-ben *Béc* és *Letenye* egyesítése kapcsán fogalmazott meg (MNy. 24: 296): „A *Letenye*béc formát célszerűbbnek tartanók, mivel a hivatalos jegyzékekben, helységnévtárakban stb. elsősorban a fontosabb *Letenye* után keresgél az ember.” Ekképpen jött létre 1932-ben *Baktalórántháza* (*Lórántháza + Nyírbakta*) és 1981-ben *Gyomaendrőd* neve, mindkettőben a lélekszámában nagyobb helység neve került a másodlagos névelem helyzetébe. Olykor az is előfordul, hogy a nevek külön-külön vett köznévi jelentéssajátságai az egyesítésben egymásra vonatkoznak, s így teljesen elmosódik eredeti különállásuk. *Alsóvámos* és *Győrszabadi* 1950-beli egyesítésekor a *Vámoszabadi* nevet kapta meg. Ez azonban belesimul a *Vámosújfalú*, *Vámosoroszi* stb. nevek sorába. Ugyanez történt 1970-ben *Meggyeskovácsi* esetében; a nyelvérzék nem fedezi föl, hogy benne egy *-meggyes* (*Balozsameggyes*) és egy *-kovácsi* (Rábakovácsi) alapnévű helység ötvöződik. Mindkét alkalommal jobban eleget tettünk volna az etimológiai hűség (és ezzel együtt a történetiség) követelményének, ha fordított sorrendben állapítják meg az új neveket (*Szabadivámos*, *Kovácsimeggyes*).

A nyelvhelyességi követelmények sorába odatartozik a jó hangzás is. Az egyesítésben létrejött új helyneveink többségét e szempont alapján nem hibáztathatjuk. A *Mindszentgodisa* (1977: *Godisa + Felsőmindszent*) három mássalhangzójának torlódása azonban fordított névsorrenddel elkerülhető lett volna, és ez lett volna a megoldás a *Gávavencsellő* név (1971: *Gáva + Vencsellő*) paronim és suta szótagismétlődésének kikerülésére is.

Az egyesítéssel kapcsolatban a névmegállapítás eddig nem említett további három módszeres eljárásának egyikét sem lehet helyeselni. Az első a szóalakvegyüléses (kontaminációs) névalkotás, amelyben az egyik névből a kevésbé értékes névelem kerül az új névbe. *Őrszentmiklós* és *Vácbotyán*

1970-beli összevonása alkalmával az *Órbottyán* nevet kapta, az első helység nevéből tehát az *Ór*- megkülönböztető elemre esett a választás. Ez azonban nem régi *Órszentmiklós* nevében sem, hiszen csak a századeleji törzskönyvezés során vette föl a határában levő *Ór-hegy* dűlőről (vö. Mező: HivHelys. 232). *Püspöktamási* és *Rábamolnári* 1948-ban a *Püspökmolnári* nevet kapta. Az előtag azonban ebben a formájában kiforgatott alak volt már a *-tamási*-val történt összevonásában is. Ez ugyanis 1929-ben keletkezett *Rábapüspöki* és *Rábaszenttamás* egyesítésével, s ekkor mind a két nevet megcsonkították, illetőleg megváltoztatták típusát, s az összekapcsolt két névelemben félrevezető egymásra vonatkozás jött létre. A hamisítás folytatódott tehát 1948-ban a *Püspökmolnári* név megállapításával. (Ebben már három középkori falu lappang; 1275: *Genus Molnar*, 1413: *Pispiky*, 1505: *Zenthamas*, vö. Kiss, FNEsz. 530.)

Közei rokonságot mutat a szóalakvegyüléssel a nevek típusváltoztatásos összerántása. Ebben az esetben az egyik vagy mindkét névből elhagyják valamelyik, kormeghatározó értékkel is rendelkező elemet. *Balogfa* és *Nagyunyom* egyesítése megkezdődött már 1938-ban az ideiglenesnek szánt *Balogunyom* névvel. Az egyesítést azonban mind a községi, mind a megyei előljáróság ellenezte, a falvaknak különösen a névvel volt gondjuk. Aztán már beletrördtek volna az összevonásba, de csak a kontaminációs *Nagybalogfa* névvel, mivel a *Balogunyom* nevet „az ellenzék gúnynévként használja”. Nagyunyom lakossága belenyugodott ugyan az ideiglenes névbe, vagylagosan azonban a *Hortyfalva* (így!) nevet kérte, mert „mindkét község népe mélységes hódolattal van a Kormányzó Úr Ó Főméltósága iránt”. A végleges egyesítéskor aztán 1949-ben maradt a *Balogunyom* név. — A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Bánfalva* és *Bánhorvát* 1950-ben a *Bánhorváti* nevet kapta. Az *-i* birtokképzős alak azonban másféle mondanivalókat hordoz, mint a puszta személynévi vagy népnévi *-horvát* elem. E névvel olyan gondunk is lehet, hogy helyhatározói ragozásában tanácstalanok vagyunk, vajon a *-t* végűeknél szokásos külső helyviszonyt (*-on*, *-ra*, *-ról*) vagy az *-i* végűeknél járatos belső helyviszonyt (*-ban*, *-ba*, *-ból*) kifejező ragokat kell-e használnunk. — *Padrag* és *Csékút* egyesítésekor 1961-ben a *Padragkút* nevet adták meg. A *Csékút* azonban közsői összetételből vált helységnévvé, az elemeire való tagolás és az egyik elem elhagyása meghamisítja az etimológiát, ráadásul a *Padrag*- előtaggal helytelen egymásra vonatkozás jön létre. Ezt a névalkotást azért is fájálnunk kell, mert benne a *Padrag* puszta személynévi karaktere elhomályosulásával az egyik legrégebben adatolt magyar helységnév ment veszendőbe (1002 e./1109: ÓMOlv. 16).

Végül több példánk van az úgynevezett kompromisszumos nevek alkotására is. Ebben a névadásban a „ha az enyém nem, a tied sem” szemlélet és akarat mutatkozik meg, azaz az egyesítésben egy harmadik név keletkezik. *Búdszentmihály* és *Tiszabüd* kétszer is egyesült (1941-ben és 1950-ben, közben 1946-ban különváltak). A lakosság azonban nem tudott belenyugodni a mindkét falunevet tartalmazó Búdszentmihály névbe, így 1952-ben *Tiszavasvári* lett a Tiszabüdön született Vasvári Pál emlékére. Tudjuk, hogy Vasvári Pál eredeti családneve *Fejér* volt, s a *Vasvári* nevet annak alapján vette föl, hogy gyermekkorában hosszú időt töltött Nyírvasváriban. Tiszavasvári tehát végsősoron egy másik szabolcs-szatmári helységről kapta új nevét, de bonyolult áttétellel (vö. MagyarLex. 3: 504; Mező: HivHelys. 291). — Ebbe a csoportba tartozik még a már említett *Hévíz* és *Dunasziget* neve, továbbá a *Ritkaháza* + *Vashegyalja* = 1950: *Kétvölgy*, a *Gödrekeresztúr* + *Gödreszentmárton* = 1969:

Gödre, végül a *Rábacsécsény* és *Rábászentmihály* egyesítésekor 1973-ban megállapított *Rábaújfalu* név. Hadd jegyezzem itt meg, hogy ez a név postai szempontból tulajdonképpen nem létezik. Külön irányítószáma van Rábacsécsénynek: 9136, és külön Rábászentmihálynak: 9135.

Az egyesítések alkalmával a községek kívánságaiban többször visszacsend, hogy ha már a teljes neveket nem, akkor annak egy részét valamilyen formában foglalják bele az új névbe. Így jött létre hosszú huzavona után a három alapelemet tartalmazó *Rásonysápberencs* (1938) Rásony, Abaújsáp és Százabberencs közös neveként. Ezt a kívánságot találjuk meg Ágh István egeralji beszélgető társának soha nem teljesített óhajában is, hogy az *Adorjánháza*val való egyesülésben belenyugodtak volna az *Egeradorján* vagy az *Egerháza* névbe is. Kimondhatjuk azonban, hogy akármelyik teljesebbé még rosszabb lett volna, mint a mai megoldás, azaz az egyik név teljes elhagyása.

Az egyesítések és az ekkor megállapított új nevek néhány típusának áttekintése után láthatjuk, hogy mind a legfelsőbb hatóságnak, mind pedig az érintett helységek lakosságának a név okozza a legsúlyosabb problémát. Milyen néven éljen az egyesített község, melyik korábbi névből milyen elemeket emeljenek ki? Ennek a gondnak a föloldására — láttuk — a hivatalos névmegállapítás egyetlen módszeres eljárása sem alkalmas. Még a községnevek változatlan összevonásában fedezhetjük föl a legkevesebb veszélyt, de olvashattuk Fenákel Judittól, hogy még ekkor is a múltjukat féltik a települések. Meggyőződésem, hogy a községegyesítés nem szükségszerű. A magyar közigazgatási gyakorlat már régen megtalálta azt a módot, amivel elkerülhető az egybeolvasztás a maga nyelvi, gazdasági, társadalmi gondjaival együtt. Ez a megoldás pedig a közös községi tanács alakítása. A kormányrendeletnek az egyesítésről és a közös tanács létrehozásáról szóló előírásai között alig van különbség. De állítsuk is egymás mellé az e két eljárásról szóló intézkedést! „Egymással szomszédos községek, valamint községek és városok egyesülését lehet kezdeményezni, ha belterületeik közel fekszenek vagy összeépültek, és az egyesülést a gazdasági, társadalmi és településpolitikai viszonyok indokolják.” Illetőleg: „Egymáshoz közel fekvő községek tanácsai közös tanács alakítását kezdeményezhetik, amennyiben ezt az érintett községek társadalmi viszonyai, a területükön működő mezőgazdasági nagyüzem indokolja és a községek közötti közlekedés lehetővé teszi, valamint lakosságuk ellátása színvonalasabban biztosítható a községi erőforrások egyesített felhasználása útján.” Mindkét előírásban megismétlődnek tehát a következő tényezők: a földrajzi helyzet, a társadalmi viszonyok kedvezősége, a gazdasági körülmények optimalisabb hasznosítása. Az egyesítésre vonatkozó rendelkezés egyetlen többlete a másikkal szemben a „településpolitikai viszonyok” említésében van. Ez a kitétel nyilvánvalóan az országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról szóló 1007/1971. (III. 16.) számú kormányhatározatra utal, amely szerepkörüknek megfelelően sorolta be városainkat a megfelelő településkategóriába (országos központ, kiemelt felsőfokú, felsőfokú és részleges felsőfokú, továbbá középfokú és részleges középfokú központok), illetőleg az alsófokú központok kijelölését a megyei tanácsokra bízta. A központi szerepkör azonban szintén nem kényszeríti ki a helységek egyesítéssel való megnagyobbítását, hiszen az eddigi gyakorlat szerint is erre a funkcióra a települések párosával is vállalkozhatnak. Borsodban pl. *Aggtelek* és *Jósvafő* egymással közösen alkotnak egy alsófokú, Komárom megyében pedig *Esztergom* város és *Dorog* nagyközség közösen képez egy középfokú központot.

A lakosság városba áramlása alig lanyhuló ütemben ma is tart, és ezzel kapcsolatosan a városok terjeszkedése természetes dolog. Ez pedig nem történhet másként, mint a szomszédos falvak rovására, illetőleg azok bekebelezésével. A falvak a városok részeivé válnak, de még sokáig megőrzik korábbi sajátságait, különállásukat, amely gazdasági és társadalmi, kulturális tekintetben egyaránt megmutatkozik. Meg kell őrizni a nevüket is. Bizonyos hivatali fórumokon találkozunk is már ezzel a törekvéssel. Az egyesített helység-részek belterületének határán új típusú helységnévtáblákat látunk, amelyen előbb kiírják a város nevét, majd külön vagy kötőjellel a beolvasztott helység neve következik. Helységegyesítéskor a kötőjeles írást javasolta Fenákel Judit is. Magam ezt az eljárást nem tartanám szerencsésnek. Önálló helységnevek kötőjeles összekapcsolását írásgyakorlatunk már régóta a közös vasútállomások neveiben alkalmazza, nem lenne szerencsés tehát az ebben meglevő egység megbontása. De kínálkozik egy másik megoldás is, amellyel ugyancsak találkoztunk már. Ebben a város neve után külön szóban, de zárójelben következik a pontosabb lokalizálást kifejező községnév, tehát *Marcali (Bize)*.

A helységnév közigazgatási értelemben vett teljes megszüntetését csak akkor fogadhatjuk el, ha maga a helység ítélkezett a saját sorsáról. Ha *Gyűrűfű*-t minden lakosa elhagyta, határát például *Ibafá*-hoz kell csatolni.

Végül hadd ejtsek még néhány szót az utóbbi 30 évben szerencsére egyre ritkább névváltoztatásokról. A kívülálló számára sokszor teljességgel érthetetlen, hogy melyek azok a tényezők, amelyekre hivatkozva egy helység nevének megváltoztatásáért folyamodik vagy ehhez hozzájárul. Magam sem tudom, hogy miért jobb név az *Ábrahámhegy*, még ha a később pusztává lett falu előfordul már a XIII. század elején is (1217: *Abram*: Csánki 3: 26), mint a *Balatonrendes*, amely szintén középkori adatolású (1328: *Rendes*: ZalaOkl. 1: 213). Vagy miért lenne szebb a Kazinczy által adott *Pannonhalm*a, mint volt 1965 előtt évszázadokon át a (*Győr*)szentmárton név (FNESz. 498). *Bátorliget* 1975-ben vette föl ezt a nevet, korábban, az 1950-beli községgé szervezésekor az *Aporliget* nevet kapta. Ennek előtagja a már 1351-ben feltűnő *Aporháza* névből való, s ha csonkult formában is, de őrizte egy több mint hatszáz éves magyar falu emlékét. Tudomásom szerint a járási székhely, Nyírbátor kezdeményezte a névváltoztatást. Az indok pedig idegenforgalmi volt: Aporligeten feküdt a *Bátorliget*-nek nevezett ősláp. Kétkedem azonban abban, hogy a változtatásnak lett olyan jótékony hatása az idegenforgalomra, mint amilyet tőle az átkeresztelők vártak.

A XX. században az utcanevek után és mellett a helységneveket is bevonjuk kegyeleti adósságaink lerovásába. Ma is van több, személyről (politikus-ról, művésztől stb.) adott helységnevünk (*Hunya*, *Izsófalva*, *Leninváros*, *Petőfiszállás*, áttételesen *Serényfalva*, *Tiszavasvári* is). A helységneveket azonban több szempontból sem tartom alkalmasaknak kegyeleti funkciók viselésére. A Lenin iránt érzett kegyeletünknek nem városnév adásával, hanem életműve tiszteletével és továbbvitelével kell megfelelnünk. A városoknak, falvaknak nemcsak ünnepnapjaik vannak, hanem számosabbak a hétköznapiak, az örömök mellett ott vannak a gondok, a mindennapi tevékenység hangulati tényezői nem mindig illenek a megtisztelni vélt személyhez. Magam is tanúja voltam már olyan beszédhelyzeteknek, amelyekben a személyről adott helységnév említése a személy iránt egyébként meglevő kegyeletbeli érzésünket csorbitotta. Máskor tájékozódásbeli zavaraink vannak. Izsó Miklósról (1831—1874) természetesen tudjuk, hogy *Disznóshorvát*-on született. Ahhoz azonban

már a helységnévtárakat is ismernünk kell (s azok nincsenek mindig kéznél), hogy Disznóshorvát helyett ma Izsófalván keressük a szülőházát. További gondot jelent, hogy valamely személy életművének értékeléséhez hosszabb időszak, nagyobb történelmi távlat kell. Ez is magyarázza, hogy az elszietett kegyeletes névadást nagyon gyakran újabb változtatás követi (Tázlár > Prónayfalva > Tázlár, Szomolya > Gömbösfalva > Szomolya). Dolány új *Benczúrfa* neve úgy tűnt el, hogy a falu *Szécseény*-nyel egyesült 1963-ban.

Hivatalos helyneveink igen sokáig elkerülték tudományosságunk figyelmét, illetőleg kutatóinknak fenntartásaik voltak velük szemben. Pedig rájuk is illik az, amit Bárczi Géza más vonatkozásban mondott, az, hogy jelenükben a múlt és a jövő ölelkezik. Helységneveink nyelvünk kincsei, múltunk emlékei, jelenünk tényezői és jövőnk befolyásolói. Viseljünk tehát rájuk gondot.

V. Összefoglalva: Sajnálatos, hogy a településszervezés és a névváltoztatások során több évszázados helységnevek tűnnek el közéletünk-ből, s a felszabadulás óta is népünk történetének, nyelvünknek már többszáz becses emléke ment veszendőbe. A helységnevek eltüntetését azért is fájlat-nunk kell, mert általuk is valósul meg egyik legfontosabb nevelési célunk: a szülőföldhöz, lakóhelyhez, a hazához való ragaszkodás. A helynévnek összetartó, közösségsszervező ereje van, különösen fontos tehát, hogy pusztán a helység méretére való hivatkozással ne ítéljünk pusztulásra helységneveket, mert ezt könnyen követheti magának a településnek (nyilván egyéb tényezőktől is támogatott) elsorvadása. Napjainkban gyakran sajnálkozunk törpe- és apró-falvaink népességmegtartó erejének csökkenésén. A folyamat megállítására teendő gazdasági, kulturális, oktatáspolitikai, szociális stb. intézkedések mellett komolyan számoljunk a név megtartó erejével is.

Sajnálatos, hogy a községegyesítések és a névváltoztatások alkalmával történő elnevezésekben nem mindig részesül kellő figyelemben a nyelvhelyesség, a jó hangzás, a történelmi hűség, a nevek régiségi értéke. Mindezek jogos sérelmeket keltenek az érintett helységek lakosságában, de szélesebb körben is megzavarják történelmi tudatunkat, tájékozódási képességünket, a helység-névrendszer ismeretében létrejött névhelyességi érzékünket.

Ajánljuk az államigazgatási helynevek fölött gondot viselő Elnöki Tanácsnak az alábbiakat:

1. A közigazgatás-szervezés sohase járjon együtt helyneveink teljes megszüntetésével. Meg kell becsülni azt a közösségformáló, összetartó erőt, ami a helységnevek folytonossága következtében a lakosság történeti tudatában ölt testet.

2. A településnevek sorsát is érintő községegyesítések elkerülhetők (nevek, névrészek elhagyása, nevek összevonása, nevek csonkolásos összeolvasztása). A teljes közigazgatási egyesítés helyett a közös községi tanácsok létrehozásával kell (és lehet) a településfejlesztési irányelvekben megfogalmazott követelményeknek megfelelni.

2.1. Amennyiben az egyesítés mégis elkerülhetetlen, és azt az érintett települések lakosságának külön-külön mért többsége helyesli, akkor az új név megállapítása névösszevonással járjon együtt, s az új névben mindig a korábbi nevek történeti és nyelvi mondanivalóit egyaránt hordozó elemei szerepeljenek.

Lehetőleg el kell kerülni, hogy az eredeti nevekben megvolt jelentéssajátosságok helyett az új nevekben új jelentéskapcsolat és egymásra vonatkozás jöjjön létre.

2.2. A települések egymásba való teljes beolvadását, s ezzel valamelyik település korábbi nevének közigazgatási értelemben vett eltűnését, megszűnését a helységek természetes fejlődésére kell bízni. (Pl. az elnéptelenedett *Gyűrű-fű* határának *Ibafá*-hoz való csatolása.)

2.3. Községeknek városhoz csatolása alkalmával gondoskodni kell a községnevek megtartásáról. Továbbra is nyilván kell tartani őket a Magyar Népköztársaság Államigazgatási Helynévkönyvében, szerepeltetni kell a helységnévtárakban, a postai stb. nyilvántartásokban, a közigazgatási és a közlekedési térképeken. A beolvasztott települések rendelkezzenek saját vagy közös posta esetében közös postai irányítószámmal. Címzésekben és a helységek határát jelölő táblákon a *Nyíregyháza (Oros)* típusú megoldást ajánljuk.

3. A történelmi személyiségek iránt érzett kegyeletünk kifejezésére a helységnevekben való megörökítésük kevésbé alkalmas. A helységeknek nem csupán ünnepnapjaik vannak, sőt számosabbak a hétköznapiak, életüket a jó eredmények és a gondok együtt kísérik. Ennek következtében nem ritkán fordulnak elő olyan beszédhelyzetek, amelyekben a személyről adott helység-név említése éppen a kötelező kegyeletet csorbítja. Javasoljuk, hogy az Elnöki Tanács — olykor tekintettel az életmű történelmi értékelésének megállapodatlanságára is — még kivételesen se járuljon hozzá helységek történelmi (művészi stb.) személyiségekről való elnevezéséhez.

Mező András

„Beszélő helynevek” a Tiszazugban

1. Vannak olyan irodalmi hősök, akiknek egy-egy tulajdonságát már a nevükkel is elárulja, a középpontba állítja, gyakran felnagyítja az író. Ilyen nevet visel például Bessenyei *Fakírposzi*-ja, *Kanposzi*-ja, *Pihaposzi*-ja, Csokonai *Serteperti*-je *Tökkolopi*-ja, Aranyinak Az elveszett alkotmány c. művében a maradandó párt *Nemdy* uramja, a szaladandó párt nagyszájú *Parázsi*-ja, a XX. században Kosztolányi *Esti Kornél*-ja, *Ürögi Dani*-ja, Krúdy *Vadlúd kisasszony*-a, *Setétké*-je, napjaink irodalmában pedig Moldova *Ányos Fakír*-ja, *Csipke Rózsiká*-ja, doktor *Schön Ubul*-ja stb.

Az irodalmi réváadás ilyen eseteiből származó neveket tekintették a névtan művelői először „beszélő neveknak”. Számon tarthatunk azonban „beszélő helyneveket” is, hiszen Bessenyei György egyik művében *Jajgádiá*-t ostromolják, Féja Géza *Göndör* nevű, többször házasodó hőse *Nagy Bikád*-ból származik, és a *Tulok utca*-ból az *Angyal utca*-ba költözik, Moldova György pedig már a drégelypalánki *Balsors Téesz*-t, a *Megkísértő Villá*-t, a *Noch József Művek*-et és a *Társadalomlélektani Intézet*-et is kitalálja; a *Viharsarok* is ilyenféle névadásból keletkezett, s ma már szinte mindenki használja.

Beszélő helyneveket nemcsak az irodalomban találunk, hanem a hivatalossal párhuzamosan jelentkező népi helynévadásban is. A hivatalosan elfoga-

dott helyneveknek rendszerint semleges érzelmi-hangulati tartalmuk van, de a népi szemlélet ezzel nem elégszik meg; a névvel is ki akarja fejezni a megnevezetthez fűződő viszonyát: csodálatát, szeretetét, megbecsülését, lekicsinylését vagy éppen megvetését. Máskor a népi humor, a nyelvvel való játék, esetleg — az otromba — jópofáskodni akarás az alapja az ilyenféle helynevek keletkezésének.

Ezek a beszélő népi helynevek gyakran elkerülik még a kutatók figyelmét is, arányuk a különböző gyűjteményekben alig 0,5 %. Megfigyelésem szerint ennél jóval több van, s összegyűjtésük mind a nyelvtudomány, mind a néprajz számára hasznos lenne.

Bárczi Géza írta a régi magyar földrajzinév-adásról: „Ugyancsak ritkák a nép lelkületét, humorát eláruló nevek” (Bárczi G.: A magyar szókincs eredete, 1958. 162), és három példát említ: 1230-ból a *bolchas*-t, 1252-ből a *Balhagumur*-t (= Bolhagyomor) s 1493-ból az *Anyadwalogá*-t. A Tiszazugban az utóbbi 100 évben 50-nél többről tudok, és feltételezem, hogy korábban is gyakoribb volt, mint amennyit írásos emlékeink megőriztek.

Leggyakrabban egy-egy éttermet, italboltot neveznek el: *Berkes R. T.* (Csépa), *Birkacsárda* (Martfű), *Bögrecsárda* (Szelevény), *Csillagvizsgáló*, *Fényes v. Finyes* (Kunszentmárton), *Füstös* (Öcsöd), *Gilisza* (Martfű), *Hotél okádó*, *Kanalas* (Kunszentmárton), *Késdobáló* (Öcsöd), *Kék szalon* (Kunszentmárton), *Két szakáll* (Öcsöd), *Márványistálló*, *Neszepicsa csárda* (Kunszentmárton), *Nyári jászol* (Cserkeszőlő), *Négycsésű* (Kunszentmárton), *Túró*, *Viétnám* (Öcsöd), *Zöldtakony* (Cibakháza, Martfű, Öcsöd és Tiszaug).

Ugyancsak gyakori az utcák, településrészek, határrészek „beszélő néven” történő említése: *Bundaszárító* (Tiszakürt), *Futrinka utca* (Szelevény), *Gatyaszár* (Kunszentmárton), *Halész* (Szelevény), *Kopraló* (Kunszentmárton), *Kurázs*, *Kutyabont* (Tiszakürt), *Lebbencsoldal* (Öcsöd), *Szalonnás város*, *Volt örömház utca*, *Velence* (Kunszentmárton), *Villongó* (Tiszakürt).

Üzemek, üzemszempontok, irodák: *Babagyár* — jelentése: az az üzem, ahol játékot, esetleg játékbabát készítenek — (Kunszentmárton), *Cibère Művek* (Tiszakürt), *ÉNSZ-palota*, *Estike*, *Famalom* (Kunszentmárton), *Fehér Ház* (Tiszaföldvár), *Üvegpalota* (Kunszentmárton). A beszélő helynevek keletkezésének pillanatát mutatja az a válasz, amelyet a kunszentmártoni piacon mondott egy férfi, amikor munkahelyükről kérdezték: „A feleségem a *Gatyába* dőgozik, én még a *Bundába*.” Az első a „Vörös Csillag” Ruháipari Szövetkezetet, a második a „Pannonia” Szőrmekikészítő és Szőrmekonfekció Vállalat 4. sz. gyárát jelentette. E két alakot sem azelőtt, sem azóta nem hallottam, de a *Gatyagyár* alak névnek tekinthető, mert szűk körben gyakran mondják.

Iskolák, lányszállások: *Érparti Égyetem* (Kunszentmárton), *Kanokolostor* (Tiszaug), *Szűzgulya* (Kunszentmárton).

Üzletek: *Haramija Aruház*, *Lidi szalon* (Kunszentmárton).

Egyes házak, épületek: *Bagolyvár* (Kunszentmárton), *Mindenki otthona* (Tiszasas), *Úri putri* (Kunszentmárton).

Buszmegállók: *Boldogság szigete* (Cserkeszőlő), *Nyugalom völgye* (Csépa).

Települések: *Kismoszkva* = Szelevény, *Csépa sziti* = Csépa.

2. Az elnevezés alapja leggyakrabban az elnevezett tájrész érzékelhető tulajdonsága, ezért lehet a sajtgyár *Estike* az esténként illatozó virágról, az új étterem az erős és szokatlan megvilágítása alapján *Fényes* vagy *Kék szalon*, a termelőszövetkezet központja *Fehér ház*. Ez utóbbihoz még az is hozzájárul,

hogyan e termelőszövetkezetet gyakran látogatják országosan ismert politikusok is. A *Gatyaszár* kétfelé ágazó földterület, a *Márványistálló* csempézett tszfalatozó, és ide sorolható az *Úvegpálot* is.

Az italboltok, presszók kaphatnak olyan neveket, amelyek a kiszolgálók számára, nemere vagy egyéb tulajdonságára utalnak: *Két szakáll*, *Négycsécsű*, *Neszepicsa csárda*; a lakók anyagi helyzetére utal a *Szalonnás város*, a *Lebbencsoldal*, a lakók alapján emlegetik a lánykollégiumot *Szűzgulyá*-nak, az építőtábor lányszállását *Kancakolostor*-nak.

Bizonyos lekicsinylést, gúnyt fejeznek ki azok a nevek, amelyek — rendszerint csak egyik elemükkel — látszatra „felértékelik” az elnevezettet; így lesz a kisegítő iskolából *Érparti Égyetem*, a MÉH-es ruházati boltból *Lidi szalon*, a családi vállalkozásból *Berkes R. T.*, az italboltból pedig *Hotél okádó*. Főként ez utóbbiban jelentkezik a név két elemének — a hotel és az okádó szónak — hangulati tartalma közötti ellentét, amelyet még aláfest az előkelően idegenes hangzás, hiszen az okádó második szótagja a hangsúlyos, kb. így: *Hotélo 'kádó*. Ma már semleges hatású az *ENSZ-pálot* (a Beton- és Vasbetonipari Művek irodája), az *Úvegpálot* (ÁFÉSZ-iroda) és a *Kék szalon*.

Az üzem tevékenységére, termékére utalnak, amikor a konzervgyárat *Cibére Művek*-nek mondják, a faipari ktsz-t *Babagyár*-nak vagy — mert tevékenysége során sok fűrészpor keletkezik — *Famalom*-nak. A „fédeci félöntésének” mozdulatát rögzíti a piacon a *Csillagvizsgáló* nevű talponálló; a kiszolgálás minőségére, a kiszolgált ételre utalnak a következők: *Birkacsárda*, *Bögrecsárda*, *Kanalas*, *Nyári jászol*. Ez utóbbi szintén talponálló, fedél nélkül, és mutatja, hogy a tulajdonnevek őrzik a letűnt idők emlékeit. E vonatkozásban hasonló a *Cibére Művek* és a *Volt örömház utca* is.

Az elnevezés alapja lehet utca esetében a benne lakó egyik család ragadványneve (*Futrinka utca*), kocsma esetében a mellette lakó foglalkozása (*Füstös* a kéményseprőről), a buszmegállót pedig a mellette fekvő temető miatt mondja a kalauz az egyik községben *Boldogság sziget*-nek, a másikban pedig *Nyugalom völgy*-nek.

A múlt század második felében végzett tagosításkor, melynek során a határ különböző részén fekvő birtokrészeket egy helyen adták ki a tulajdonosoknak, keletkeztek a föld termőképességére, a kötelező átvételre utaló beszélő nevek: *Koppláló*, „ahun — a népi magyarázat szerint — csak koplálni lehetett”; *Kurázs*, mert „kurázi kellett, hogy valamit bele merjen tenni”, azaz vetni, telepíteni; *Muszáj*, amelynek „megvételre kötelestik a parasztot”; *Villongó*, mert „a zembér csak villogott, mikor kimént, hogy mi fog itt teremni”. A *Villongó* elfogadott magyarázata: villongást, pereskedést kiváltó, vitás tulajdonjogi terület (Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1980. 695).

A múlt század végén az addig fekete földbe telepített szőlőt a filoxéra kipusztította, ezután telepítettek szőlőt az addig terméketlennek vélt, de a filoxérával szemben immúnis homokra, s a lakosság nem bízott a telepítés sikerében, így keletkezett a *Halész*, ilyenféle szólásból: „Ha lesz termés, jó, ha nem, úgyis hiába”.

Távoli országhoz, városhoz stb. kötődő jellegzetesség felidézésén alapszik a mintegy 100 éve keletkezett, de ma már ismeretlen településrész-név: *Velence*, ahol vizes, totyogós területen cigányok laktak; a vietnami háborút idéző állapotok uralkodtak időnként a *Viétnám* nevű presszóban, amelynek másik beszélő neve *Késdobáló*.

A hivatalos név elferdítésével keletkezett a „Harmónia” Áruházból *Haramia áruház*, és érdekes, hogy négy községben is van *Zöldtakony* italbolt, amely — két esetben — a *Zöld Elefánt* hivatalos névvel áll kapcsolatban. Az elefántot a közösség nem fogadja el, hiszen nem illik a névanyagba, érthetetlen is, miért ragaszkodnak hozzá azok, akik a hivatalos névről döntenek, és miért nem vették át a régebben kedvelt nevek közül pl. a *Betekints-et*, *Csillag-ot*, *Otthon-t*, *Vadkacsá-t*. (Egyedül a *Körös* maradt meg a korábbiak közül, azt viszont — sajnos — az egykori FMSZ ferdítette el *Körös-re*.)

Vannak olyan beszélő nevek, amelyeknek névadási alapjára pontosabb magyarázatot alig-alig találunk, hangulati szempontból azonban kifejezőnek érezzük ezeket. Ilyen az egykori *Bagolyvár*, *Picsatorok* és az alacsony, sötét épületben levő, füstös *Vakegér*. Még így is nehezen magyarázható viszont a *Gilisza* és a *Túró*.

3. Nézzük meg végül, milyen fontosabb következtetések vonhatók le a Tiszazug beszélő neveinek anyagából!

1. A beszélő nevek keletkezésének oka nem a tájékozódás megkönnyítése, hanem — legtöbbször — az ember és táj, tájrészlet közötti viszony kifejezése. Azt is mondhatnánk, hogy az ember újra birtokba veszi környezetét, amikor annak egyes részeit a maga módján, néha durvának minősíthető nyelven megnevezi.

2. Szerencsés esetben egy részük átmegy a hivatalos névhasználatba is, és ez nyelvünk gazdagodásához vezet (*Halész*, *Koplató*, *Kurázs*, *Muszáj*, *Villogó* stb.).

3. Többségük csak szűk körben használatos, azonos helyen dolgozók, közel lakók, ugyanott szórakozók használják, de az egész település, tájegység lakói nem ismerik.

4. Egy részük rövid ideig él, néhány hónap, esetleg egy-két évtized után csaknem nyomtalanul eltűnik.

5. Gyakori, hogy egy-egy megnevezett azonos időben több beszélő nevet kap. A *Vakegér* két évtizede általánosan ismert, de közben — szűkebb kör számára — volt *Négycsésű*, és — még kevesebben — *Hotél okádó*-nak is mondták. A *Babagyár* hosszabb életű és általánosabban elterjedt név volt, mint a *Famalom*; a *Késdobáló*, *Viëtnám* és *Zöldtakony* kb. azonos megterhelésű név ugyanazon presszó megnevezésére.

6. A tiszazugi beszélő nevek egy része megtalálható az ország más részén is, illetve a névadás alapját vagy a felhasznált nyelvi eszközöket tekintve hasonlóak más vidékek beszélő neveihez. Tápiószőlős korábban *Halész* volt, Pécsét is van *Hatsecsű*, Tolna megyében *Neszepecsa csárda*. A bonyhádi *Kukacgyár* névadási alapja hasonlít a kunszentmártoni *Famalom*-éhoz, a debreceni *Burgundia* az itteni *Velencé*-vel állítható párhuzamba.

7. A tiszazugi beszélő helynévanyag alapján úgy tűnik, hogy nem minden közösség alkot azonos arányban ilyen neveket. Kétségtelenül több található egyrészt azokban a községekben, amelyekben gyakoribbak a személynévi ragadványnevek is, másrészt mintha az iparosodás, városiasodás és az ezzel összefüggő nyitottság kedvezően hatna az ilyenféle nevek keletkezésére.

Ezekre és a még ezután felvetődő kérdésekre a nyelvtudomány művelői csak akkor válaszolhatnak, ha majd az ország különböző tájegységeiből kellő mennyiségű névanyag áll rendelkezésre.

Kakuk Máttyás

Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?*

II. Szepesy Gyula szilárdan ragaszkodik hozzá, s többször is kifejti, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata (vagy ahogy ő nevezi, a „tötő nyelv”) „a *lenni* + -*va*, -*ve* igeneves szerkezettől való babonás félelem következményeként jött létre” (Nyr. 104: 23).

Nos, a vitában elhangzott érvek, a kérdéses nyelvi forma használati körére vonatkozó adatok — legalábbis számomra — azt mutatják, hogy ez a magyarázat nem kielégítő, nem eléggé meggyőző. A határozói igenév és a létige kapcsolatából keletkezett állítmányt (pl. *zárvan van, meg van írva, ki lesz fizetve* stb.) valóban igen széles körben s igen régóta germanizmusnak, idegenszerűségnek tartották, s — a nyelvészek figyelmeztetése, tiltakozása ellenére — üldözték. Laikus és igen ügybuzgó nyelv művelők körében még ma is él, állandóan fel-felbukkan ez a jellegzetes babona. De hogy ennek hatásával magyarázhatnánk például a múlt századi irodalmunkból idézett formákat, aligha hihető. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használata sokkal régibb, mint az említett „babonás félelem”. És az sem szorul bizonyításra, hogy a régebbi századok írásos emlékeiben s kódexirodalmunkban is megtaláljuk ezt a nyelvi formát. A kódexekben főleg — de nem kivétel nélkül — a latin eredeti szó szerinti fordításaként. Hogy a régiségben, a régi irodalmi nyelvben pontosan kinél, milyen mértékben fordul elő állítmányként a befejezett melléknévi igenév, annak felderítéséhez még alapos részlettanulmányokra volna szükség. De a mi szempontunkból nem ez a leglényegesebb: a mostani vita alapkérdése a mai nyelvhasználat, a mai nyelvi norma. Nem a történeti kialakulás (bár az sem lényegtelen), hanem a mai megítélés. Nem az, hogy miért alakult ki a múltban, hanem: miért marad fenn a tiltások ellenére, s miért terjed századunkban és napjainkban egyre inkább.

A magam részéről nagyon valószínűnek tartom, hogy terjedésében szerepe van, szerepe lehet a határozói igeneves szerkezettel kapcsolatos, ma is élő babonának, valamint idegen nyelvi hatásnak is. Azonban — véleményem szerint — sokkal jelentősebb szerepük van a vitatott nyelvi forma terjedésében a belső, természetes hatásoknak. Nézzünk meg néhányat ezek közül.

1. Elsősorban bizonyos analógiai hatások magyarázzák, teszik érthetővé a befejezett melléknévi igenév szerepbővülését.

a) Kezdjük a legerősebb sodrású analógiával. Köztudomású, hogy minden melléknév egyformán lehet a mondatban jelző is, állítmány is, vagy összetett állítmány névszói része: *Szép élete volt, szép az élete, szép volt az élete*. Minthogy a befejezett (de nemcsak a befejezett) melléknévi igenevet

* L. Nyr. 108: 35—48.

mindig alkalmazhatjuk jelzőként, a nyelvérzék hamarosan befogadja, természetesnek veszi állítmányi alkalmazásukat is. Inkább ennek a következménye, mint az író nyelvi elbizonytalanodásának bizonyítéka az a mondat is, amelyet Szepeszy a Magyar Nemzetből idéz: „Természetesen egy *helyreállított* vár udvara. Ahogy jobban körülnézett, nemcsak azt vette észre, hogy a várudvar *helyreállított* . . .” (Nyr. 104: 22).

Szerepe lehet aztán a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatban való elterjedésében az olyan „melléknévesült”, igenévi eredetű szavaknak is, amelyeknek igenévi eredete elhomályosult: *rekedt, fáradt, rohadt, kopott, sápadt* stb. Ezeknek állítmányként való használata ellen aligha tiltakozik bárkinek is a nyelvérzéke. Mondhatná valaki, hogy számuk jelentéktelen, lajstromba lehetne őket szedni s kivételként kezelni, elválasztani a kerülendő, irtandó igenevek óriási tömegétől. Én azt hiszem, nem is olyan csekély a számuk, s nagyon nehéz volna pontosan végrehajtani ezt a különválasztást. Mégpedig azért, mert ez a „melléknévesülés” állandó folyamat: a használat során egyre több igenevünk melléknévesül, de a melléknévesülés fokának megállapításában sem vagyunk egységesek; egyikünk nyelvérzéke így, másikunké amúgy szavaz.

A megítélés különbözőségére bőséges példát olvashattunk az eddigi vitában. De talán még érdekesebb lenne (vagy: ugyancsak érdekes, tanulságos és hasznos lenne) azoknak a magyarul jól tudó „laikusoknak” a nyelvérzékét kipróbálni, akik nem ismerik a „tötö” vitáját, akik elfogultság és indulat nélkül, természetes nyelvérzékükre hallgatva szavaznának. Tiltakozna-e a nyelvérzékük, ha ilyesmiket hallanának, olvasnának: „olyan *ágról-szakadt* a szerencsétlen”; „nem beszámítható már, *agyalágyult*”; „két levelem jött, az egyik *ajánlott*”; „ez a víz már nagyon *állott*”; „kezei *ápoltak*”; „a levegő *áporodott*”; „a mentéje *avított*”; „arca *bágyadt, barázdált, beesett*”; „nem szerény, nagyon *beképzelt*”; „télikabát, *bélelt*”; „a két jelölt közül az egyik *bíróviselt*”; „a kérdés *bonyolult*”; „az idő *borult*”; „a szoba *bútorozott*”; „a táj *civilizált*”; „a must *cukrozott*”; „a háztető *csapott*”; „a bőr *cserzett*”; „a hintó *cukott*”; „a lábam *dagadt*”; „a dió *darált*”; „az égbolt *derült*”; „a cipő *dívat-jamult*”; „a talaj *döngölt*”; „a tehén *tögye duzzadt*”; „szeme *dülledt*”; „a fiú nem *elpuhult: edzett*”; „az ötlet *elavult*”; „a téma *elcsépelte*”; stb. Állíthatom-e valakiről vagy valamiről, hogy *elcsigázott, élemedett, elfoglalt, elfogult, elhagyatott, elhanyagolt, elkapott, elkínzott, elmaradt, élőhalott, elszánt, eltartott, eltökélt, elvadult, elvált, elveszett, elvetemedett, elvetemült, érett, erőszakolt, fagyott, fásult, fegyelmezett, fejlett, feldúlt, félrett, felfuvalkodott, felindult, felkapott, félőrrült, felvilágosult, fennkölt, fényezett, fertőzött, feslett, festett, feszült, foglalt, fonott?* Folytathatnám még sokáig, az ábécé utolsó betűjéig a példák sorolását, itt van előttem az Értelmező Szótár anyaga. De most talán felesleges; amire fel akartam hívni a figyelmet, arra — úgy gondolom — az idézett példaanyag is elegendő. Azt talán mondanom sem kell, hogy az említett példák nem teljesen azonos értékűek a „melléknévesülés” és az állítmányként való felhasználhatóság szempontjából. Többségüket azonban — azt hiszem — természetesen *h a s z n á l n á*, vagy fenntartás nélkül *e l f o g a d n á* a tárgyilagos és előítéletektől, megtanult szabályoktól mentes „laikus”.

(Azt természetesen nem gondolhatjuk, hogy másként nem fejezné, nem fejezhetné ki magát; még azt sem, hogy minden esetben ezt tartaná a legjobbnak.)

b) Érdeemes külön figyelni a főnevesült igenevekre, azokra tehát, amelyeket főnévként vagy az esetek többségében főnévként is használunk. Felsorolok néhányat Értelmező Szótárunk első két kötetéből, a szótár szófaji minősítését véve alapul: *alárendelt, áldott, alkalmazott, ápolt, árvízkárosult, átkozott, becsinált, beérkezett, befőtt, bennszülött, beosztott, deportált, elesett, életunt, elítélt, ellátott, elmaradt, elmeháborodott, elnyomott, eltartott, érdekelt, eszeveszett, fasiozott, felfűjt, félholt, félművelt, felnőtt, félőrült, felvágott, foglalkoztatott, fővádolt, gondozott, gyámolt, gyanúsított* stb. Azért érdemes megemlíteni az ilyen típusú szavakat, mert a főnevesült igeneveket természetesen használhatjuk állítmányként. Az analógiás hatást fokozza, hogy sok esetben nem is dönthető el pontosan, hogy egy mondatban az állítmányként használt igenév a beszélő szándéka — vagy a hallgató, olvasó értelmezése — szerint melléknév vagy főnév, de ez a tény lényegében nem zavarja a közlés sikeres voltát. Ilyenféle példákra gondolok: „Rádióban, tévében hivatásos közbeszélők beszélnek. Ott a munkahelyük. *Alkalmazottak.*” (Bor Ambrus, *Édes Anyanyelvünk* 1984. 3. sz.)

Itt utalok a melléknévi igenév ráértéses, tapadásos, tömör használatára, amire Tompa hívja fel figyelmünket. Arra az esetre ti. amikor a szokásos jelzett főnevet elhagyjuk: „Ők is *ideköltözöttek*” (*ideköltözött emberek*). Az ilyen alakulatot is kifogásolták valamikor, noha ez „lassan természetes jelenség lett”, s helyességét az dönti el, hogy a beszélő partner érti-e az igenévhez hozzágondolható jelzettel is (Nyr. 105: 167).

A -t, -tt képzős melléknévi igenévnek alkalmi, ráértéses főnévi használata sokszor egybeesik a nem főnévivel. A „*fölmentett* vagyok” névszója lehet főnévi és melléknévi tartalmú. Az *elvált, férjezett, érettségizett* stb. is ilyen kétlaki szó. S a nyelvtanban is így önállósul néha az *alárendelő, kérdő, alárendelt, fölérendelt, mellérendelt, összetett*. Tompa végső megállapítása: „ha az ilyen újabb meg újabb tömör szerkezeteket mint a hagyománytól nem igazoltakat nyomban kigyomlálnánk, akkor ez irányban megállna a társadalom és a nyelv együttes haladása” (Nyr. 105: 168).

c) A befejezett melléknévi igenév formailag megegyezik (eredetére nézve azonos) az ige múlt idejű, egyes szám harmadik személyű alakjával: „az *ismert* tény”; „ő mindenkit *ismert*.” Ez zavarja, zavarhatja az igenév állítmányi használatát, olyan esetekben tudniillik, amikor az egybeesés félrevezető, az olvasó vagy a hallgató nem tudja, hogy az író vagy a beszélő igenévként vagy verbum finitumként használja-e a mondott szót. Ezek a mondatok: „a sereg *megvert*”; „a diófa *levert*” — nem tájékoztatnak pontosan. — Kit vert meg? Kit vert le? (esetleg: mivel hangolt le?) — kérdezheti az olvasó. De nagyon sok esetben egyáltalán nem okoz félreértést ez az egybeesés. Nem mindig tudjuk eldönteni — beszélőként és hallgatóként se —, hogy az általunk használt állítmány melyik szófajhoz tartozik. De nem is fontos, mert az információ így is tökéletes, a közlés értelme így is, úgy is azonos. Ilyen példákra gondolok: „a tető *megrogyott*”, az utca *kihalt*”; „ez a fa már *kivénült*”; „ne azt az edényt hozd: *behorpadt*”. Nos, az ilyen így is, úgy is értelmezhető, kétarcú állítmányok analógiás hatása is hozzájárulhatott, hozzájárulhat a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedéséhez. Főként az igekötős, tárgyatlan, jórészt visszaható igék igenevei tartoznak ebbe a kategóriába, mint például: *beesett, behorpadt, elaggott, elarult, elfáradt, elfásult, elkopott, elkorhadt, elpilledt, elrohadt, elszáradt, elterjedt, elvadult, elvetemedett, felázott, félbemaradt, felcseperedett, felderült, felfuvalkodott, felindult, fel-*

világosodott, felvilágosult, kidőlt, kiforrott, kihalt, kihűlt, kikötött, kimerült, kiöregedett, kivénhedt, lecsúszott, lebukott, lejárt, megdöbbsent, megelégedett, megkövült, megrozszant, megszorult, visszavonult stb.

Meg lehet-e állapítani, hogy az ismert slágerben („Sötét az utca, *kihalt* a város”) a *kihalt* ige-e, vagy befejezett melléknévi igenév? Mindegyik lehet. Ugyanígy kétarcú a Magyar Nemzet következő mondatának kiemelt szava: „... kitűnően érti a szakmáját, szereti a gépet, műszakilag kitűnően *felkészült*” (1984. júl. 29.). Vitatható, Babits igei vagy igenévi állítmányt használt-e ebben a mondatban: „A nagy házban minden *avult, romlott és töredezett*” (Keresztül-kasul az életemen 17). Kadosa Pál írja Kodályról: „Azt mondtam neki, hogy tanár urat sohasem éreztem morcosnak. Tényleg nem éreztem annak. *Zárkózott* volt, de ugyanakkor *földoldódott*” (Így láttuk Kodályt 52). Egy másik — hasonló — példa Kurucz Gyulától: „A serpentineken több oldalról is megsejmelhetem az épületeket, és feltűnik: a gazdagság ellenére nem *túlméretezettek*, a lehetőség és szükség szerint *épültek*” (Nők lapja 1980. aug. 3.). E mondatokban a *földoldódott* és az *épültek* szavakat valószínűleg igenévi állítmányként használták a szerzők (ezt valószínűsíti az őket megelőző *zárkózott* és *túlméretezettek*), de nem okvetlenül. Tanulságos példát idézhetek Illyéstől is: „A konyhalevegő megfiatalítja a nőket. Mikor beléptem, ötven év körülinek néztem a titkárnőt s bizony eléggé *meghervadottnak*. Most nemcsak *kipirult*, hanem *kitelt* is: tömögumi keménységű, élénk tiroliszőkeséggé *alakult*” (Ebéd a kastélyban 249).

Álljon itt végül egy példa Bárczi Gézától, aki a melléknévi igenevek állítmányi használatának elburjánzásáról írva éppen egy ilyen kétarcú állítmánnyal fejezi be mondatát: „A melléknévi igenevek állítmányi használata megfelel ugyan a finnugor nyelvek ősi szerkesztésmódjának, írónk újítása azonban kétségtelenül nem ősmagyar, hanem idegen példákat követ. Ezért nyelv művelőink gyakran hibáztatják ezeket az idegenszerűnek érzett kifejezésmódokat, ennek ellenére meglehetősen *elterjedtek*” (Bárczi—Benkő—Berrár: A magyar nyelv története 574).

d) Nem lehet jelentéktelen bizonyos idegen eredetű szavak analógiás hatása sem. Igaza van Tompa Józsefnek: „Sok idegenből átvett vagy ezeket tükörszóval helyettesítő *-t, -tt* képzős igenév és egyben melléknév szinte azonnal bevált állítmányként, csakúgy, mint az átadó nyelvben is szokás” (Nyr. 105: 177).

Nyilvánvaló, hogy az ilyen szavak száma nem csekély, tehát analógiás hatásuk se lebecsülhető. Értelmező Szótárunkban ilyen melléknéveket (ez a szófaji megjelölésük) találunk: *artikulált, degenerált, deklasszált, differenciált, disztigvált, enervált, exaltált, illuminált, indiszponált, inkriminált, kombinált, koncentrált, kondenzált, konszolidált, kulturált, kvalifikált, litografált, motorizált, patentírozott, rafinált, rezervált, resignált. A deportált, fasírozott, internált, prostituált* szófaji besorolása: főnév és melléknév. Nincs önálló címszóként *devalvált, determinált, izolált* és még sok ilyen igenév (melléknév), csak az ige — *devalvál, determinál, izolál* — cikkének végén kap helyet egyéb élő, de szócikket nem kapott származékok társaságában. A felsoroltaknak tehát sokszorosa él mai nyelvhasználatunkban: az Értelmező Szótár nem szerepeltette őket külön szócikkben, mert *kevesebb gyakorik, kevésbé melléknévesültek*. A *komplikált* önálló címszó, az *akceptált* — érthetően — nem az. A megítélés itt is szubjektív. Bizonyosan volna közülünk, aki a József Attilától is használt *determinált*-nak önálló szócikket adott volna. De a szavak

gyakorisága, használati intenzitása változik is. Az *akcelerált*, és a *retardált* pl. még nem kapott helyet a három évtizeddel ezelőtt szerkesztett szótárban. Ma már alighanem helyet kapna.

Ide tartozik annak megemlítése, hogy olyan idegen eredetű mellékevek analógiás hatását sem lehet kizárni, amelyeket — lényegében — eredeti formában vettünk át, amelyek nem kaptak magyar képzőt, esetleg az átadó nyelvben sem voltak igenevek, de állítmányi használatuk jogosságához, természetességéhez nem férhet kétség, és ugyancsak *-t, -tt* végződésűek. Ilyenek pl. az *absztrakt, blázírt, bigott, bornírt, egzakt, komplett, korrekt, molett, perfekt* stb.

e) Az értelmezőként vagy csak hártavetett jelzőként természetesen alkalmazott befejezett melléknévi igenevek (különösen egyéb mondatrészszel, mondatrészekkel, bővítményekkel kapcsolatosan) állítmánynak és érezhetők. Ezek analógiás hatásával is számolnunk kell. A tisztítóban kapott számlán olvasható — nyelvileg kifogástalan — „egy terítő, *szakadt, foltozott*”, „két nadrág, *használt, kopott*” úgy is értelmezhető, alakítható, hogy *a terítő szakadt, foltozott, a két nadrág használt, kopott*. S az ilyenféle „majdnem mondatok” évszázadok óta használatosak nyelvünkben.

Szentgál régi inventáriumait, hagyatéki leltárait lapozgatva tömegével találtam példát a befejezett melléknévi igenév ilyenféle használatára: „egy szűr, *használt, kopott*”; „dunyha, *szakadt*”; „két kerék, *vasalt*”; „egy csésze, *aranyozott*”; stb.

Hasonlókat jegyeztem ki a Magyar Nyelv adatközléseiből is. Például 1821-ből: „három vánkös, két *felszedett kásás* egy vászon *paraszt viselt*” (47: 318). De igen sok ilyen adatot találunk bármelyik régi leltárban. Íme néhány példa a XVI. század elejéről, a Radvánszky-féle gyűjteményből (Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. 2. kötet): „Vagyon nala eg byblya *arannyal irott*, es az Bolgarok ezwt es meg *Aranyozot rayta*” (5); „Egy veres kamuka szoknya mind alja, feli *veres bársonnyal vetett*”; „Egy veres velencei tafota suba, pegweth háttal, *bélelt*” (6); „Huszonhárom férfi vékony gyoles ing, az huszának mind aranya hime vagyon, az kettein tarka selyem pártá vagyon, az harmadik *paraszt selyemmel kötett*” (7).

Természetesen egyéb megoldási formákkal is találkozunk ugyanezekben az inventáriumokban: „Vagyon nala eg zablya kynek az hyvele és az zya *ezwtws es aranyas*”; „Vagyon nala eg zerechen dyo kwpa, *ezwtben foglalwan es meg aranyastak*” (4); „Egy veres *aranyos hölgy suba*”; „Négy ruhának való tafota, egy *arany szín*, másik test szín, az kettei tündöklő”; „Egy veres skarlát szoknya, alját felit fekete bársonnyal *veték*” (6).

Nyilván még régebbre is visszamehetnénk. Károly Sándor nyomán idézem a Jókai-kódexből: „vala ew feye *aranyozot*” (Igenévrendszerünk a kódex-irodalom első szakaszában 130).

Ezek ismeretében már talán nem tűnik magyartalannak, nyelvi kép telenségnek (legfeljebb modorosságnak, egyoldalúságnak) a női divat kifejezés-készletében a befejezett melléknévi igenév valóban igen gyakori volta. Egyetlen hírlapi cikkből írtam ki ezeket a mondatokat: „A ferde anyagból szabott vállpántos ruha a kabát szövétével *díszített*”; „A blúz a mell alatt *ráncolt*. A szoknya *pliszirozott*. A kabát egyenes vonalú, oldalvarrásban derékig *felhasított*” (Népszabadság 1983 májusi számainak egyikében, Villányi Zsuzsa cikke).

Visszatérve a kiinduláshoz: A kifogástalan *bútorozott szoba, divatjamúlt öltözet* jelzős szerkezetek így is „transzformálhatók”: *a szoba, a bútorozott; az*

öltözet, a divatjamúlt. S ez a forma már jól átvezet az igenév állítmányi használatához: *a szoba bútorozott, az öltözet divatjamúlt.* S a fordított szórendű jelzős szerkezet nem szokatlan, nem magyartalan. József Attilánál olvashatjuk a klasszikus példát: „rám vár a mozi előtt este *suhanc, a rosszul öltözött*”.

Az ide vonható irodalmi példák összehasonlítása, rendszerezése is igen érdemes feladat volna. Csak néhányat idézek a magam céduláiból. Szabolcsi Miklós írja: „Ilyenfajta pszichoanalitikus önvallomás József Attiláé is, csak nem szóban *elhangzott*, hanem írásban *rögzített*...” (Új Tükör 1984. febr. 12.); Pósa Zoltántól ezt olvasom: „A fiú... korán félárvaságra *jutott*, anyakomplexusokkal *küszködő*, elit-értelmiségi ivadék; egyszerre *elkényeztetett és elhanyagolt*” (Élet és Irodalom 1983. júl. 15.); Móricz Virág: „Paffá lettem. És dühös. És most már *megszégyenült*” (Tíz év 1: 118); Koltai Tamás: „Magányos vad volt. Egyszerre *ünnepelt és kirekesztett*” (Élet és Irodalom 1983. aug. 26.); Gulyás István: „A testi kapcsolat a szerelmesek számára menekülés. Hiszen *kirekesztettek*, a törvény által is *éltélttek*” (Kritika 1984. jan. 37); Lázár Ervin: „Szép hernyó volt. Piros vonalakkal, meg kékekkel *csíkozott*” (A hétfejű tündér 18).

Ráadásként talán itt idézhetem Egressy Béni idestova másfél évszázados, sokat énekelt — és tudtommal sohasem kifogásolt — szövegét is a Bánk bán című operából: „Arany mezők, ezüst folyók, hős vértől *ázottak*, könnytől *áradók*”.

f) A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának előmozdítója lehet az is, hogy az igenévi jelzőnek értelmezőként való megisméltése is gyakori, nem érezzük sem szokatlannak, sem idegenszerűnek. Rácz Endre (Nyr. 107: 397) Török Gyula egyik regényéből ezt a példát idézi: „*Befejezett ügy* — kezdte Pál, és mosolygós arcot hazudott —, tökéletesen *befejezett*” (A porban. 1974. 298). Tompa József is hangsúlyozza, irodalmi példával is bizonyítja, hogy az előzőleg jelzőként használt melléknévi igenév könnyen kaphat állítmányi funkciót (Nyr. 105: 177). De mindennapi beszédünkben is természetesnek érezzük ezt: „Szomorú, *csalódott ember*. Bizony *csalódott*.”

Itt említem meg azt az esetet, amikor az igenévi jelző új mondatba kerülve állítmányi funkciót kap. Ennek a formának különleges, sajátos stilisztikai szerepe, hangulati velejárója van, érdemes volna ilyen okból is tüzetesebben megvizsgálni. Bizonyosan igen szép — mai és régi — irodalmi példákat találna a kutató. Két friss példát idézek: „Ezek színházi pillanatok. *Megszenvedettek és őszinték. A Maga pillanatai*” (Koltai Tamás: Új Tükör 1984. 8: 28); „Kovács úgy érezte, nincs itt semmi keresnivalója. *Megjelölt, kiközösített*” Fendrik Ferenc: Nők Lapja 1984. 7: 13).

g) Bár hatásukban valószínűleg kisebb jelentőségűek, de meg kell említenünk az olyan mondatokat is, amelyekben a jelzőként használt igenévtől messze esik a hozzá tartozó főnév, úgyhogy a nyelvérzék — ha átmenetileg is — állítmánynak foghatja fel a befejezett melléknévi igenevet. Lássunk két példát erre a jelenségre is. „[A szálloda bárjához] vörös szőnyeggel *befuttatott*, tompa aranyozású tapétával *borított*, alig világító lámpákkal *díszített falú csigalépcső* vezetett le a halltól, csaknem üres volt még, amikor Rita és János beléptek” (Dobai Péter: Háromszögtan. Bp., 1983. 52); „... a tájékoztatósi módokzatok némelyike még ma is, az anyanyelvi konferencia tízéves eredményes működése után is kivételes, néha esetleges. Volt úgy, hogy *akadályozott, korlátozott* és nem természetes, nem magától értetődő, nem *intézményesített*,

mert mindennapi kenyérként *biztosított* lehetőség” (Nagy Károly: Anyanyelvi Konferencia 1981. 46.)

h) A kérdéses igenevek állítmányi használatának terjedését, megszo-
kottá válását erőteljesen befolyásolja az a tény, hogy ezek némely formában
már nem hatnak szokatlanak.

Kálmán Endre szerint: „Tovább kellene gondolkodnunk azon, hogy
miért is magyartalan az állítmányi használat, s hogy nincs-e ez alól más kivé-
tel is, mint amit Simonyi említ. Aztán: mikor érezzük melléknévnek a befeje-
zett igenevet? Ebben az irányban hat-e az, hogy az igenév a középfok, a felső-
fok, vagy a többes szám jelével van ellátva, esetleg ha összetett állítmány
névszói része?” (Nyr. 105: 37).

A levegő *elhasználta*; a barátom *lehangolt* — ezeket valamivel szokat-
lanabbnak, kevésbé stílusosnak érezzük, mint ugyenezen igeneveknek a lét-
ige valamelyik alakjával való kapcsolatát. „A levegő annyira *elhasználta* volt,
hogy gyertyám hamarosan pislákolni kezdett, s végül teljesen kialudt” (Sven
Delblanc: Speranza 161. Ford. Csatlós János); „Megbocsátottak, de mégis
levert vagyok” (uo. 171); „Olyan *lehangolt* volt, mintha kosarat kapott volna . . .”
(Csathó: Te csak pipálj, Ladányi 54); Gyurkó László: „Voltak ugyan harcok,
felkelések Ausztriában . . . , Bulgáriában is, de ezek *elszigeteltek maradtak*”
(Arcképvázlat, történelmi háttérrel 43).

De — mint a Gyurkótól idézett mondat is mutatja — nemcsak a lét-
igével, hanem több más igével való kapcsolatában is természetesnek érezzük
a befejezett melléknévi igenevet, illetőleg ragos formáját. Az, hogy „nézetem
bizonyított”, szokatlan, idegenszerű, de azon már igen kevesen akadnának föl,
hogy „nézetem *bizonyított*nak látszik, nézetemet *bizonyított*nak érzem, *tekin-
tem*”. A kimeríthetetlen példaanyagból néhányat idézek:

Simonyi Zsigmond: „... különben sem helyes az a módszer, mely a
gáncsolásban jóformán *kimerítettnek látja* a kritika teendőjét” (Nyr. 25: 136);
Csathó Kálmán: „Bűnösnek érezte magát, mert csakugyan ő volt az oka,
hogy a macska bement a szobába, s ez a tudat *ingerültté tette*” (Te csak pipálj,
Ladányi 89); Tankó Attila: „Több mint 25 évvel az első veseátültetés után
ez a műtét technikailag teljesen *megoldottnak tekinthető*” (Magyarország 1983.
febr. 27.); Köröspataki Kiss Sándor: „Orwell elárultnak és *kiábrándultnak*
érezte magát . . .” (Új Tükör 1984. jan. 1).

i) Nem érezzük szokatlanak — legalábbis többségükben — a befeje-
zett melléknévi igenévi állítmányt akkor sem, ha az igenév t ö b b e s j e l l e l
vagy a k ö z é p f o k j e l é v e l van ellátva. (Ez is mutatja a melléknéve-
sülés tényét!) Példákat tömegével idézhetnék, idéztem is már Fekete Sándor-
tól és Laziczius Gyulától cikkem előző részében. Ezeket kiegészítem most
néhányal. „Már az is szembeötlő, hogy regényeink központi hősei mennyire
kevésbé *egyéntettek*” (E. Fehér Pál: Élet és Irodalom 1982. jan. 8.); „A fia-
talok olyanok, mint bármelyik magyar egyetemen, talán jobban *öltözöttek*
és lezserebbek” (Szinetár Miklós: Valóság, 1983. 4. 86); „Hiszen a flamand
kismesterek vagy a barokk festők vadászszákmány-csendéletei ellen sem til-
takoztam ugye annak idején — miért lenne hát *megkötöttebb* a mai fotós keze,
bekötöttebb a lencséje?” (Bodor Pál: Új Írás, 1984. márc. 18.); „Ruttkay Éva
visszafogottabb, (Christine alakjában) életvágját inkább belülről érzékelteti,
csak fokozatosan árulja el szenvedélyes lényét” (Almási Miklós: Kritika,
1984. jan. 30.).

Természetesen igen sok példa van az említett formák együttes előfor-

dulására is: „Ők a *legismertebbek*, a név szerint *tudottak*...” (Novobáczky Sándor: Magyarország, 1984. jún. 25.); „Nem véletlen, hogy ma a novella, az elbeszélés és a kisregény a *legkeresettebbek*” (Del Medico Imre: Új Tükör, 1983. júl. 31. 45); „Betegsége is hozzájárult ahhoz, hogy pályája vége felé költészete... érzéssel *telítettebbé lett*” (A magyar irodalom története, Bp., 1982. 292).

j) Talán ide sorolhatjuk a befejezett melléknévi igenév *-n* h a t á r o z ó r a g o s alakjának kérdését is. Ez ugyan állítmányként nem használatos, de terjedvén (s a hagyományos *-va*, *-ve* képzős igenevet gyakran felváltván) hatása lehet a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának megszilárdításában is. Az *elégedetten* formát alighanem azok is használják, akik az *elégedett* állítmánnyal nincsenek megelégedve. Kezdjük talán ezzel: „Riport egy nagyipari üzemből, szakipari középiskolát végzett ifjú munkások nyilatkoznak az eléjük tartott mikrofonba. Nem túlságosan *elégedetten*” (Tabi: Lúdas Matyi 1983. febr. 17.); „*Elégedetten* állapította meg, hogy rajta kívül csak egyetlenegy első osztályú utas van” (Csathó Kálmán: Most kél a nap. 1984. 401).

Néhány példa, amely legalábbis sejteti az *-n* ragos befejezett melléknévi igenév gyakoriságát. „Évek múlva került haza hadifogságból. Félig *megfagyottan* kaparták elő *sebesülten* a lövészárokból” (Szathmári István: Új Tükör, 1984. febr. 5.); „... a kölykök éhesen többet és vehemensebben játszanak, mint *jóllakottan*” (Zádor Erika: Új Tükör, 1983. szept. 11.); „— Ilyenkor énekelek — mondta *fölbredten*, de nem *magához térten*” (Illyés: Ebéd a kastélyban 207); „A szobában, ahol ez a monológ elhangzott egykor, most Flóra asszony áll *sújtottan*” (Csoóri Sándor: Tiszatáj, 1983. 6. sz. 6).

Szokatlan ma még ez a forma? Bizonyosan. De hogy rossz, üldözendő lenne, aligha merné valaki is állítani. Különösen az, aki tanulta a Toldit: „Hej, pedig üresen vagy félig *rakottan* Nagy szénásszekerek álldogálnak ottan.”

k) Megemlíthetjük az analógiás sorban „a jelzőnek a szokásos jelzett főneve nélküli, azaz ráértékes, tapadásos, tömör használatát” (Tompá: Nyr. 105: 167). Természetesnek vesszük az ilyen tapadásos úton keletkezett főneveket, mint: *reggeli* (étkezés), *déli* (pályaudvar), *debreceni* (kolbász), *pörkölt* (hús), *befőtt* (gyümölcs), *sült* (hús) stb. Az utóbbiakhoz hasonlóan új meg új főnevek keletkezhetnek igenevekből, de ezek analógiájára természetesnek vesszük az átmeneti állapotban levő, alkalmi tapadásos, ráértékes eseteket is. Tompa példái mellé idézek egyet. Balogh István Egy korty halál című riportkönyvében a környezetszennyeződésről írva azt jegyzi fel a szakembertől, hogy a földekre négyzetkilométerenként 173 tonna acélpor hull. Kérdése: „A jogszabály, szerint, vagyis törvényesen mennyi a *megengedett*”? (88) (Értsd: a *megengedett mennyiség*.)

Az analógiás hatást előidéző formák számát nyilván lehetne még szaporítani. Ezek persze nem egyforma sodrásúak, erejűek. De az egész analógiásor jelentőségét aligha lehetne kétségbe vonni. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának esküdt ellensége azt mondhatná erre, hogy ne az analógiás hatásokat sorakoztassuk fel, ne „csűrjük-csavarjuk” a dolgot, hanem harcoljunk megalkuvás nélkül az analógiás hatás nyomán jelentkező nyelvrontás ellen. Elvégre az *én tudnák* meg a *tudhassa* is analógiás hatásra terjed, mégis igyekszünk őket visszaszorítani.

Ez tetszetősen hangzik ugyan, csak a hasonlat, a párhuzam téves. Az *én tudnák* meg a *tudhassa* aligha idézhetők nyomtatásból legjobb íróink művei-

ből, de még azok se nagyon írnák le, akiknek beszédben ilyesmire téved a nyelvük. Ezek a nyelvi formák vitathatatlanul a helytelen nyelvhasználat jellemző példái, nyelvérzékünk tiltakozik ellenük.

2. A befejezett melléknévi igenevek állítmányi használatát mérlegelve nemcsak arról van szó, hogy akarva, nem akarva engedünk az analógiás példák, esetek nyomásának, készítésének. Az állítmányi használat nemcsak lehetséges, hanem bizonyos esetekben célszerű is.

a) A Nyelv művelő kézikönyv szerint: „Félreértés veszélye nélkül használhatjuk állítmányként a befejezett melléknévi igenevet akkor, ha kiegészítésül egy másik állítmányi szerepű melléknév is kapcsolódik hozzá; ez ugyanis meghatározza és egyértelművé teszi a mellette álló igenév jellegét és szerepét” (826).

De többről, másról is szó van itt, mint a félreértés veszélyének megszűnése.

Ezt írja vitacikkében Gallasy Magdolna: „megtörténhet, hogy a gondolatok, mondatok ritmusa, tagmondatok hasonló felépítésének igénye, azonos mondatrészek halmozása azt kívánja, hogy igenevet, névszót válasszunk (egy lehetséges „igeibb” kifejezés helyett is). Ha a szövegben egy névszói állítmányt újabb, kivált antonim vagy szinonim tartalmú állítmány követ, valószínű, hogy az is névszói formát kap. Pl. *Vonattal menjünk, az üres lesz, de a busz tömött. A férj is híres, de a feleség is közismert. Kapott enni jócskán, most békés, jóllakott, elégedett*” (Nyr. 105: 35).

Százszámra idézhetnék irodalmi példákat arra, hogy természetesnek vesszük, célszerűnek érezzük a befejezett melléknévi igenév állítmányi alkalmazását, ha más melléknévvel, melléknevekkel együtt fordulnak elő a mondatban. A határozói igenév és a létige kapcsolatának alkalmazása ilyen esetben megszákítaná a mondat harmonikus felépítését.

Radnóti Miklós írja (1939-ben) Zsigmond Edéről: „Legjobb versei szépek, jól szerkesztettek, kecses mozdulatúak és rokonszenvesek” (Idézi az Irodalmi Lexikon, 3: 608). Más példák: „... ami eddig az életem volt, az részben az én hibámból, részben azért, mert valójában becsaptak, teljesen *fölszeges* és *elhíbizott*” (Fazekas László: Nevetséges mozdulatok 102. Szépirodalmi, 1982.); „Most, hogy a Vígyszínházban viszontlátjuk, *hideg, kiagyalt lett* ez az irodalmi anyag, mesterkélt összefüggésekkel...” (Almási Miklós: Kritika, 1984. jan.); „A Met [Metropolitan] új épülete nem különösen *ízletes*, dúsán *aranyozott, túldíszített*, akusztikája azonban *kitűnő*; az egész úgy szól és rezonál, mint valami hatalmas versenyhegedű, Stradivari vagy Amati” (Karinthy Ferenc: Új Tükör 1984. márc. 18.); „Szép hófehér személyszállító volt valamikor, de ma *piszkos és elhanyagolt*, lyukas ablakain kedvére jár ki-be a szél” (Varga Domokos: Vizek könyve 170); „A fából faragott pieta fájdalmas székel asszonya *meggyötört és ráncos*. A férfi tekintete szánalmasan *megtört*. A harmadik itt kisgyerek, ... az ő szeme *riadt*” (Rózsa Gyula: Kritika 1983. július 7. 25); „Azt mondta, nem is hitte volna, hogy ezek a fiúk ilyen *felkészültek*, ilyen komoly gondolkodásúak, ilyen *tájékozottak*, ilyen *műveltek*” (Végh Antal: Élet és Irodalom 1984. júl. 20).

b) Tompa József ezt írja a vita során a melléknévi igenevek használatával kapcsolatban: „Azt is nehezen fogadhatja el tartósan a közönség nyelvérzéke, hogy a sokban melléknévi igenévi jellegű deverbális fosztóképzős melléknév lehet állítmány, de az antonim igenév eleve helytelen így: az *Én hitetlen voltam* jó, ám a *Te megértő voltál* magyartalan; a *Klára romlatlan* forma hibátlan, a *Klára züllött volt* azonban hibás magyarságú?” (Nyr. 105: 166).

Valóban így van: nyelvérzékünk az állítmányként használt fosztóképzős melléknév analógiájára egyre természetesebbnek veszi az ugyanabból az igéből való befejezett melléknévi igenevet. Különösen akkor, ha a két forma egymás mellett, egymással szembeállítva fordul elő. Ilyen esetben, amikor az ellentétet, a szembenállást kiemelten hangsúlyozzuk, ez a nyelvi megoldás látszik a legpontosabbnak, legcélszerűbbnek: ez a ruha még *viseletlen*, az a másik *viselt*; a barack még *éretlen*, csak a cseresznye *érett*; az egyik ház *lakatlan*, a másik *lakott*; stb.

Szigorúan elitéli Szepes Gyula az *elégedett* igenév állítmányi használatát. Az *elégedetlen*-t viszont természetesen használjuk állítmányként, senkinek sem jut eszébe, hogy kifogásolja, nyilván neki sem. Akkor miért tartjuk helytelennek, magyartalannak, üldözendőnek az *elégedett*-et például egy ilyen szövegösszefüggésben: „Már nem vagyok *elégedetlen*, de még *elégedett* sem vagyok”? Így kezdődik Radványi Barnának egy kis írása: „Hová forduljon az ember — kérdezte ismeretlen telefonálóm —, ha nem tartozik a harcosok közé, nem dob be ablakot, nem tép fel utcakövet, és *nem elégedetlen*, bár *nem elégedett*?” (Lúdas Matyi 1983. febr. 27.). Bizony, a stílus kára nélkül igen nehéz volna az *elégedett* igenevet másra cserélni.

Ez a kapcsolat, ez a kölcsönösség fordítva is igaz; egy-egy melléknév formailag és tartalmilag pontos ellentétét igen gyakran a belőle fosztóképzővel alkotott formával fejezzük ki. Ilyen alakulatok állandóan keletkeznek, mert a kínálkozó egyéb szinonimák többsége nem fejezi ki pontosan a kívánt ellentétet, sok esetben annál többet vagy kevesebbet fejez ki, más a hangulata, értelmi töltete; a tagadószóval való körülírás a melléknévben kifejezett tartalom hiányára szorítkozik ugyan, de formailag ez sem mindig megfelelő megoldás. A gazdaságosság fogalmának fontos tényezővé válásával állandóan használt szakszó lett a *gazdaságos* melléknév. De ennek ellentétét is ki kellett fejezni — szükségszerűen. A „nem gazdaságos”, „nem kifizetődő” nehézkes körülírás nem válhat szakkifejezéssé. A *pazarló*, *fecsérlő* és más szinonimák színesebbek (és megszokottak, hagyományosak), de más hangulati töltésűek, más a jelentésük. A legpontosabban tehát a — ma már eléggé megszokott — *gazdaságtalan* szó lett. (Amely az Értelmező Szótárban még nem kapott helyet, de a Kéziszótár már közli.) A *szerénytelen* ellen is berzenkedett a nyelvérzékünk eleinte, de tudomásul kell vennünk, hogy szükség van rá, noha a nem szerény emberre igazán bőven van hagyományos, köznyelvi szavunk: *büszke*, *beképzelt*, *dölyfös*, *elbizakodott*, *fennhéjázó*, *gőgös*, *hányaveti*, *hetyke*, *hivalkodó*, *kérkedő*, *önérzetes*, *önhitt* stb., de egyik sem pontosan — *szerénytelen*. Igen tanulságosak az ilyen, ma már szinte korjelző példák, mint: *ébertelen*, *őszintétlen*. A kötelező túlhajtott éberség és őszinteség hiányának kifejezésére, az *éber* és *őszinte* pontos ellentétének megnevezésére alakultak az ötvenes években — ugyancsak érthető módon — ezek a szavak, amelyek aztán a velük kifejezett fogalmak jelentőségének elhalványulásával lassan feledésbe is merültek.

(Hadd jegyezzem még meg: igen tanulságos volna összegyűjtemi ennek a szokatlan fosztóképzős formának — sokszor egyedi, egyszeri — irodalmi példáit. Krúdy például így ír a Szindbádban: „Szeretett alvó fiatal leányok álmában előjönni, és az álarcosbálon a tévedt nőt hercegasszony módjára körüludvarolta, a *finomtalan* kézhez verset mondott.”)

3. Sok esetben azért lehetetlen a befejezett melléknévi igenévnek a határozói igeneves formával való felcserélése, mert a két forma jelentése

között nem elhanyagolható különbség van. Azaz a befejezett melléknévi igenév használata nemcsak lehetséges, nemcsak célszerű, hanem — bizonyos esetben — szükséges is. Más a *foglalt*, *elfoglalt*, *lefoglalt* és más a *foglalva van*, *el van foglalva*, *le van foglalva* jelentése. Még jobban mutatja a különbséget a *nyitott* és a *nyitva van* összehasonlítása. A kocsink *nyitott* = nincs zárt fedele; *nyitva van* = nem zártuk be az ajtaját. „Konyhájuk *nyitott*” — írja Boglár Lajos egy néprajzi leírásban (Élet és Tudomány 1983. 41. sz.). A *nyitott* a kunyhó típusát jelenti, nem pillanatnyi állapotát. Építészeti műszóként nyilván képtelenség is volna a határozói igeneves szerkezettel helyettesíteni. S az is természetes, hogy ezek a szakkifejezések nem maradnak a szakirodalom keretén belül. „A belső vár alaprajza szabályos négyzet, ám ennek egyik, bejárati frontja szinte teljesen *nyitott*. [. . .] Hamlet vára azonban a bejárati oldalon is *zárt*” — olvasom az Élet és Irodalomban (1984. márd. 30.). S ilyenfajta példák száma szinte végtelen, tehát alaposan befolyásolhatják a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedését. A parlagi vipera „mint minden hüllőnk, *védett*” — olvasom az Élet és Tudományban 1984. 27. sz. 837). A *védve van* aligha azonos jelentésű ezzel. „A tojó felül sárgászöld, alul szürkés, finoman *mintázott*” (Dénes János: Házunk, kertünk madarairól 34). „Akkor kerül használatukra a sor, amikor a verbális közlés *nehéztett* vagy *gátolt*” (Buda Béla: Empátia 103). S az ellen se nagyon tiltakozhatunk, hogy az egyik ingfajtát így írja le a divattudósító az Ádámban: „Gallérja *legombolt*, rövid ujjá puhán *visszahajtott*” (1984. 2. sz. 64). Különben is védekezhetne a mondat megfogalmazója Arany Jánossal is, aki szerint (a Daliás idők második énekében) a felkészületlen Piroška azzal mentegeti magát a késlekedésért, hogy „Tűje, kapcsa, bokra, *tört, szakadt* vagy *oldott*.”

Egy pillanatra visszatérve még a *nyitott*-hoz, nyelvérzékünk (sokunk nyelvérzéke) nem tiltakozik ennek állítmányi szerepe ellen akkor sem, ha átvitt értelemben, egy bizonyos szellemi, lelki magatartásra vonatkoztatva használjuk. Néhány példa a Népszabadságból: „A stílust illetően *nyitottak vagyunk*” (1982. dec. 4.); „Bármilyen *nyitott* és fejlődő is, nem mindegy, mi felé *nyitott* és hová fejlődik a marxizmus” (1983. nov. 6.). Hasonló példákat persze igen nagy számmal idézhetnénk. Nem mondjuk, ne mondjuk, hogy „a mi dióknak már *levert*”, de bátran kérdezhetjük, és kérdezzük is: barátunk miért olyan *levert*? (Nem rosszabb ez, mint a szintén kifogástalan: *fáradt, bágyadt, gondterhelt, kedveszegett, reményevesztett* stb.)

A *nyitott* — *nyitva van*, *foglalt* — *foglalva van* és társaik szembenállása, a velük kifejezett jelentéstartalom megkülönböztetésének szükséges volta nem néhány (vagy néhány száz) elszigetelt példára vonatkozó jelenség, hanem — mint a vitában többen és meggyőzően hangsúlyozták — egy természetes nyelvi folyamat szükségszerű következménye.

Tompa József több alkalommal is rámutat, hogy a melléknévi igenévi állítmányt — ha az állapotot tulajdonként ragadja meg a közösség tudata — szintén „nyelvünk szelleméből folyó, ízig-vérig magyaros szerkezet”-nek tartja. (Vö. Nyr. 105: 176.) Stanitz Károly szerint is: „Minden olyan esetben használható a melléknévi igenév — akár állítmányi helyzetben is —, amikor az igenév által képviselt tulajdonság jellegét kívánjuk hangsúlyozni: ez az autó *lopott*, ez a szalonna *füstölt*, az szózott” (Nyr. 107: 393). Igen fontos momentumokra hívja fel a figyelmet Gallasy Magdolna: „Az igeneveknek melléknevek felé tartó mozgását általában jelentésbeli elkü-

lő n ü l é s, új jelentés(-árnyalat) kíséri. Egyes változatok régóta helyet kaptak a nyelvben, helyet kérnek az újabban alakulók is. Minél inkább meg erősödött már ez a s p e c i á l i s a b b, m e t a f o r i k u s a b b jelentés-változat [én emeltem ki — L. L.] — igenévinek megmaradt párjukhoz képest —, annál inkább lehet állítmány is, s annál kevésbé helyettesíthető határozói igenév + létigés változatával” (Nyr. 105: 34).

Ugyancsak Gallasy hangsúlyozza a befejezett melléknévi igenév és a határozói igenév + létige funkciója közti fontos különbséget: egyfelől az állandóság, befejezettség, másfelől az ideiglenesség kifejezésére való alkalmasságot. „A befejezett melléknévi igenévnek szófaji jellegéből, előidejűsége utalásából, gyakori melléknévvé válásából, jelzői szerepéből adódhat, hogy alkalmas lehet állandóbb tulajdonságok kifejezésére; s ha így van, akkor állítmányként is megnevezhet véglegessé váló, befejezett tényre utaló vonást. A pillanatnyi körülményt, ideiglenesebb állapotot ilyenkor inkább érzékeltetheti a határozói igenév a létigével” (uo.).

A fentiekben nem soroltam fel pontosan minden érvet, amely a vita során a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata terjedésének okairól szóba került. A magam gondolatait, jegyzeteit, adatait is csak kis részben használtam fel a mostani összegezés során. A kérdés további tanulmányozására, egyes részletek differenciáltabb megvilágítására a jövőben még lesz alkalom. A mostani szűkebbre mért (bár így is elég terjedelmes) áttekintésnek a fő célja és feladata az volt, hogy megmutassuk: nem lehet ennek a nyelvi formának a terjedését csupán egy nyelvi babonával, a már többször is említett határozói igeneves szerkezettől való félelemmel magyarázni. Az esetek jelentős részében természetes és — merjük kimondani — hasznos fejleményről van szó. Stílusos lehetőségeink gazdagodásáról s arról, hogy pontosabban, árnyaltabban tudjuk gondolatainkat kifejezni, a valóságot ábrázolni.

A kérdés azért nem egyszerű, azért vannak (és lesznek még) viták, mert a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának n a g y m é r v ű terjedése valóban újabb fejlemény, a szokatlanabbtól való természetes tartózkodás tehát gátolja befogadását, vitássá teheti azt a többletet, azt a nyelvi eszközökben való gazdagodást, amit a befejezett melléknévi igenév használata bizonyos esetekben jelent vagy jelenthet.

A Gallasy Magdolnától idézett jelenségre gondolva (az állandóbb tulajdonság és a pillanatnyi, ideiglenesebb körülmény megkülönböztetése): az egyik ember érzi, látja, a másik nem, hogy a két forma milyen jelentéskülönbséget hordoz(hat), az egyik ember fontosnak tartja ezt a különbséget, a másik nem, s az is lehet, hogy valóban lényegtelen a két szemben álló forma közt a különbség.

„Az udvar *elhanyagolt*. Az otthoni tér szebb” — írja Dózsa Ildikó Életünk kész ponyvaregény című könyvecskéjében (34). Hiányt éreznek, mást kívánnék, ha ezt írta volna: *el van hanyagolva*? Aligha! De az *elhanyagolt* mégis jelenthet valami más árnyalatot. Jovánovics Miklóstól olvasom: „műve befejezésekor az író *kiszolgáltatót*” (Népszabadság 1981. jan. 18.). A *ki van szolgáltatva* hagyományosabb, megszokottabb, de — nem azonos. Ahogy az „anyagi helyzetük *rendezett volt*” (Új Tükör 1984. febr. 5.) sem pontosan azt fejezi ki, amit a *rendezve volt*.

Móricz Zsigmond ezt írja egyik levelében: „... két héten át nagyon *sértődött voltam*, hogy nem értesítettél több dologról, főleg a betegségedről” (Móricz Virág: Tíz év 2. 440). A szigorú tanár talán megpirosцеруzáná — leg-

alább gondolatban — a *sértődött voltam* kifejezést. Ugyanebben a levélben ezt is olvashatjuk: „Ha te *meg vagy sértve*, én még jobban” (uo. 439).

Dienes László írja Fábry Zoltánnak 1929-ben: „Én egyszer már egy jó modern francia dolgot szeretnék; gondoltam én is Ivan Gollra, de félek, hogy unalmas, mert túl *elgondolt*” (F. Z. válogatott levelezése 507). Szokatlan az *elgondolt* állítmány? Igen. De nem mint igenév. Lehetne ajánlani helyette azt, hogy *kiagyalt*, *kimódolt*, *kieszelt*, *kifundált*, *kispekulált*, *kimesterkedett*, *légből kapott* stb. De az igenévi formulával — mint az ajánlott szinonimák is mutatják — semmi baj sincs.

III. Hogy az egyes nyelvi jelenségek értékelésében, mai helyének, felhasználhatóságának, értékének megállapításában milyen különbségek lehetnek, mennyire távol állhatnak egymástól a vélemények, jól mutatja az *elégedett* (*megelégedett*) és a *meg van elégedve* használatáról kialakult vita, amelyet egy szempontból már érintettünk. Szepesy a nyelvrontás egyik jellemző példájának, helytelennek, idegenszerűnek, magyartalannak tartja az *elégedett vagyok valakivel*, *vmivel* formát. Tompa József szerint viszont bátran mondhatjuk, írhatjuk, hogy *meg vagyok elégedve* és azt is, hogy *elégedett vagyok*. Mint megjegyzi, a két forma használati aránya idő múltával esetleg változhat, továbbá hogy „a kettő olykor némi árnyalatbeli eltérést hordoz” (Nyr. 108: 33). Fábián Pál is bátran használja az *elégedett*-et állítmányként nemrég megjelent könyvében (Nyelvművelésünk évszázadai 134).

Szepesy a tőle kifogásolt forma terjedésének okát főként az újságírók, riporterek tevékenységében látja, akik ezt a „nyakatekertséget” is rá akarják erőszakolni nyelvünkre, amire pedig „ép nyelvérzékű embereknek sem a nyelvük, sem a tolluk nem jár rá...” Továbbá: „Aki nem elfogult és nem vak, az evvel a kifejezéssel kapcsolatban is tisztán láthatja, hogy milyen nyelvrontás folyik a sajtóban, a rádióban és a televízióban.” (Vö. Nyr. 107: 266—7.)

Való igaz: tömegével találkozunk újságjainkban az *elégedett vagyok*, *elégedettek* stb. formával, riportokban az *elégedett ön?*, *elégedettnek tartja magát?* kérdéssel. Szepesy bőséges példáit könnyedén a többszörösére tudnám szaporítani. De éppen ez az, aminek el kellene gondolkoztatni bennünket. Vajon egy ilyen gyakori nyelvi formát tekinthetünk-e magyarul (még, már) nem tudók üldözendő tévedésének? Aztán: amikor a mai nyelvszokást megállapítjuk, az újságírók, riporterek nyelvhasználatát, „szokását” nem kellene tekintetbe vennünk? Mindenki számít, csak ők nem? Például Sediánszky János, Münz András, Köröspataki Kiss Sándor, Thury Árpád, Bogáti Péter, Eröss Ágota, Lőcsei Gabriella vagy Galambos Szilveszter, Somogyi Pál — hogy csak néhány nevet írjak ide céduláimról, azokét, akiknek szövegében állítmányként az *elégedett* előfordult.

Ha gondot fordítanánk rá, bizonyosan a régebbi újságokban is megtalál-nánk a kifogásolt formát — természetesen a mainál lényegesen gyéresebb számban. A Népszavában például már 1900. szept. 15-én ezt olvashatta az akkori olvasó: „Ugy-e, te *elégedett vagy?*” (Idézi Fónagy Iván az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyvében, 1943. 83.)

Néhány percig még a riportereknél maradva: igaza van Szepesy Gyulának abban, hogy egyik-másik riportert nem pontosan idézi a megkérdezett riportalanyszavait, hanem azokat a maga gusztusa szerint alakítja. Lehet tehát, hogy a megkérdezett azt mondja: *meg vagyok elégedve*, s a lapban ez

jelenik meg: *elégedett vagyok*. Az ilyesmi persze a műfajból is következik: egy több órás beszélgetésnek három lapnyi összegzését aligha lehet szó szerinti idézetekben rögzíteni. De a riporter nem akart hamisítani: neki ez a forma tetszett jobban, ez jött a tollára. A filológus tudja is ezt, tehát eszébe se jut hogy egy író stílusának jellegzetességeit a vele készült beszélgetések alapján állapítsa meg.

Íme, egy részlet a Cseres Tiborral készült riportból: „*Adott földbirtokának jövedelme s írói bevétele. Ha agyában nem támad jóvátehetetlen zavar, biztosított mindkét pénzforrás [. . .] Elégedett ember ön?*” (Új Tükör 80. jún. 22.). Hogy itt az *adott* és a *biztosított* Cseres Tibor szava vagy az újságíróné, nem tudom. Valószínűleg az utóbbi. Az *elégedett* bizonyosan.

Lőcsei Gabriella Bruck Edittel a róla készült portréfilmről beszélget. „Benne van — nyilatkozik B. E. — az én kicsi, végül is *fontostalan* életem. A gyerek megvan, kicsit béna, kicsit sánta, de az enyém.

— Ezek szerint *nem elégedett* a kész munkával?” (Magyar Hírek 1983. febr. 19).

Az *elégedett*-ért bizonyosan Lőcsei Gabriella áll jól, a *fontostalan* gazdája bizonytalan. De érdemes följegyezni.

Az persze, hogy a riportok nyelvi anyagát hogyan értékeljük, attól is függ, ki a riporter és ki a riportalany. Például Simon Istvánnak Csorba Győzővel való beszélgetését nyelvtanilag is hitelesnek tartom. Simon István kérdése: „*Elégedett ember vagy?*” Csorba Győző: „Nehéz kérdés. Azt gondolom, hogy ennek a problémának először is van egy általános oldala: az, hogy lehet-e egy ember egyáltalában *elégedett*.” Később azt mondja Csorba Győző: „. . . nem merném magam *megelégedettnek* nevezni.” Majd: „Békés, nyugodt családi életet élek. Ilyen vonatkozásban *megelégedett* embernek érzem magamat” (Simon István: Írószobák 299—300).

Simon Istvánnal és Csorba Győzővel egy másik fontos területre léptünk. Arra a kérdésre, hogy használatos-e az *elégedett vagyok* forma az írók körében, Szepeszy Gyula nagyon határozottan felel: „Tüzetes vizsgálat után . . . kijelenthetjük, nem használatos. A 19. század előtti költőknél, íróknál egyetlen példát sem találtam rá, a 19—20. századi költőknél, íróknál is csak elvétve, kivételes szöveggörnyezetben. Ilyesmire sem tudtam 5—6 példánál többet gyűjteni” (Nyr. 107: 263).

Nos, 5—6 példának két évszázadból (különösen „kivételes szöveggörnyezetben”) valóban igen csekély a bizonyító ereje. De azt hiszem, hogy egy még tüzetesebb kutatás meglepő eredményeket hozna ezen a téren. Azért gondolom, mert én minden különösebb kutatás nélkül, szinte véletlenül sokkal több adatra bukkantam, nem kivételes szöveggörnyezetben és nem is évszázadok mezsgyéin tallózva.

Elvileg furcsa, szinte érthetetlen is volna, hogy az újságíróknál oly gyakori forma az íróknál ennyire hiányozna. Legalábbis az íróskodó újságírók vagy az újságíróskodó írók műveiben nyomára kell bukkannunk.

Nos, nem is hiányzik ez a forma különböző korú, rendű és rangú íróink nyelvéből. Idézek néhány példát bizonyítéku:

Bólya Péter: „Megvártam, míg előjön a csoport. *Elégedettek voltak*” (Nők Lapja 1983. 3. sz. 5). Bereményi András (Köldökszínőr című regényében): „Tízkor szoktam kezdeni Hetényinél, de ma dél volt, mire odaértem, őt nem érdekelte, ki mikor jött, ha naponta huszonöt csüngőt megcsináltunk, *elégedett volt . . .*” (41); „. . . Zita imádni való volt, jókedvű és szerelmes, minden dél-

után aludtam vagy nála, vagy otthon, éjjel kettőig, fél háromig tanultam, *elégedett voltam*, éreztem, hogy jövök felfelé” (49); „... amikor láttam elmenni a már megtisztított keresztútton a személyzetisnőt, engem nézett, *elégedett volt*...” (82). Sándor Iván: „... feje talán kisebb méretű, semmint hogy aránya tökéletes lenne, de karcsú nyakával, fogaival *elégedett* lehetek” (Ködlövas 157). Kamocsay Ildikó (A krónikás): „A szerelmünknek varázsereje van! Azt csinál velünk, amit akar! Mintha *hipnotizált* lettem volna, s közben *hipnotizáltam* másokat” (23); „Láttok engem, hé?! *Elégedettek* vagytok velem?” (116). Dobai Péter (Háromszög): „Az üzletet megcsináltuk, mindkét fél *elégedett*” (51); „Akár *elégedett* is lehetne magával” (155). A nyelvi ingyencségek, ritkaságok kedvelője, Bata Imre ezt írja Arany Jánosról: „Nincs oka panaszra, igaz, de magával sose lehetett *elégedett*” (Új Írás 1982. okt. 56.). Álljon itt egy példa Czine Mihálytól is. „Szervátiusz Jenő, az ember, a művész, bármilyen nehéz szakaszai voltak is életének, nyolc évtizedének ormán *elégedett* lehet: nemcsak világot teremtett, de világteremtésének folytatását is láthatja” (Magyar Hírek 1983. 8. sz. 25). Karinthy Ferenc is természetesen használja ezt a formát: „Háy egyébként ugyanolyan, mint volt, kedves és savanykás, s amint nézem, nem túl *elégedett* idekint a sorsával, igaz, otthon se volt az” (Új Tükör 1984. febr. 5.).

Idézzünk egy kiváló, nálunk is népszerű erdélyi íróat is, Bálint Tibort. „Zsákossal nem könnyű elérni, hogy bárkivel is *elégedett legyen* — mormogta...” (Zarándoklás a panaszfalhoz 95).

S az idősebb generáció? A még élők és a már eltávozottak?

Illés Endre: „S egyszerre eszembe jutott a magyarázat: a barátom másol valakit. Mostanában gyakran együtt jár egy idegenből visszaköltözött hazánkfiaival — az az úr ilyen terebélyes, ilyen hangos, ilyen nagytestű. Beavatott és önmagával *megelégedett*, az rendel így húst és bort — az ő stílusát hamisította. Öntudatlanul plagizált” (Új Tükör 1983. dec. 25.).

Nem tudom, Déry Tibornál előfordul-e ilyesmi, nem kutattam. De hallgattam egy régi felvételtől a televízióban, 1982. márc. 12-én. Ezt mondta: „Most tökéletesen boldog vagyok és *megelégedett*.” Majd: „Talán a kezdet volt eleve *elhíbdzott*.” Hadd jegyezzem meg mégis: az *elégedett*, *megelégedett* formát hitelesítheti a nála nem ritka *elégedetten*, *elégedettség*: „*elégedetten* visszafekszik a karosszékre” (Miki és más történetek 244); „Egyet-kettőt vakkantott, mint-ha *elégedettségének* akarna kifejezést adni” (uo. 199); „... a lelkiismeret hiányát, azaz az önmagával való legteltesebb *elégedettséget* nem nevezzük jó lelkiismeretnek” (uo. 211).

Nem hagyhatom ki Csáth Gézáat sem a felsorolásból. Vasút című novellájában írja: „Milyen nagyszerűen érzem magam! Talán életemben négyszer se voltam ilyen boldog, *megelégedett*!” (A varázsló halála 300).

Fejezzük be a szemelgetést Hunyadi Sándorral: „Határozottan boldog volt, önérzetes, *megelégedett*” (Aranyifjú 72).

Azt hiszem, ez a vázlatos áttekintés máris realisabb alapot ad a kérdéses nyelvi forma igazságosabb, a való helyzetnek megfelelőbb megítélésére. S azt is sejteti, milyen eredményt hozna egy valóban rendszeres, tüzetes vizsgálat. (Itt jegyzem meg: a fordításokból való — szépszámú — példaim közül talán túlzott óvatosságból egyet sem említettem, minthogy felmerülhetne a gyanú, hogy a befejezett melléknévi igenév használatát ezekben az idegen nyelvi forma sugallta.)

Talán mondanom sem kell: az, hogy az említett írók műveiben az *elége-*

dett vagyok előfordult, nem jelenti azt, hogy ők nem éltek a határozói igeneves formával. Bizonyosan éltek, sőt — többségükben — alighanem lényegesen gyakrabban éltek. De egyrészt ezt soha senki nem vonta kétségbe, s a *meg vagyok elégedve* formát — tudtommal — soha senki nem helytelenítette. Másrészt: abból, hogy az egyik formát többen használják, nem következik szükségképpen, hogy a másik helytelen, üldözendő, használói magyarul nem tudó emberké, nyelvünk megrontói.

Ami a két forma egymáshoz való viszonyát, mozgását, változását illeti, az a meggyőződésem, hogy az utóbbi évtizedekben az *elégedett vagyok* a köz- és irodalmi nyelvben egyre nagyobb teret kap. Hogy a statisztikai arány milyen, arról — megbízható és valóban tárgyilagos felmérések hiányában — nem tudok véleményt mondani.

A befejezett melléknévi igenév fellendülésének oka nyilván *d i v a t* is napjainkban, a másra, a kevésbé megszokottra törekvés. De támogatják ezt bizonyos analógiák, támogatja továbbá az is, hogy ez a forma rövidebb, célszerűbb, egyszerűbb, mint a határozói igeneves megoldás, s végül az is, hogy az *elégedett vagyok* igen sok esetben mást jelent, jelenthet, mint a *meg vagyok elégedve*. A lelkiállapot állandóságát, tartós voltát mintha jobban kifejezni az *elégedett vagyok*, mint a *meg vagyok elégedve*. Ez a jelentésbeli differenciálódás persze még csak alakulóban van, de kár volna eleve halálra ítélni.

Különben: az *elégedett vagyok* forma használói Értelmező Szótárunktól is kaphatnak támogatást és bátorítást. Ebben az *elégedett* melléknév egyik példamondata ez: *Nagyon elégedett magával*.

A nyelvileg is nagyon igényes, szigorú Péchy Blanka ezt üzenté a „Beszélni nehéz” egyik adásában levelezőinek: „A beküldött megfejtésekkel *elégedettek vagyunk*” (1982. márc. 9.). Aligha nyelvbottlás volt tőle, mert előre, gondosan leírja és mérlegeli minden szavát. S nemrég ezt írta nekem levelében: „Elolvassa *Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?* című cikkét, elcsodálkoztam: hány, de hány hibáztatott példát korántsem érzek kivetni valónak. Riadtan kérdezem: *n e m s z ü l e t i k i s m é t ú j a b b b a b o n a?* (Én emeltem ki. L. L.)

(Folytatjuk)

Lőrincze Lajos

A *lélek* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében

0. A Füst Milán-i költői nyelvben számos olyan elem van, amely csak a nyelvi formában kifejeződő látás- és képalkotásmód szerves egészet alkotó rendszerében vizsgálható. Ilyen nyelvi elem a *lélek* főnév is. E szó használati helyzeteinek vizsgálata az említett rendszer sajátosságaira vethet fényt. — A *lélek* főnévnek mint nyelvi elemnek a nemcsak kortárs, hanem jelenséggént is rokonítható másik költő, Karinthy Frigyes lírájában betöltött szerepét feltárva várható, hogy a két költői nyelvre jellemző egyéni stílusjegyek mutathatók ki. (Az egyéni stílussajátságokra l. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 14.)

A szövegforrások a következők: Füst Milán *Összes versei*. Budapest, 1969. (hivatkozás csak a lapszám megadásával); *Uő.*: *Napló I—II*. Budapest, 1976. (= N. I és N. II); *Uő.*: *Válogatott versei*. Nyugat-kiadás [é. n., 1934.] (= Vv.); *Nyugat* (= Ny.); Karinthy Frigyes, *Összegyűjtött művei*. Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest, 1977. (hivatkozás csak a lapszám megadásával). Két pont jelzi a szöveg megszakítását.

1. A *lélek* főnév az ÉrtSz. 4: 702—4 helyén felsorolt jelentések alapján a következő csoportokban fordul elő Füst Milánnál.

„1. Kezdetleges felfogás szerint az emberi szervezetben az élettevékenység föltételezett végső, többé-kevésbé anyagszerű hordozója, amely a testet a halál pillanatában elhagyja.” (= *lélek* 1)

1. 1. 1. Eredeti, költői metaforát, szóképet (l. Szathmári István: MStilV. 93) alkot Füst Milán a *lélek* 1-gyel a következőkben.

- (1) „Jaj földdel van teli a holtak szája !
S kik ettek Szilveszterkor májat és diót,
És puttonyból kik ettek szép gyümölcsöket:
A *lelkük* vízfénéken alszik, mint a hal.” (107)
(Ny. 1911. I. 175: . . vízfénéken alszik mint . .)
- (2) Az édes és végtelen tengeren,
Lobogj én *lelkem*, mint a kósza szél . . .
Mint a hajnali kiáltás, mely messze bolyong . . (110)
(Ny. 1911. I. 177: Előbb lengj lelkem . .)

Mindkét idézetben a *lélek* 1 hasonlatba van építve. Mivel a hasonlat a szóképekhez tartozó stílárís eszköz, ezért is, méginkább pedig azért jogosult az itteni *lélek* előfordulást a Füst Milán-i képalkotásban tárgyalni, mert a

**lélek alszik (valahol)* alapmetafora következménye az (1) jelzetes idézet hasonlata. A **hal alszik* kifejezés a köznyelvben szokatlan lenne, így a **lélek (vízfeneéken) alszik* az az alapmetafora, amelyik a jelen metaforikus hasonlatot létrehozza, vö. Büky László: Metaforikus hasonlatok (Füst Milán költői nyelvén). Népr. és Nyelvtud. 22–23 [1978–1979.]: 139–47. Az alapmetafora az olvasó tudati előismereteire támaszkodik: a halnak a vízben való ringása társul a *lélek* I mozgásához; a közös tudati előismeret fontosságára a szöveg kommunikatív hatékonysága szempontjából 1. Deme László: A szöveg alaptermészetéről. In: Szathmári I.—Várkonyi I. [szerk.], A szövegtan az oktatásban és a kutatásban. A Kaposvári Tanítóképző Főiskola kiadványai, 2. Kaposvár, 1979. 60 kk. A *lélek* képzettársításai Füst Milánál máskor is kapcsolódnak hasonlóképpen: „Mikor még nádi vizeken tanyáztam, | S lélek ringó nádakon hintáztam . . .” (Az elhagyott vadász. Ny. 1913. II. 307; l. a (15) jelzetet is; „. . . [ki] megholt lelkem mélységes és titkos | Tengerszemére rátalált . . . (Mi bűnöm volt a csend? . . . 112). Figyelemre méltó, hogy a Füst Milán-i költői nyelv rendszerében a *szív* főnévhez is nemritkán kapcsolódik a víz motívum, részletesen 1. Büky László: „A szív idézete: líra”. A *szív* főnév használata Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén. Népr. és Nyelvtud. 24–25 [1980–1981.]: 205–36. A szóban forgó motívumot ugyan Rába György az Ezeregyéjszaka meséiből eredezteti (Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja. Jelenkor 21 [1978.]: 730) másikkal együtt, mégis elmondható, stílusalakítás szempontjából Füst Milánra jellemző, egyedi alakítású és megkülönböztető értékű sajátosság körvonalaódik. Eme sajátosság az érzelmi állapotoknak gyakori összekapcsolása a képalkotásban a víz motívummal. — Hasonló képzettársítási kapcsolatokat mutat a (2) jelzetű idézet is. Ebben a *Lobogj én lelkem* metafora olyan hasonlatban van, amilyenben a hasonlóra — *kósza szél* — csak metonimikusan vonatkozik a mondategység *Lobogj állítmánya*. Ilyenformán a következő közös előismeret(ek)re számít az olvasó tudatában a költő: **a szél lobogtat valamit; *ami lobog, az hasonló a lélekhez*. Minthogy mindez *Az édes és végtelen tengeren* történelmi, a **szél lobogtat valamit* előismeret a domináns tudati tartalék nyelvi kifejezésével **a szél vitorlát lobogtat*-ra bővíthető; ugyanis a tenger fogalom hívja le a tudatból a vitorla fogalmat. (A domináns tudati tartalékra l. Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969. 50 kk.) Magának a *vitorla* szónak meg sem kell jelennie, a *tenger* és a *szél* meg a *lobog* ige elegendő az olvasó tájékoztatására, vagyis érvényesül a nyelvi megformálás takarékosága (vö. Hadrovics i. m. 51–2). Ez a tömör, takarékos fogalmazási eljárás mintegy megfelelője annak a konstruktivista takarékosági elvnek, amelyet Szabó Zoltán a tárgyias-intellektuális stílusirányzat jegyeként körvonalazott (Nyr. 104 [1980.]: 310). E stílusirányzat korai képviselői között Szabó Zoltán Füst Milánt is megemlíti. — A (2) jelzetes *lélek* előfordulás nem magányos, nyilván ugyanez a fajta *Bonts lelket* metafora a (21) jelzetnél, a *lengj lelkem* metafora a (28) jelzetnél. A vitorla képzet voltaképpen másodlagos, a költő képalkotásában a tenger (vagy óceán) többször megjelenik — a boldogsággal összefüggésben, így a szóban levő példa mellett a Messzi fény és az Este van című verseiben. A *tenger* szó jelentésmezőjéhez természetesen könnyen társul a *hajó* és a *vitorla*, illetőleg a *szél*. (A *vitorla* szó képalkotási szerepéhez vö. Büky i. m. 1.1.2. rész (38) jelzetes idézet.) — Érdeemes még a figyelemre a (2) jelzetű idézetben a *szél* főnév jelzője, a *kósza* melléknév. A *kósza* jelentése az irodalmi nyelvben: „Meg-megújuló, más-más oldalról fúvó <szél>” (ÉrtSz. 4: 350). A melléknevet Füst nemegyszer

használja más mellékjelentéseiben, például: *k ó s z a lélek* (l. a (10) jelzetnél), *K ó s z a szellem* (El innen, el . . .) és *k ó s z a nép* (Útra kelni, messzi menni . . .). Ennek alapján Bányai János A szó-ihlet versszervező szerepe című munkájában (Új Symposion 9 [1973.]: 891 kk.) megállapítja: „[. . .] a *kószál* ige [1] sűrűn előforduló” Füst Milánál, majd így következtet: „Jellemző, hogy a szó legtöbbször jelzős formában fordul elő [?], s kivétel nélkül mindig szótári értelemben, ami egyrészt arra mutat, hogy ezt a szót és képkörét a költészet gyakori használata még nem merítette ki, másrészt pedig arra, hogy Füst Milán költészetében mindig azonos szóösszefüggésekben, azonos szóköznyezetben jelenik meg, mégpedig akkor, amikor a boldogulás, az elvágyódás költői képeit fogalmazza meg.” Eltekintve a szerző grammatikai pontatlanságától (ami szerint a *kószál* ige jelzős formában fordul elő) és egyéb bizonytalan megállapításától, arra feltétlenül figyelmeznünk kell, hogy nem egyes szavak ihletik a költeményt, hanem a költői szövegmű mint „nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy az adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse” (Deme i. m. 64). Szövegtani alapon tehát a nyelvi forma a kifejezés, a tájékoztatás, a befolyásolás függvényeként jelenik meg, azaz valamely szónak magának nem lehet — miként Bányai János mondja — „versszervező szerepe”, főleg nem a különböző (mellék)jelentésű *kószá* melléknévnek azokban a megjelenéseiben, amelyekben Bányai János bemutatja. Nem egy szó, nem is egy szó használati helyzete, hanem a kifejezés, tájékoztatás, befolyásolás alakítja a költeményt, s ennek a megfogalmazást alakító hármasságnak az alapján jelenhet meg egy szó több, egymáshoz hasonló használati helyzetben.

1.1.2. Megújított képet használ Füst Milán a *lélek* 1-gyel a következőkben.

(3) S mit vijjogtok még mindig, ti vicsorgók

S vad riogással kergetitek fáradt *lelkemet* egyre a célja felé?

S mi a célja? Sírjának barna pereme . . (84)

A köznyelvi *halálba/sírba kerget* állandósult szókapcsolatra (vö. *kerget*: ÉrtSz. 3: 877) megy vissza az idézet **lelkemet a célja felé kergetitek* alapmetaforája, amelynek vonzatszerkezetében a *célja felé* határozót figyelemkeltő kérdéssel (Szathmári: MStilÚ. 462) bevezetve — „S mi a célja?” — értelmezi a költő. A válasz körülíró metafora, ami a halált jelenti — „Sírjának barna pereme . .” —, így a *célja felé* is ezt az értelmet nyeri visszacsatolással: ezáltal teremtmeg a *halálba kerget* szókapcsolat értelmi megfelelőjét a válaszban. A visszacsatolást az is segíti, hogy a költő az egyes mondat egységeket *s* kötőszóval kezdi. Ez az eljárás amúgy is jellemző Füstre (l. Vigh Árpád: Retorika és történelem. [Budapest,] 1981. 433). A *Sírjának barna pereme* körülíró metaforában levő *barna* melléknévhez l. Büky László: A színnevek használata Füst Milán költői nyelvén. Nyr. 103 [1979.]: 38–50. — A szóban forgó *lélek* metonímia a *valakit a halálba kerget* állandósult szókapcsolat *valakit* tagja helyett áll, mintegy a halálba kergetés bekövetkező eredményét jelezve (ti. a test és lélek különválását). Számolnia kell az elemzésnek azzal is, hogy az idézett helyen a *fáradt* minőségjelző a *lélek* 1 jelentés mellett a *lélek* 3. || *b* jelentést (‘valakinek az érzésvilága’, l. az 1.4.1.1. részben) szintén felidézi, sőt: kapcsolatot teremt a Füst Milán-i képalakítási rendszernek a *szív* főnévvel kialakított képeihez, nevezetesen az *e l f á r a d t szív* mintájúakhoz.

(4) .. gödörre letem

A sötét föld színén és lyukra a tökéletes mennynek boltozatján.
Hol is, ha ügyesebb és fürgébb, a túlvilágra besiklik a *lelkem*,
A túlvilágra becsúszik. (160)

Ez a *lélek* előfordulás a *kileheli a lelkét* 'meghal' és a *kiadja a lelkét* 'ua.' megszépítő kifejezések olyan megújításába van beépítve, amelyik maga is eufémizmus: „a túlvilágra besiklik a lelkem, | A túlvilágra becsúszik”.

1.2. „1. || a. <Babonás hiedelmek szerint> az elhunyt személy testétől függetlenné vált, önállóan létező lény, rendsz[erint] némi testi formával; kísértet.”

A *lélek* főnévnek az ebbe a csoportba vonható előfordulásai a költő képalakításának megújított metaforái közé tartoznak.

(5) Gyötrődven szüntelen, éreztem: elkövetkezik

S ez őrzöngőknek *lelke* más vidékre száll! (Ny. 1913. II. 791)

(6) *Lelkek* kórusa [verscím] (Ny. 1922. 1321)

(7) .. szótlán haladnak

A *lelkek* seregei .. (Ny. i. h.)

(8) S hogy a *lelkek* órája is én voltam a sok között s ha arra sodorta a szél
Gyakran leültek a parkányon s halkan hozzám

Lehajolva hallgatták a beszédem .. (Ny. i. h.)

(9) S a téli fagyban elszállt póre *lelkem* s most bolyong,

S meghaltam egy világos kőszobor tövében .. (108)

(10) .. Látom bűnöd innen kőszobor *lélek* én, ki véletlen hogy erre járok ..
(26)

A (6) jelzetű előfordulás kivételével a többi *lélek* 1. || a mellett vagy állítványként (*bolyong*, *elszállt*, *haladnak*; *járok*, *sodorta*, *száll*) vagy jelzőként (*kőszobor*) olyan jelentésű szavak találhatók, amilyeneknek jelentésjegyeihez hozzátartozik a 'mozgás', s többnyire a 'rendszeretlen mozgás': *kőszobor* 'bolyongó, kóbor' (ÉrtSz. 4: 350: *kőszobor lélek*), *jár* 'meghatározatlan irányban halad' (ÉrtSz. 3: 601), *bolyong* 'cél és irány nélkül ide-oda jár-kel' (ÉrtSz. 1: 670); *sodorta* 'szél magával ragad' (ÉrtSz. 5: 1226), *halad* 'térben mozogva előre jut' (ÉrtSz. 3: 53); *száll* 'elvont dolog megérkezik, elérkezik valahová' (ÉrtSz. 6: 52), *elszáll* 'lélek elhagyja a testet' (ÉrtSz. 2: 306). Az utóbbi két ige közölt jelentései átvitt jelentések, amint ezt az ÉrtSz. a *száll* ige esetében jelzi is. (Az ÉrtSz. efféle jelentésű szavairól l. Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes” jelentés? In: Ország László [szerk.], Szótártani tanulmányok. Budapest, 1966. 161–82.) Minthogy Füst a *lélek* 1. || a szót következetesen olyan jelentéskapcsolatok közé helyezi, olyan használati helyzetbe hozza, mint a bemutatottak, ezért mindannyiszor felidéződik az olvasóban a szó minden olyan mezőkapcsolata, amilyen csak a közös nyelvűség és a közös (elő)ismeretek alapján felidéződhet. Ezáltal a megfigyelt stílusjelenség a kifejezés, tájékoztatás és befolyásolás szolgálatában áll, funkcionális. — Visszatérve a *kőszobor* melléknév kapcsán az 1.1.1. részben említettekhez: nem a *kőszobor* melléknév megjelenésének a következménye a bolyongás képzet megjelenése, hanem éppen fordítva. Füst Milán képalakításának egyik sajátossága, hogy a mozgás bizonyos fajtáit a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás egy-egy jelenségéhez következetesen kapcsolja, így a *lélek* 1. || a-hoz azokat a mozgást jelentő szava-

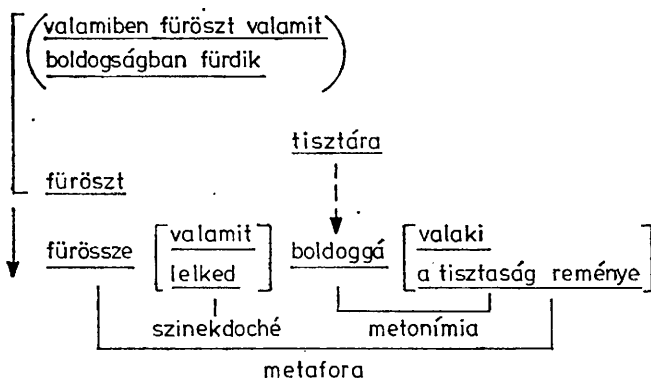
kat, amelyek — mint fentebb kitűnt — a 'rendszeretlen mozgás' jelentésszerűséggel bírnak; az 'élet'-hez a 'körben halad' és az 'ide-oda mozog' jelentésszerűségeket (l. Büky László: Egy szókép világa Füst Milán költői nyelvében. Nyr. 105 [1981.]: 185—93).

- 1.3. „2. (*Vall[ásügy]*) <A kereszténység és némely más vallás tanítása szerint> az emberi személyiségnek anyagtalan, fizikailag nem érzékelhető, Istennel rokon, halhatatlan hordozója, amely magasabb rendűvé teszi az embert az állatoknál.”

Az e csoportba tartozó *lélek* előfordulások — a (13) jelzetes kivételével — szövegbe építettségük módja miatt vesznek részt a költő képalkotásában.

- (11) Védj meg engem Uram,
S magános *lelkemet* kezénél vezesd Te
A vak úton . . (Ny. 1913. I. 919)
- (12) . . Fürössze *lelked* boldoggá a tisztaság reménye
Mit lágy ölen kínál a végtelen! (Ny. 1921. I. 513)
- (13) . . S átkozott vigasság annak,
Ki rámbízott, — ó *lélek!* (Ny. 1930. I. 16)
- (14) . . Beteg vagyok, — ki kérd, — ki az ki drága
Lelkemnek nyujtaná az Úr borát . . (N. I, 212)

A *lélek* 2 jelentés mindegyik idézetben vallási-biblikus vonatkozás következtében elsődleges. A (11) jelzetű helyen és a (14)-en rész és egész viszonyán alapuló szinekdochénak minősül a *lélek*, s tulajdonképpen ilyen szókép a (12) jelzetes előfordulásban is van. Ebben a *valaki tisztára fürösztt valakit/valamit* állandó szókapcsolat határozói része úgy van megváltoztatva és újrafogalmazva, hogy a *boldoggá fürösztt* szerkezet eredményhatározója magának a fürdetésnek a következményével, a *tisztaság*-gal van ok—okozati érintkezésben, azaz alkot metonímiát. Mivel pedig a *tisztaság remény*-éről van szó, a metonimiás képet a **remény fürössze* metafora is tovább fejleszti. Ennél a metaforánál a (*valamiben*) *fürösztt* (*valamit*) szókapcsolatot — amelyet az ÉrtSz. átvitt értelműnek, ritkán előfordulónak és a költői nyelvben használatosnak ismer (2: 973) — és a *fürdik a boldogságban* köznyelvi szókapcsolatot — „(átv[itt], vál[asztékos]) V[ala]-mely érzésbe, élvezetbe merül” (ÉrtSz. 2: 967) — kell előzményként számon tartani. Ábrázolva a kapcsolatokat:

A (14) jelzetes *lélek* metonímia szövegbe építésénél megjelenő *Úr bora* kifejezés nemcsak biblikus-vallásos motívum, hanem a *bor* főnév metonimiás használata a Füst Milán-i képalakítás egyik sajátossága. Nemegyszer helyezi el a *szív* főnévvel kapcsolatos képeibe is a *bor* szót.

1.3.1. „2. || a. (*Vall[ásügy]*) Test nélküli lény.”

(15) Mikor még a nádi vizeken tanyáztam,

S *lélek* a ringó nádakon hintáztam,

(16) S boldog, vidám *lélek* ropogtattam nádi mogyorót:

Történhetett vélem e nagy baleset. (Ny. 1913. II. 307)

Az 1.1.1. részben már kitéjt: a *lélek* 1 és a *lélek* 2. || a jelentésjegyeinek hatására a költő alkotáslélektani jellemzője, hogy a víz vagy a víz mozgásainak ábrázolásaihoz szívesen köti a *lélek* főnevet szóképeiben. A jelen két előfordulás is efféle. Más természetű jelenség is befolyásolja ezeknek a *lélek* előfordulásoknak a stílushatását: ragtalan állapothatározónak vagy értelmezőnek — amelynek értelmezettje (az *én* névmás) nem szerepel — egyaránt felfoghatók. Füst Milán meglehetősen gyakran él az ilyen grammatikai bizonytalanságú ragtalan állapothatározókkal (l. Büky: NytudÉrt. 104. sz. [1980.]: 259–66).

1.4. „3. (*Lél[ek]t[an]*) Az érzékelés, emlékezés, képzelet, gondolkodás, érzelem, akarat stb. jelenségeinek és folyamatainak összefüggő egésze, amely a központi idegrendszer bonyolult folyamatain alapul. a. || <Rendsz[erint] állandósult szókapcsolatokban:> ez az ember teljes belső valójaként felfogva.”

(17) Ó mikor lesz, hogy kezemben tiszta könyv

S testben, *lélekben* tisztán . . (123)

(18) Ó árva *lélek* én! E földön én elfáradok . . (134)

(18a) Ó *lélek*, — e földön itt elfáradok . . (Ny. 1920. 852)

(19) Igyekezz, ó igyekezz *lélek*

E föld körén repülni túl! (133)

(20) Még sugárizik szemed — a *lélek* ép . . . (Ny. 1921. I. 513)

(21) — Nem azt . . . de lobogj! Bonts *lelket* . . . (Ny. 1925. III. 448)

A (21) jelzetes idézetben található *lélek* metafora nemcsak önmagában mint szóképet hat, hanem — említődött az 1.1.1. részben — a vitorla képzet ihleti e képet, ennél fogva stílushatása a többi ilyen képpel együtt érvényesül. A *Bonts lelket* metaforát már az előző mondategységben előkészíti a *lobogj* köznyelvi metaforával, ez ugyanis „(*átv[itt]*) <Heves érzelem, indulat> nagy fokon mutatkozik v[alaj]kiben” (ÉrtSz. 4: 838) és ’lebeg, leng’ jelentésű egyaránt lehet. Ezáltal a vitorla képzetre csakúgy, mint a *lélek* 3. || a-ra vonatkozhatnak jelentései. Így a kép több síkú és hatásosabb. — Az e csoportba vont többi *lélek* előfordulással nem alakít szóképet a költő.

1.5.1. „3. || b. V[alaj]kinek az érzésvilága; a szív.”

Eredeti, költői szóképet alkot Füst a *lélek* 3. || b-vel a következőkben.

(22) Arménia! *Lelkem* bölcsője, beteg vagyok én s szörnyűket álmodom . .
(106)

(23) De ki lesütött szemmel jár, apró vizeket lel az erdőn:

S ha megitatja vele *l e l k é t* így alkothat vele *kedves* remeket!

[Az *igy* és a *kedves* eredetiben is kurzív szedésű.] (109)

- (24) Ki síromhoz méla dudaszóval eljön,
Ki sírkövemre bágyadt gyermeket lerajzol,
Az holtomban megérti életem:
Az megholt *lelkem* mélységes és titkos
Tengerszemére rátalált . . (112)
- (25) . . Ó mért kellett otthagyniok megkezdett életük'
Lelküknek ételét, szívük borát! (N. I, 251)
- (26) Rendszertelen jajok, — ez a mi *lelkünk* éji éneke . . (N. II, 142)
- (27) — Gyűjts *lelket* fiam . . S ha halálos fáradsággal is: addig gyűjts,
tömöríts lassan, — míg megfülled belül a sűrűség, füstöt vet s már-
már világit . . (Ny. 1925. III. 449)
- (28) Előbb lengj *lelkem* te, ki elcsöndesedél,
S ha égne még sebeid: fürdesz a zengő szélben . . (Ny. 1911. I. 177)
- (29) Emléld fel *lelkemet* . . (Ny. 1925. III. 448)
- (30) Légy *lelkem* hallgatótag
S konok, magadhamélyedő, akár a rab . . (132)
- (31) Kicsit aludtam éppen, révbe ért a *lélek* s itt-ott tengve-lengve
Boldogan tanyázott . . (115)
- (31a) Kicsit aludtam éppen, szunnyadt a *lélek* s elmúlt az idő felette! (Ny.
1911. II. 249)
- (32) Szív megbékéljen! *Lélek* elaludjon! (116)
- (33) . . édes *lelked* elpihenhet . . (121)

A (22) jelzetű előfordulás *Lelkem bölcsője* metafora képalkotási kapcsolatairól l. az (54) jelzetesnél mondandókat.

A (23) költői metaforája — *megitatja lelkét* — ugyan a *valaki megitat valakit/valamit valamivel* köznyelvi vonzatszerkezetes kifejezésre megy vissza, mégis tekintetbe veendő az idézet első sorából: „ . . ki lesütött szemmel jár, apró vizeket lel az erdőn”. Ugyanis az apró vizeket lelés az oka annak az örömnél, amelyik átítatja a lelket. Az *átítat* — ’érzés teljesen eltölt valakit’. Az okozat (az öröm) a költő megfogalmazásából hiányzik, magát az okot állítja a *megitat valamit valamivel* vonzatszerkezet határozójául (*vele*) — ezáltal teremtve olyan metaforát, amilyent a (24)-gyel egyetemben a már említett víz képzet alakít. A (24)-ben a **lélek tengerszem* metaforát bizonynyal a *szem a lélek tükre* szójárás (l. ÉrtSz. 6: 853) ihlette. A Füst Milán-i költői nyelvben a tenger fogalmához másutt is kötődik a tükröződés: „ . . a végtelen és nagytömegű tenger mélye pirosan *tükrözik*” (Messzi fény, 128). (*Tükrözik* igét az ÉrtSz. nem vett föl.)

A (25) jelezetes *lelküknek étele* metafora — mint már a (14)-nél kitűnt — a *szív* főnév metonimikus képeiben megjelenő bor motívum párhuzamaként tartható számon.

Erdemes a figyelemre, hogy a *lélek* 3. || b gyakran épül olyan teljes alakú metaforákba, amilyeneknek azonosítói között jelentésbeli mezőkapcsolat van: **elcsöndesedik a lélek* (28), **révbe ér a lélek* (31), **szunnyad a lélek* (31a), **alszik a lélek* (32), **elpihen a lélek* (33). A mezőkapcsolatot a ’megnyugvás’ jelentésjegy hozza létre az igék között; az *elalszik* és az *elpihen* igéket a SzinSz. a 88. lapon rokonértelműeknek is tartja. — A hasonló fajta szóképalkítást Füst Milán stílussajátságának kell tekinteni. Ugyanígy kapcsol például az *éj, éjszaka, éjközép* stb. egyszerű alakú metaforákhoz olyan igéket, amelyek — amint az 1.2. részben fentebb említődött — bizonyos fajta mozgást jelentenek.

A (26) idézetében található ún. magyarázó metafora az *éji ének*-kel kapcsolódik a költő *éj, éjszaka, éji világ, az éj zenithje* é. í. t. képzetéhez.

A (29) jelzetes *Emeld fel lelkemet* mintegy a *sursum corda* metonimikus átírása.

A (27) számjeles idézet **gyűjts, tömöríts lelket* metaforája további részletezéssel így magyarázódik: „... megfülled belül a sűrűség, füstöt vet s már-már világít...”; s ebben a *sűrűség* a *gyűjts, tömöríts* felszólítások nyomán létrejött quintessentia. Maga a magyarázat az öngyulladás (rossz hővezető, éghető anyag meggyulladása) folyamatának a lelki folyamat(ok)ra való ráértésével allegóriát alkot. — A **sűrűség füstöt vet* metafora az átvittnek és ritkának minősített *füstöt vet valami* állandó szókapcsolat megfelelője. A költő az Egy magános lovas című versében szintén felhasználja képalkotásra: „Tán az álombéli lángoknak ama tájékát figyeled, hol a nap | Aranyabroncsokat ereget, sötét füstkarikákat hajigál s hol gyorsan kavarogva | *Füstöt vet a fény* s eliramlik...” (41); vö. *vet*: ÉrtSz. 7: 380.

A (24)-ben a már említett lélek és víz képzet kapcsolása eredményezi szóképet. A metaforás azonosításhoz szükséges tulajdonságokat — *mélységes* és *tűkös* — az azonosító minőségjelzői ki is fejezik, amiként a *lélek* is *megholt* jelzős. A korábban említett mozgás és lélek képzettársítás most a mozdulatlanság és (a hasonló) lélek egybe kapcsolásával alakul — a kifejezés szolgálatában.

A *lélek* metonímiához a (30) jelzetes helyen csatlakozó hasonlat nemcsak *rab hallgatag, konok, magábamélyedő* minőségjelzőkkel kifejtett tulajdonságain, hanem egy elsődleges tudati tartalékként értékelhető **rab lélek* azonosításon nyugszik.

1.5.2. A megújított szóképek csoportja a *lélek* 3. || b-vel a következő.

(34) S mint aki mély-álmában fázik, mint a mécses lángja, úgy diderg,
lobog

Megpróbált *lelkem!* (101)

(Ny. 1912. I. 40: S mint aki álmában fázik, mint a *lélekmécs*, úgy didereg, lobog | Megpróbált *lelkem!*)

(35) Az édes és végtelen tengeren,
Melynek tisztasága hús s átjárja a *lelket*,
(Átjárja a lelket s lebegteti a szél... (110)

(36) *Lelked* túlsúlya bánt... (164)

(37) s mint a megőrült csillag
okádja fájó *lelkét*... (48)

Az e csoportba vont *lélek* előfordulásokkal alakított képek a *reszket a lelke*, a *valakinek a lelkét betölti valami*, a *kiönti valakinek a lelkét* és a *n e h é z szív* (ÉrtSz. 5: 149) állandó szókapcsolatokból eredeztethetők. A *nehéz szív* metonimikus átírása: **nehéz l é l e k*, s ez az alapmetafora alakíthatta a *Lelked túlsúlya* metaforát, illetőleg a teljes képet. — A (35) idézetben a már megismert tenger/víz képzet a (2) jelzetes előfordulással rokonítható, egyébként is egy versből valók (az El innen, el... címűből, amely az Őszi sötétség VI. darabja). Ugyancsak a (2) metaforájához köti az alkotáslélektani hasonlóság a (34) jelzetes előfordulás **diderg, lobog a lélek* alapmetaforáját. Ez ugyan a mécses lángjához van társítva, ám a költői én másutt is megjelenik láng képében: „... gyenge gyertyafény [voltam] csak az arca előtt, pislákoló *lángomat* a fuvalomtól | Egy finom kéz óvta...” (Henrik király! 46).

1.5.3. Több lélek 3. || *b* előfordulás a Füst Milán-i költői nyelvben nem mutat a szokásos köznyelvi használattól eltérő szövegbe építést, így ezek a képalkotási rendszerének csak az egyéb előfordulások függvényében tagjai.

- (38) .. úgy meredj rá, hogy megdermedjen benne a *lélek* ... (27)
 (39) .. akkorát kurjant odafenn a hegyi temetőnél, hogy beledermed a
lélek ... (27)
 (40) .. a messzi, déli tájakon kalandozó, ha meddőn
 A *lelke* nyugtáért eseng ... (123)
 (41) S a *lelkem* gögjén nem változtatok. (56)
 (42) .. S a *lelked* vigaszát majd hol leli? (66)
 (43) .. S a békességet menten fölkaavarta s boros *lelkünket* ... (95)
 (44) .. öreg boszorkány vagyok, ki kincseket ás el s kinek nincs *lelke* ...
 (Ny. 1925. III. 448)

1.6. A köznyelvi *tartja a lelket valakiben* állandó szókapcsolat megfelelőjére egy példa adódott. Ebben a *lélek* szó jelentése:

„3. || *c*. Akaraterő, lelkierő, bátorság”.

- (45) .. nem lehetett bennök már a *lelket* tartani. (Vv. 73)

1.7. „3. || *d*. Lelkiismeret.”

Ebben a mellékjelentésben szintén egy előfordulása van a *lélek* szónak Füst Milánnál. A szövegbe építése a *nyomja valami a lelkét* állandó szókapcsolatával (ÉrtSz. 5: 296) megegyező.

- (46) S hogy anyád húsz éve nem énekelt már: nem nyomja a *lelked*?
 (Ny. 1912. I. 1010)

1.8.1. „3. || *e*. Az ember, jellemének sajátosságában, személyiségének alapvető vonásaiban tekintve.”

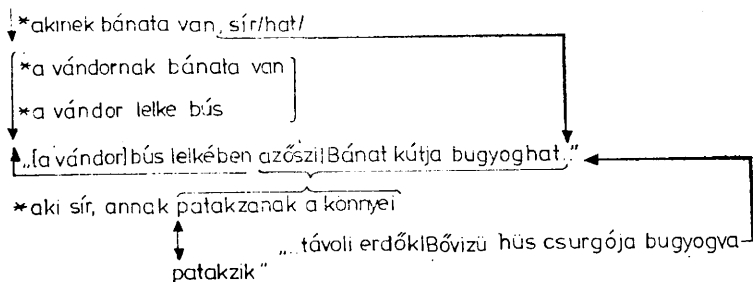
Az ebbe a jelentéscsoportba tartozó *lélek* főnevek a köznyelvben is a képes értelmű használatból erednek (l. Zlinszky Aladár: A szóképekről. In: MStilÚ. 222–3). Ezért majdnem mindegyik előfordulás a szövegbe szerkesztettség és a képalkotáshoz és -rendszerhez való tartozás vonatkozásában megújított képnek tekintendő. Nemcsak Füst Milánnak, hanem a Nyugat folyóirat első nemzedékének szóhasználatára vet fényt a *bús* melléknév és szinonimáinak megjelenése a *lélek* 3. || *e* mellett:

- (47) Beteg, bús *lelkem* rokona, bús, alvó kikötő ... (106)
 (48) .. Oly bús-borús a *lelkem* ... (139)
 (49) S ballag a kormos dombon a vándor s bús *lelkében* az őszi
 Bánat kútja bugyoghat halkan és szüntelenül ... (104)
 (50) Egy beteg *lélek* búcsúja [verscím] (Ny. 1911. I. 177)
 (51) S mint gyenge koró [sic!], melyre leszállt az éjszaka baglya,
 Gyenge a bánatos *lélek* és újból, újból lehanyatlik ... (105)
 (52) .. S a bántott *lélek* menekül s vidékeid vánkására lehajtja fejét.
 (106)
 (53) S a csendes, sötét apácára bízd magad,
 Az éjszakára bízd elárvúlt *lelked*. (16)
 (54) Magános a *lélek*! S ködös éjjeken át didereg ... (104)

A jelzőként vagy állítmányként mondatba épített melléknevek érzelmi-hangulati szinonimasorba állíthatók: *beteg* — *bús* — *bánatos* — *bántott* — *elárvult* — *magános*. A Nyugat költőinél gyakran megtalálható *bús* melléknév Füst Milán költői nyelvén sem ritka, bár — mint a *szív* főnév használatának vizsgálatakor már kitűnt — a szó érzelmi-hangulati rokonértelmű megfelelői szintén nem kis számban lelhetők föl. A XX. század elején alkotó művészekre jellemző lehangoltság, fáradtság, spleen hangulat nyelvi-stilisztikai kifejező eszközének tekintendők ezek a melléknevek.

Az (54) jelzetes *lélek* metonímia a következő mondategység állítmányával olyan metaforát ad — **didereg a lélek* —, mint amilyent a (34) jelzetes előfordulásnál hasonlatba épített be a költő. Szorosabb a kapcsolat az (52) és a (22) idézeteivel. A (22)-es az Arménia! című vers utolsó szakaszát nyitja; a bölcső képzetet, a megpihenés biztonságát a *vidékeid vánkosa* metafora váltja föl mintegy a megpihenés helyét nevezve meg.

Füst Milán versépítésének tudatos képi megszerkesztettségére vall a (49) és (54) *lélek* előfordulása. Az Őszi sötétség címmel közzétett hat vers első darabja a Nyilas-hava című — amelyből a (49) való —, ennek kezdete: „Ősz van, korán sötétül és künn esik. | Vénül az idő s könnyei szakállára peregnék. | Magános a lélek! S ködös éjjeken át didereg . . .”, ebben az ősz hangulatát felidéző leírás és a metaforák (*vénül az idő, könnyei szakállára peregnék*) után a természettel együtt élő ember őszi hangulata, állapota van összegezve: „Magános a lélek!” Majd a vers második szakaszában: „Holtan fekszik a lélek s könnyei dideregve peregnék.” Vagyis a korábban az idő ábrázolására alkalmazott körülírás itt a *lélek* 'a költői én' sírását fejezi ki. S még ugyanebben a szakaszban az általános szomorúságot ábrázolandó: „. . . távoli erdők | Bővizü, hűs csurgója bugyogva patazkzik. | S ballag a kormos dombon a vándor s bús lelkében az őszi | Bánat kútja bugyoghat halkán s szüntelenül . . .” A közös előismeretekre támaszkodva építi a képsorozatot a költő:

A képkalkulációs szerkezet utolsó Füst Milán idézete azért érdemel külön figyelmet, mert nem az előismeretek tárgyi, hanem hangulati eleme (utóbbi fogalmához l. Hadrovics László, A funkcionális magyar mondatattan alapjai. Budapest, 1969. 51). A hangulati összefüggéseket a szóhasználat is alakítja. Így a *bugyoghat* ige és a *bugyogva* igenév közös töről fakadása, a *kút* és a *csurgó* rokonértelműsége (l. *csorgó*: ÉrtSz. 1: 930), továbbá — visszautalásként a „holtan fekszik a lélek s könnyei dideregve peregnék” részre — a *patazkzik* 'könny

bőven folyik' ige használata. A költemény főntebb idézett első soraiban a „... künn esik. | Vénül az idő s könnyei szakállára *peregnek*” rész, majd a „távol temetőnek | *Nedves* sirjai” és az „Ó mily boldogság is *esős* időkben aludni!” sor, sőt még a harmadik szakaszban említett „*gőzölgő* szakadék” kiemelt szedésű szavainak mezőkapcsolatai is mind a *bánat kútja* metafora víz képzetére utalnak.

A *lélek* 3. || *e* metonímia négy előfordulása megszemélyesítés gyanánt lajstromozható, ha mint alanyokat állítmányaikkal együtt vizsgáljuk.

(55) Holtan fekszik a *lélek* . . (104)

(56) Mit is kíván a *lélek* . . (Ny. 1911. II. 338)

(57) Hogy üvölt a *lélek* a pusztán . . (N. I, 213)

(58) . . — Bomladoz a *lélek* . . (N. II, 141)

Az (55) számjeles megszemélyesítés szövegbe ágyazottsága fent szóba került.

Szövegbe szerkesztettségük folytán a köznyelvinél erősebb stílushatást adnak a *lelked előtt* 'a (költői) én előtt' féle körülírások.

(59) . . mely városból kelt fel ez a köd,

Vonulni *lelked* elé? (Ny. 1912. I. 1010)

(60) Talán anyád éneke jár a *lelked* előtt . . (Ny. 1912. I. 1010)

(61) [e föld zsenge és tudatlan szüzei] őszi koszorújokat meghajtván
Jóságod előtt

Esengve borúljanak le Nagy *Lelked* elébe! (Ny. 1920. 1125)

(62) . . s ami pendülve,

Még az imént kitárult eléd s ott buzgott a *lelked* előtt: az elérhetetlen,
Most dobog . . (N. II, 62)

Megfigyelhető: a lélek elé a költő által nagy fontosságú dolgai kerülnek. Ilyetén vonatkozásban jelenik meg a *köd* főnév az (59)-ben. A szó a költő nyelvében többször megtalálható egyszerű metaforaként: „Hisz úgy látlak máris *köddön* át, mely a fájdalomé . .” (A mélyen alvó, 44); „... S a nehéz gondolat oszolna könnyü *köddé* . .” (Álmatlanok kara, 119); „... egy kétesen szürke világ | Fekete *ködeiből* lép majd elő a nap.” (Kutyák, 81); „... a Teremtés ős-álmába öltözött, | Hol mindent elborít az ősi *köd* . .” (Végrendelet feleségemnek, 86) stb.

A következő *lélek* 3. || *e* előfordulás hasonlatban van.

(63) Majd akkor tán a napba nevetek, mint őseim

És szellős lesz *lelkem*, mint a virradat . . (124)

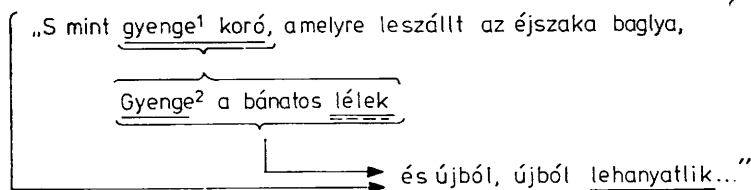
A hasonlítás alapja a virradat és a lélek szellős volta. A **virradat szellős* előismeret a hasonlatot követő metafora — „... S *pihétlen-tiszta* és magasztos lesz az *életem!*” — révén is, és a *szellős* ok—okozat metonímia vonatkozása miatt (ti. ami szellős, az általában tiszta is) szintén a tisztaság képzetét tudja fölkeltetni.

Minőségi birtokost (genitivus qualitatis) alakított a költő a következőkben.

(64) . . De jaj halaványan,

Sírván jön elém *lelkemnek* alázata újból . . (105)

Az *alázatos lélek* köznyelvi szókapcsolat megújításának is vehető birtokos jelzős szerkezet már önmagában is jellemző a költői nyelvhasználatra (l. Simonyi: Jelz. 152), tehát hatásos kifejezés. Ehhez a hatáshoz járul az **alázat jön* alapmetafora alany – állítmányi szerkezete, amelynek a megszemélyesítő szerepét a *halaványan és Sírván* határozók tovább növelik. A kifejezés hatásosságát az idézet utáni szövegrész – „S mint gyenge koró, melyre leszállt az éjszaka baglya, | Gyenge a bánatos lélek és újból, újból lehanyatlik . . .”, (51) jelzet – fokozza. Ebben a *lélek* metonímia az itteni megszemélyesítés fordítottjaként: tárgyiasítás révén van a teljes képbe építve.

A *koró* 'kóro' és a *bánatos lélek* nemcsak a *gyenge tertium comparationis* alapján van összehasonlítva, hanem az *és újból, újból lehanyatlik* mondategység közleménye alapján is. Sőt, míg a *gyenge* melléknév jelentései között megtalálható a mindkét Füst Milán-i helyre beilleszthető (először: „Még ki nem fejelett, zsenge v[agy] erőben, nagyságban, fejlettségben az átlagon alul maradó <ember, állat, növény, ill[etve] ezek egyikének v[ala]mely része, szerve>”, másodsor: „Olyan <személy>, akiben nincs elegendő akaraterő, erély élete alakításához, ill[etve] hivatása, feladata betöltéséhez” (ÉrtSz. 2: 1092–3), addig a *lehanyatlik* ige jelentése *választékosan* stílusminősítéssel: „<Személy> rendsz[erint] hátra v[agy] oldalt dőlve, magatehetetlenül lerogy, leroskad, leesik v[ala]honnán, v[ala]hová” (ÉrtSz. 4: 669). Az <>-ben levő használatközi megszorítást figyelembe véve a *koró*-ra vonatkoztatva az ige tulajdonképpen megszemélyesítést ad. S ez is alapja a hasonlításnak. (A *koró* szó a Nyugatban is rövid *o*-val jelent meg (1911. 1: 173), majd így kötetben is. A költő műgondját ismerve sajtóhibára aligha lehet gondolni, inkább archaizáló szándék eredménye; a *koró* alakot l. TESz. 2: 578.

1.8.2. A *lélek* 3. || e Füst Milán képalkotásában nem vesz részt az alábbiakban.

(65) Álmodj velem, *lelkemnek* derűsebb fele . . (Ny. 1912. I. 41)

(66) Hagyhatod ezt fiam? — ki *lelkem* örököse vagy? (Ny. 1925. III. 48)

(67) Hol lesz a *lelkem* sírja? (N. II, 141)

1.9. „6. <Művészi alkotásban, emberi kül[önösen] művészi megnyilatkozásban> belső átélés.”

Az egyetlen előfordulás a köznyelvi használattal megegyező, a költői képalkotásban nem vehető számba.

(68) S hogy nincs *lélek* a lányok énekében . . (Ny. 1912. I. 1010)

1.10. Adódnak példák az ÉrtSz. szerint költői használatban szokásos és állandó szókapcsolatba épülő *lélek* szóra, amelynek jelentése:

„7. (*költ*) V[ala]minek a *lelke*: v[ala]miben uralkodó közös szellem.”

(69) S mint a foszfor

Úgy világít tenéked a dolgok *lelke* éjszaka! (Az elmúlás kórusa
[Budapest, 1921.] 63)

(70) .. mégy a vonítás után,

Amely neked való,

Mely nem panasz, de melyben mégis minden dolgok *lelke* szól. (82)

2.1. Karinthy Frigyes költői nyelvében a *lélek 1* jelentésben a vizsgált szó egyszer volt megtalálható, szövegbe építése a köznyelvvel azonos.

(1) .. Jöjjön mindenki velünk kinek nincs veszteni többé

Úgyse egyéb vagyona mint pusztá *lelke* a Földön .. (148)

2.2. A *lélek 1*. || a mellékjelentésben két előfordulás mutatkozott, ezek sem tartoznak a képalakítási rendszerhez.

(2) .. észrevettem

A *lelket*, mely most kínjában tekergő

Tagokkal kúszott .. (177)

(3) Mester! ki e *lélek* itt .. (178)

2.3. Számosabb Karinthy-nál a *lélek 2* jelentésben a szó. Ezekből néhány a képalakítási rendszerhez tartozik.

(4) *Lélekkel*, kit viadalba küldtél

Hadúr: — hadakoztam imetten —

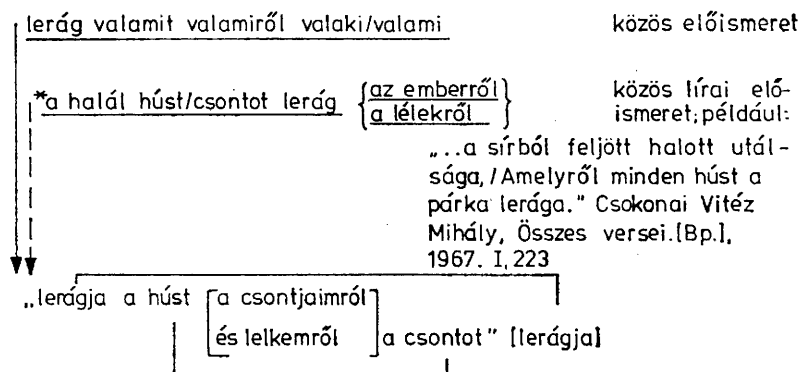
De jöttek rám orvul, testtel és hússal:

(5) *Lélek* voltam, verekedtem. (58)

(6) .. Nem félem a halált de gyűlölöm a gyilkos emberevést

Egyszer lerágja a húst csontjaimról és *lelkemről* a csontot .. (71)

A (4) és (5) jelzetes *lélek* metonímiák a „De jöttek rám orvul, testtel és hússal” sor a *test* és *hús* ugyancsak metonímiákkal való kapcsolatukban keltenek olyan stílushatást, amelyik a *test* és *hús* ellentétre is épül. — A (6) jelzetű idézetben a kereszt alakú szerkezet (chiazmus) következtében jön létre a **lelkemről lerágja a csontot* kép. A teljes kép a *valaki/valami lerág valamit valamiről* vonzatszerkezetes igére meg vissza:

A képalakítás vázlata mutatja, hogy nemcsak a keresztszerkezetre való fogalmazási törekvés, nemcsak a *lerág* ige vonzatlanságainak a köznyelvi szokásostól eltérő betöltése, hanem a közös előismeretek, illetőleg lírai előismeret(ek) hatása is érvényesülhet. Mindez a *lélek* főnév alkalmazásában arra vall: Karinthy Frigyes nem magát a *lélek* szót igyekszik olyan használati helyzet(ek)-be hozni, hogy a képalakítást azzal egységessé tegye, hanem a mindenkori kifejezendő tartalom által megkívánt módon fogalmaz. Ezt látszik igazolni, hogy az ebben a csoportban levő többi előfordulás szintén a köznyelvi használatnak megfelelő a szó szövegbe építési módja szempontjából:

- (7) .. Egy percig élek még, — aztán a gép forog
És halhatatlan *lelkem* rohan tovább a gépen .. (61)
- (8) „Mert miután a testem
Megrágta az irigység,
Lelkem felett megáll és
Meglátom én az Istent”. (67)
- (9) .. Semmije sincs neki nincs esze és *lelke* .. (111)
- (10) .. Ész nélkül *lélek* nélkül ösztön nélkül .. (111)

2.4. A *lélek* 3. || *a*-val két képet alkot a költő.

- (11) .. Agyvelejét a *lélek* drága edényét rázva dühödten .. (149)
- (12) .. Most szüli meg most nyomul ki *lelkéből* most születik a világ .. (156)

Bár a (11)-ben a köznyelvi *fejét rázza* szókapcsolat átírására ismerhetni, az alapmetafora — **az agyvelő a lélek drága edénye* — nem esik messze a képzavartól. — A (12)-ben a **lelkéből kinyomul* metafora a *kinyomul* „<Tárgy, dolog v[ala]mely nyíláson át> lassan és tömegének rendsz[erint] csak egy részében, kívülre nyomódik” (ÉrtSz. 4: 151) ritkán előforduló jelentésén alapul. — A többi e csoportba tartozó *lélek* főnév a költői képalakításban nem számottevő, szövegbe építésük a köznyelvi megoldásokkal azonos.

- (13) .. védtelen a *lélek* és hetyke úr a test .. (60)
- (14) .. Nehezen szánom rá magam, hogy *lelkemen* könnyítsek .. (105)
- (15) .. nincs is valóság csak emberi *lélek* .. (153)

2.5.1. Karinthy költői nyelvében a leggyakoribb a *lélek* 3. || *b* jelentésben a vizsgált szó. Ezekből a képalakításban résztvevők:

- (16) Didergő *lelkem* nem bírta tovább,
Torkomba szorult be holtan —
Lukat törtem a fejemen át
Benyúltam érte és kiraboltam. (58)
- (17) .. a burok tompaezüst selymén meztelen *lelkek* dideregnek .. (148)
- (18), (19) .. Meztelen *lelkek* a motornál, meztelen *lelkek* a kabinokban .. (148)
- (20) .. Építsünk gyorsan egy rettenetes nagy Zeppelint
Melynek utasa meztelen pusztá *Lélek* lehet csak .. (148)
- (21) .. Ezt a lapdát amit a Tér és Idő nagymessze kódéből
Egymásnak hajítunk csak a *Lélek* hadseregében .. (147)
- (22) *Lelkem* testvére te néhány elszórva a messzi világon .. (146)

A (16) előfordulás szövegkörnyezete a (11)-ére emlékeztet, s mutatja a költő gondolkodásmódját, a *fej—agyvelő—lélek* metonímiák hármasságának kapcsolatáról, s így a képzavart is megérteti. — A (16)—(20) számjeles előfordulások — a Füst Milánnál is meglevő — *didergő lélek*, *dideregnek a lelkek* típust mutatják. Mivel ezek a *lélek* szavak zömükben egy versből, A lapda címűből valók — nevezetesen a (17)—(22) jelzetesek — használati helyzetük a költői nyelv egészére nem jellemzők. Inkább azt mutatják, miként válik a *lélek* jelképpé a (20) és (21) helyen.

A *szív és lélek* közötti metonímia-kapcsolatból származó kép is előfordul Karinthyánál.

(23) . . látván *lelkemet*, seb hátán sebbel betakarva

Mint cserepekkal a süppedő szalmatető . . (65)

(24) . . hadd hallja fülem csak

A hangot, a hangot, a tompa zörejt, mit a *Lélek*

Szorít ki, belülről, kifelé forduló bestiaszámon . . (78)

A *sebes/(meg)sebzett szív* köznyelvi kifejezés(ek) **sebes lélek*-ké való áttétele adja a hasonlat lehetőségét a (23)-ben, az áttételt a *szív* és a *lélek* közötti metonímia-viszony engedi meg. Részben ilyen viszony eredményezi a (24) jelzetesben is a *Lélek Szorít ki* metaforát, bár a szövegkörnyezetet szemügyre véve látszik, hogy nemcsak a szív működés tompa zöreje függ össze a *Lélek*-kel, hanem a *hang* maga is egyszerű alakú metafora körülbelül 'költői megnyilatkozás' értelemben.

2.5.2. Karinthy képalkotásában nem vesz részt a következő csoport *lélek* 3. || b előfordulás.

(25) . . Ringatni *lelkét* lágyan, csöndesen . . . (166)

(26) . . kétféle dallam szólt a *lelkemben* . . (115)

(27) Kit *lelkem* mélyében elrejtve hordok,
A gyermek mostanában nyugtalan . . (31)

(28) De kit *lelkem* méhében rejtve hordok,
A gyermek ébren van . . (31)

2.6. A (28)-ban levő előfordulással azonos fajtájú az *egyetlen* összetett szóban jelentkező *lélek*. Effélékre l. Füst Milánnál a (34) jelzetet.

(29) . . most fordul ki lihegve és nyöszörögve

Egy ember egy isten egy *emberlélek* méhéből az Abszolutum . . . (156)

Az *emberlélek* főnevet az ÉrtSz. nem tartja számon. Karinthy az idézett helyen bizonynyal az érzelmi—hangulati hatás erősítésére használja az *Egy ember egy isten egy emberlélek* fokozásban.

3. A *lélek* főnév előfordulásainak száma mutatja, hogy a két költő közelezen azonos mennyiségű verstermésében Füst Milánnál több, mint kétszeres a felhasználás. Ez a mennyiségi különbség minőségi különbözőséget is takar. A minőségi különbség azonban nem értékben, hanem az alkotásmód másfajtságában nyilvánul meg. Nevezetesen abban, hogy — mint látható volt — Karinthy Frigyes verseiben a *lélek* szót a mindenkori kifejezendő tartalom

és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás által megkívánt módon használja, ennél fogva a vizsgált szó használati helyzetei egymással a költői nyelv egészében nem függenek össze. A képalkotást a közvetlen szövegkörnyezet befolyásol(hat)ja nem számítva a közös előismerete(ke)t. — Füst Milán költői nyelvében a *lélek* főnév használati helyzetei nemcsak a közvetlen szövegkörnyezet — és az előismeret(ek) — meghatározó szerepét mutatják, hanem a költői nyelv egészében mutatkozó összefüggésrendszerét, az intertextusét is. Így a *lélek* különféle jelzői például következetesen egy jelentésjegy által összekapcsolt szavak, az igei metaforák gyakorta bizonyos mozgásfajták jelentésjegyeivel épültek föl, más csoportokat a víz és bor képzet megjelenése alakított. A képalkotásban a szövegkörnyezet és a közös előismeretek szerepe mellett figyelembe kell venni maguknak a használati helyzeteknek a megfeleléseiből adódó „belső” előismereteket, azokat, amelyeket a köznyelvi jelentéstartomány mellett maga a költői szövegmű termel. Így a *lélek* szóval alakított szóképek és a hozzájuk esetleg tartozó egyéb stílus eszközök hatása egymás előismereiteként fokozhatják a kifejezés hatékonyságát. Az egy szóval kapcsolatosan kialakított képek mintegy hálózatot alkotnak, s a hálózat egyes részeinek összeköttetése van (vagy lehet) más szóképhálózatokkal, így például a szív meg a bor képzettel és a *beteg, bús, bánatos* stb. jelzőcsoporttal felépített képek a *szív* főnév képrendszeréhez kapcsolódnak, a 'rendszeretlen mozgás' jelentésjegy alapján szerveződő képek az *éj, éjszaka* 'élet' metaforák hálózatával kapcsolatosak, mivel azok is bizonyos mozgásfajták rendszeres megjelenésével vannak létrehozva, ezek a mozgások pedig a *fut* ige metaforás használatából eredő képek köréhez (l. Büky: Népr. és Nyelvtud. 21 [1977.]: 107—16) csatlakoznak é. í. t. A képrendszer mind teljesebb megismerése a költő életművének mind teljesebb megismeréséhez vezet.

Büky László

Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben

A magyar mint idegen nyelvnek ezidáig nem született önálló, rendszeres leíró nyelvtana. A hiány következményei kihatnak az egész szakterületre, de leginkább és legérezhetőbben a nyelvkönyvírásban mutatkoznak. Részleteredmények, az értékek tisztázatlansága, bizonytalanságok jellemzik a külföldieknek szóló nyelvkönyveket.

Mivel hiányzik a sajátos szempontú, sajátos célokat maga elé tűző megközelítésmód, a nyelvkönyvírók részben saját kútfőre támaszkodva, részben a magyar leíró nyelvtanokra hagyatkozva, azokat követve írják munkáikat. Az eredmény: az egymástól elszigetelten készülő, úttörő jellegű könyvek erői alig összegeződnek egy esetleges újban, a hibák újra és újra visszatérnek. Az egyéni jó részmegoldások nem tudják feledtetni az alapkutatások, a magyar mint idegen nyelv rendszerszerű leírásának szükségességét.

A kétféle megközelítés különbözősége legszembetűnőbb a nyelvhasználat megítélésében. Míg az anyanyelvi leírások a nyelvhasználatot általában a nyelvérzékre bízzák — gyakran még a Nyelvművelő Kézikönyv is! —, és céljuk inkább az elemzés, kategorizálás, addig a magyar mint idegen nyelv leírásának a nyelvhasználat az elsődleges célja, s ezt csak a nyelv sajátosságaiból kiindulva, a nyelvi jelenségek lényegét, mozgásuk minkéntjét feltárva, explicit szabályokkal és a nyelvhasználat helyes bemutatásával érheti el.

A nyelvhasználat tükrözője a szöveg. Nem véletlen, hogy a nyelvoktatás nagy reformja (1882.) óta különös figyelmet szentelnek a leckék anyagának, a szövegeknek. Otto Jespersen *How to Teach a Foreign Language* című, 1904-ben megjelent könyvében a jó szöveg tulajdonságait a következőkben látja: 1. összefüggő, értelmes; 2. érdekes, élő, változatos; 3. a legszükségesebb anyagot tartalmazza; 4. nyelvileg korrekt; 5. fokozatosan, a könnyűtől a nehéz felé halad; 6. ezt anélkül teszi, hogy a nyelvtani formákat túlértékelné (i.m. 23).

Álláspontját ma is igaznak, teljesnek tarthatjuk, sőt időszerűnek is, hisz az eltelt 80 év alig hozott változást. A Jespersen által ostromozott hibák többségükben ma is átítatják a nyelvkönyvek szövegeit, s ez sajnos a magyar nyelvkönyvek esetében sincs másképp.

Ha a nyelvkönyvíró meg akar felelni az említett elvárásoknak, a leckék anyagának megalkotásakor okos kompromisszumokat kellene kötnie az egyes kívánalmak közt. A gyakorlat viszont azt bizonyítja, hogy az egyik követelmény, általában a fokozatosan haladás elve a többi fölé kerekedik, mégpedig a nyelvtan feltétlen kiszolgálásával párosulva.

E jelenség vizsgálatára vállalkozunk a továbbiakban az alábbi nyelvkönyveket alapul véve: Pál Fábán: *Manuale della lingua ungherese*, 2. kiadás, Budapest, 1970.; Ginter Károly—Tarnói László: *Ungarisch für Ausländer*, 3.

kiadás, Budapest, 1974.; István Lelkes: Manuel de hongrois, 2. kiadás, Budapest, 1976.; Эникő Сий, Курс венгерского языка [Enikő Szij, Kursz vengerszkovo jazüka] Budapest, 1979.

Az egyszerűtől a nehéz felé haladás elve és a nyelvtanközpontúság házaságának első következménye annak figyelmen kívül hagyása, hogy a nyelvet kezdettől fogva élő kommunikációs szituációk segítségével kell tanítani. Éppen a nyelvtanulás kezdetén, amikor kedvet kellene kelteni a tanulóban a nyelv iránt, banális mondatok ismétlésére kényszerül: „Milyen a Duna? A Duna széles. Milyenek a villamosok? A villamosok sárgák” (Ginter—Tarnói, 3. lecke, 57); „Ez gyújtógyertya. A gyújtógyertya fehér és szürke” (uo. 4. lecke, 73); „Ez fénykép. Ez jó fénykép” (Szij, 1. lecke, 24). E „szövegek” valós célja sokkal inkább egyfajta nyelvtani struktúra gyakoroltatása, mint valós információk közlése.

A mondatok tartalma és a valóság közötti feszültség hol szinte abszurd, hol mulatságos helyzetet teremt: „Az a nagy taxi kék. Mögötte öt sofőr cigarettazik” (Lelkes, 3. lecke, 88). Elgondolkodtató annak az apának a tájékozatlansága, aki egy budapesti séta alkalmával teszi fel a következő kérdéseket fiának: „Te mi akarsz lenni? És a húgod? Milyen tanárnő? Milyen nyelven beszél? Te hány nyelven beszélsz?” (Lelkes, 6. lecke, 133).

A „szövegek” legfeltűnőbb hiányossága azonban éppen a szövegtelenség, a szövegösszefüggés hiánya. A mondatok között tátongó űr többek között a megfelelő grammatikai eszközök — viszonyszók, kötőszók stb. — hiányával és a megoldatlan témaváltásokkal magyarázható: „Szemben a Duna. Felette széles szép hidak. Hétfő van. Meleg nap. Budapesti tavasz” (Lelkes, 3. lecke, 91). A párbeszédforma valamelyest eltünteti a hiátusokat, ezért is kedvelik a nyelvkönyvírók, de összefüggő történetek elmondására csak későn adnak lehetőséget a tanulóknak. A következő dialógusokat elmesélni nem tudja, mert nem ismeri az összekötő formákat, eljátszani őket pedig a szituáció ritka vagy lehetetlen volta miatt nehéz: — Laci ügyes és erős. Ott van fent. (ti. egy fán) — Igen. A lányok csak itt lent vannak. Sajnos, a lányok gyengék. Itt egy finom alma, tessék!” (Ginter—Tarnói, 3. lecke, 57); „Szeretitek a kenyeret? — Szeretjük. — És a csokoládét is szeretitek? — Micsoda kérdés! Mindenki szereti — feleljük kórusban. — A vizet is szeretjük, meg a levegőt is, ha friss — mondja Csaba” (Szij, 5. lecke, 88).

A nyelvtani haladási menetet vezérül választó szövegalkotási módnak nemcsak az a következménye, hogy a szöveg szervezőjévé nem a gondolat, a közlés, az események természetes egymásutánja válik, hanem az is, hogy a beszélt nyelvben soha el nem hangzó, annak grammatikájától idegen, gyakran nyelvtanilag sem korrekt mondatok szerepelnek a szövegekben.

Egyszer a tanulandó nyelvtani anyaghoz való merev ragaszkodás és az anticipálás hiánya okoz nyelvtanilag helytelen formákat, máskor pedig az addig annyira hiányzó nyelvi jelenségek tömeges megjelenése.

Az alábbi mondatokban például hiányzik a birtokos személyrag: „Szerencsére kicsi a *láz* . . .” (Ginter—Tarnói, 4. lecke, 73); „Sok *dolog* van otthon . . . Otthon vár a munka, és holnap nehéz *nap* van az iskolában” (uo. 6. lecke, 99). Máshol, természetesen a birtokos személyragozást tárgyaló leckében viszont zavaróan sok van belőle! — Ez az én autóm! — Ez nem a te autód, ez az én autóm! . . . Hol van az autótok és a babátok? — Itt van az autónk . . . Az én almám a konyhában van az asztalon . . . Az ő labdájuk olyan, mint az én piros

labdám” (uo. 8. lecke, 133–4). Egy másik könyvben majdnem az egész ragozási sor megjelenik a szövegben: „Úgy beszélsz, mint valami király vagy császár: birodalmam, birodalmad, birodalma . . .” (Szíj, 9. lecke, 150).

Szinte véletlenszerűen választhatunk ki bármilyen nyelvtani anyagot, a neki szentelt leckében jól kimutatható, hogyan válik uralkodóvá a nyelvi jelenség, teljesen háttérbe szorítva a szöveg értelmét s magát a helyes nyelvhasználatot is. A névutók bemutatása például az alábbi esetekben felborítja az események természetes arányát, érdektelen, jelentéktelen részletek nyomulnak előtérbe: „Szerencsére jön egy »sárga angyal« . . . A szerelő az autó mellől Kovács Istvánhoz lép” (Ginter—Tarnói, 9. lecke, 151). Vagy: „A Duna-parton a Szabadság-híd *előtti kő mellett kő*, cső *mellett cső* és a kövek és csövek *között szorgalmasan dolgozó munkások*” (Lelkes, 7. lecke, 149).

Ily módon csak részben valósítható meg a szövegekkel szemben támasztott azon követelmény is, hogy gyakorlati, a mindennapi életben szükséges nyelvismeretet nyújtsanak. Hiába ugyanis a jó témaválasztás, ha a nyelvtani anyag örökösen megkötí a nyelvkönyvíró fantáziáját, és a legéletszerűbb események leírása is a nyelvtani anyag illusztrálásába csap át. A nyelvi anyag ugyanis ritkán implicálja olyan egyértelműen a tartalmat, mint a következő párbeszédben: „— Szeretsz? — Szeretlek! — Csak engem szeretsz? — Csak téged szeretlek!” (Fábián, 8. lecke, 92).

Az azonos téma a különböző könyvekben nemcsak a megközelítés változatosságát jelentheti, de más-más grammatikai célok szolgálatába állítva a nyelvtant illusztráló szövegírási módszer korlátait is jól érezteti. A szállodatéma — egy kivételével — minden vizsgált munkában szerepel. A leckék anyagának összehasonlítása ezért két okból is tanulsággal járhat. Kiderülhet például, hogy az egyes szerzők mit tartanak a tárgyhöz tartozónak, s ez mennyire felel meg elvárásainknak. Az egyik könyvben kétszer is megjelenik a szállodatéma. Először a Gellért Szállodával ismerkedhetünk meg egy nagyon egyszerű leírásban: „Szép, nagy szálloda . . . Az étterem mellett fürdő van . . . két medence van: hideg medence és meleg medence. Hideg víz és meleg víz” (Lelkes, 3. lecke, 85–6). A szövegen jól érezhető, hogy ugyancsak a könyv elején található: szerkesztetlen, nyelvileg is kifogásolható. Még az ötödik lecke ígér a címében hasonló témát (Egy udvarias portás), de csak elveszettnek hitt kabátok és táskák megtalálásáról esik benne szó. Egy másik könyvben az igekötők használatát bemutató mozgalmasság leírásból értesülhetünk a szállodai eseményekről: . . . Mario és Gyula *kiveszik* a kocsiból a bőröndöket, de nem a vendégek *viszik be* a szállodába őket. Egy fiú *jön ki* onnan, és az *viszi be* a bőröndöket a hallba. A hallból felvonón *viszi fel* őket a szobába” (Fábián, 10. lecke, 111). Csak a harmadikban jelenik meg egy a témához illő, rövid dialógus: „— Kérem, van szabad szobájuk egy személynek? . . . Van hozzá fürdőszoba? — Természetesen uram. Kérem az útlevelét. Tessék, a szoba kulcsa” (Ginter—Tarnói, 13. lecke, 209). De az is világossá válik, hogy az annyi lehetőséget magában rejtő téma kommunikációs értéke választott példáinkban meglepően szegényes. Szinte alig van a szövegekben a gyakorlatba közvetlenül átvihető, hasznosítható anyag. Az okot, az éppen aktuális nyelvtani anyagot ellenben itt is túl feltűnően magukon viselik a mondatok.

A kezdeti érdektelenséggel tehát nemritkán az is párosul, hogy a szövegek nem tudnak követendő példát adni még a legegyszerűbb, leggyakoribb tevékenységek kifejezésére sem. A tanuló így nem tehet mást, mint megfogadja Kosztolányi gúnyos kegyetlenséggel megfogalmazott tanácsát: „A nyelvtanulás

repülőgépét előbb-utóbb ki fogják találni. És addig? Addig kérem méltóztassanak érdeklődni a nagynénik sétái s az unokaöcsök tollkései iránt. Más mód nincs” (Nyelv és lélek. Bp., 1971. 10).

S valóban, a tanuló kellő intelligenciával bírva vállalja mind az érdeklenség, mind a használat nehézségeit annak reményében, hogy e mondatok segítségével valamikor a nyelv birtokába jut. A nyelvileg helytelen alakokkal szemben azonban védtelen: elfogadja a szövegek nyelvi formáit, azonosítva őket a magyar nyelvvel. Hogy a nyelvkönyv anyaga nem azonos a magyar nyelvvel, az későbbi felismerés eredménye lesz, amikor a nyelvtanulás fejlettebb fókáin kijavítgatjuk a megtanított hibákat. A nyelvtanítás így a pénzszűkében történő házépítéshez válik hasonlóvá, ahol az éppen kéznél levő vagy olcsó építőanyagot fokozatosan újra és jobbra cseréljük ki.

A nyelvkönyvekkel szemben felállított követelmények tisztázatlansága eredeti céljuk háttérbe szorításához vezethet: nem beszélni, a nyelvet jól használni tanítanak, hanem főként nyelvtant. Ezért különösen fontos lehet az, hogy a könyvekben mennyiségileg is legnagyobb helyet elfoglaló nyelvtani anyagban hogyan tudják a szerzők áthidalni az alap, a magyar mint idegen nyelv leírásának hiányát. Érvényesül-e és hogyan érvényesül mindaz, ami nyelvünk sajátja: így kettős igeragozásunk természetes egymás mellett élése, az igekötők használatának szinte megfoghatatlan gazdagsága, a birtoklás, a birtokviszony jellegzetes volta, a magyar nyelv agglutináló természetéből fakadó, az idegen ajkút gyakran meghökkentő újdonságok, szóképzésünk gazdagsága.

A magyar ige különösen fontos helyzete miatt mind a magyart külföldieknek tanító tanároknak, mind a magyar mint idegen nyelv oktatásának elméletével foglalkozókban egyre határozottabban megfogalmazódik az ígét közép-pontba állító nyelvtanítás megvalósításának szükségessége. A dolgozat további része azt vizsgálja, milyen segítséget nyújtanak ebben nyelvkönyveink, vagyis mennyire érvényesül bennük az említett törekvés.

A vizsgált nyelvkönyvek első leckéit nem az ige, hanem a nominális mondat foglalja el. Ezt egyszerű volta mindenképp indokolná, ha a „ki ez”, „mi ez” kérdésekre felelő valóban egyszerű mondatok a leckék során nem válnának értelmetlenül nehézze: „*És az a fekete ruha is elegáns*” (Ginter—Tarnói, 3. lecke, 56); „*Az a kis autó fekete*” (uo. 57); „*Az a kis szürke sportkocsi francia kocsi*” (Lelkes, 5. lecke, 120); „*Ez a széles, hosszú folyó a Duna*” (Szíj, 1. lecke, 33).

A nominális mondatok ilyen mértékű bonyolítása két okból is vitatható. A nominális mondatnál szereplő „kiegészítő” elemek, névelők, mutató névmások stb. közül többnek igazi szerepe nem is a nominális mondatban világosodik meg. A névelőhasználat vagy a mutató névmások különbözősége nem válik érthetővé a következő mondatok felsorolásával: „Térkép. Európa térképe. Ez Franciaország. Ez Svájc” (Lelkes, 1. lecke, 57). Még nehezebb annak a hallgatónak a helyzete, aki először találkozik ezekkel a jelenségekkel. Egy szláv anyanyelvű sem a példákban, sem a magyarázó szöveg segítségével nem fogja megérteni használatukat, különösen, ha az explikáció túl leegyszerűsítő. Mélyebb vizsgálatot igényelne tehát az, hogy az ígék társasága nem adna-e egyértelműbb, teljesebb választ a névelők, mutató névmások használatára.

A nominális mondatok indokolatlannak tűnő megnevezítése felveti bennünk azt a gondolatot, hogy mindez nem takar-e mást, történetesen az ígektől, az ígékkel együtt járó problémáktól való tartózkodást?

A magyar ige — az indoeurópai nyelvekétől eltérően — formai szempontok alapján nehezen közelíthető meg, nem osztályozható. Az infinitívus végződése nem árul el semmit az igeről, a személyszám egyeztetést is más mechanizmus működteti: a személyrag feleslegessé teszi a személyes névmást, szinte azért, hogy a figyelem egy másik egyeztetésre, a tárgy és személyragéra essék. Igeidőink választéka szinte szegényesnek tűnik az angol, francia perfektumok, futurumok széles skálája mellett. Mégis, a költő elragadtatott, de értő szavait idézve „tárgyas ragozásunkkal, harminchat mozzanatos, negyvenhat gyakorító, sok-sok kezdő, műveltető és ható igénkkel, főleg pedig igekötőink előre-hátravetésével a cselekvés és az idő micsoda boszorkányos árnyalatait, mozzanatait jelölhetjük” (Kosztolányi Dezső i.m. 259).

Épp ez a gazdagság, az eltérő jelleg okozza a tankönyvírók számára a legnagyobb nehézséget. Másfajta megközelítés hiányában a magyar igét is indoeurópai párjához idomítják. Ennek több árulkodó jele van.

Feleslegesen állítják előtérbe a személyes névmás—személyrag viszonyt, hisz nyelvünkben ez utóbbi egyértelműen magában foglalja a cselekvő személyt és számát. Így csak az interferenciahatást erősítik: a tanuló magával hozva anyanyelvi beidegződéseit, kezdetben amúgy is alig figyel az igevégződésre, figyelmét a személyes névmás kitétele köti le. Az indoeurópai igeragozási csoportok mintájára elkülönítik egymástól az alanyi és tárgyas ragozást, mintha a magyar igéknél is csupán a paradigmasor memorizálása jelentené az egyetlen nehézséget. A tankönyvírók elsőnek kivétel nélkül az alanyi ragozást mutatják be, s ezt csak kisebb-nagyobb távolságra követi a tárgyas. A tárgyas ragozás későbbi megjelenését nem indokolja kevésbé gyakori használata, inkább a két-féle tárggyal való egyeztetés késleltetésével magyarázhatjuk. Ennek többféle következménye lehet: az alanyi ragozás alakja, erősebb nyomot hagyva az emlékezetben, sokáig a tárgyas elé nyomulhat, de ami leginkább mutatja a megközelítés buktatóját: a figyelem sokáig csak a személyragok bevésésére irányul, teljesen háttérbe szorítva függőségüket a tárgytól.

A tárgyas ragozás és az accusativus egymást feltételező voltával magyarázható, hogy a tárgyeset is elég későn jelenik meg. Hiányát a vonzatok hierarchiájában betöltött primátusa teszi feltűnővé. Nélküle a cselekvéseknek csak igen szűk köre írható le, az is többnyire csak elnagyoltan: „Szombaton a feleségem takarít, aztán a konyhában főz. Este korán vacsorázunk. Vacsora után beszélgetünk. Vasárnap a feleségem a gyerekekkel foglalkozik” (Lelkes, 7. lecke, 152). Csupán a lét s néhány statikus cselekvés fejezhető ki nélküle hiánytalanul: „Ma szép idő van. A rakparton a lépcsőkön diákok ülnek. Mindenki vidám, csak én vagyok szomorú. Fáradt vagyok, hallgatok” (Szíj, 3. lecke, 52); „Ezen a téren minden házban üzletek vannak. Van itt gyógyszertár, tejbolt... Az ott balra virágüzlet, itt jobbra könyvesbolt van, ... (uo. 6. lecke, 101).

A tudatos késleltetést ebben az esetben is a kevésbé fontos vagy valóban nehéz, szintetikus alakok előtérbe kerülése jelzi. Az accusativust megelőzik például a páros névutós szerkezetek helyhatározó ragos alakjai, az „ez alá az asztal alá”, „e mögé a szekrény mögé”, „a mellett a ház mellett” formák (Ginter—Tarnói, 9. lecke, 158, a tárgyeset csak a következő leckében jelenik meg). A helyhatározó ragok minden vizsgált könyvben előbb jelentkeznek. Így megtörténhet, hogy a tanuló bonyolult tartalmak nem kevésbé bonyolult formában történő visszaadására képes anélkül, hogy a nyelvtanítástól gyakran számon kért „Kérek egy pohár vizet” kérést helyesen ki tudná fejezni:

„Míg Nicole és Philippe az Erzsébet-híd budai hídfőjétől a Lánchíd felé sétálva ismerkedik a pesti parttal, a pesti part házaival, szobraival, nagy épületeivel . . ., az alatt apjuk és anyjuk az új függőhídban gyönyörködik” (Lelkes, 10. lecke, 195).

Nagyobb segítséget jelentene a kettős egyeztetéshez, ha a két ragozás minél szorosabban követné egymást és minél előbb, valamint használatukat, függőségüket a kétféle tárgytól nem „tudnánk le” egy hiányos táblázattal, hanem lépésről-lépésre, az egész könyvön végigvonulna bemutatásuk. Emellett szól az a tapasztalat is, hogy a külföldieknek nem a kétféle ragozás alaki megkülönböztetése okoz elsősorban nehézséget, hanem az, hogy mikor kell használni őket. A bizonytalanságok oka éppen a tárggyal való egyeztetés kezdeti elhanyagolásában. későbbi esetleges, hiányos tárgyalásában keresendő.

Az alanyi és tárgyas ragozás megközelítésében észlelt vitatható pontok magyarázhatók metodikai megfontolásokkal: egymástól jól elválasztva a tanulól talán könnyebben megtanulja őket.

Az igekötők tanításában jelentkező túlzott leegyszerűsítést azonban már nem mentegethetjük pedagógiai érvekkel, mert az itt észlelt hiányosságok a nyelvhasználatban érezhető torzulásokhoz vezetnek. Az igekötőknél felhalmozódó hibák teszik különösen feltűnővé az említett kétféle nyelvelírás különbözőségét, eltérő célját.

Leíró nyelvtanaink feltárják az igekötők fejlődésének történetét, meghatározzák kategóriáját, megállapítják alapvető funkcióit — irányt jelölő, perfektív, képző —, de használatukra nem adnak szabályt. A magyar anyanyelvűnek ez a hiány fel sem tűnik, és talán az egyéb ellentmondások sem. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára az igekötős igéket megkülönböztetés nélkül önálló szónak tartja, ami az irányt jelölő és képző funkcióban érthető is. A perfektív szemléletű igék esetében ellenben még az Értelmező Szótár magyarázatából sem derül ki a két ige közti különbség. A *mond* alapjelentését például így határozza meg: „l. . . szavakkal beszélve kifejez, kijelent, közöl . . .” Használatára a következő példákat adja: „Vhogyán, vmilyen nyelven ~ vmit; vkinek ~ vmit; vkinek a szemébe ~ vmit; vkiről ~ vmit”. A *megmond* alapjelentése: „szóban tudomására hoz, tudtára v. tudtul ad vkinek vmit; közöl vmit”, s a következő példákat sorolja fel: „Betyárosan ~ta neki; becsületesen, egyenesen, fennhangon, félreérthetetlenül ~ja; kereken ~ vmit”.

A magyar mint idegen nyelv szempontjából történő leírásban a nehézséget az jelenti, hogy épp a két ige közti különbséget kell egyértelműen megfogalmazni.

Annak ellenére, hogy az igekötők esetében az érzékeltetett okok miatt is különösen indokolt lenne az, hogy a nyelvkönyvírók ne csak a leíró nyelvtanokra támaszkodjanak, hanem a magyar mint idegen nyelv sajátos szempontjait is figyelembe vegyék, többnyire az első megoldást választják.

S a következőkben: az igekötők előkészítetlenül, hangsúlyukat, lényegi jegyeiket veszítve jelennek meg. A funkcióik közti különbségek megemlíthetnek ugyan, de már a legkönnyebb, az irányt jelölő is téves megközelítéssel szerepel. A hiányosság annak az alapvető ténynek a figyelmen kívül hagyásából fakad, hogy a magyar nyelvben az igekötős ige és lativus ragozó határozója fejezi ki a határozóraggal jelölt helyre jutást, illetve az onnan kikerülést, ha az ige a határozója előtt áll. Ha nem kerülnek a „Péter

megy a házba” és a „Péter bemegy a házba” mondatok oppozícióba, a tanuló számára nem válik világossá, hogy míg az első esetben csak az irány megjelölése a cél, a másodikban már a bejutást fejezzük ki. Ezért a két jelentést általában azonosítja. Ebben segítségére vannak a leckékben szereplő félreérthető rajzok is. A nyelvkönyvíró pedig elveszíti annak lehetőségét, hogy a perfektív funkciót már itt megértesse. Igaz, ez utóbbinak később sem szentelnek nagyobb figyelmet. (Ez különösen az oroszoknak szóló könyvben feltűnő, hisz itt a sok hasonlóság szinte követelné, s egyben meg is könnyítené a bemutatást.) Az igekötők mégis csak a könyv közepe táján, akkor is csak formális leírásban jelennek meg.

A használatukat feltáró szabályokat, példákat itt is és másutt is hiába keresnénk. A szövegek későn és ritkán alkalmazott formái pedig nem tudják megadni a használat biztonságát. A tanuló ezért érthető módon kerüli őket, sőt a nyelvkönyvtől bátorítva is érzi magát. Az eseményeket sokáig a pillanat örökkévalóságába merítve meséltetik vele: „Anna fut a villamoshoz... Szerencsére jön a villamos... Az információhoz megy” (Ginter—Tarnói, 6. lecke, 100); „Óra után a folyosón állunk, beszélgetünk. Jön Kati, és már messziről kiabál... Ma az előadás helyett az egész csoport a Duna-partra jött. Itt ülünk a lépcsőkön. Süt a nap” (Szij, 5. lecke, 89); „Jön a tanárnő... Most a táblánál áll, magyaráz... Ő néha egy-egy szót ír a táblára vagy olvas egy-két mondatot a könyvből” (uo. 4. lecke, 75).

Az állókép-szemlélet hatása olyan erős, hogy gyakran még az igekötők megjelenése után sem válnak igazán dinamikussá a cselekvések: „A levelet borítékba teszi, a borítékra címet ír, és bélyeget ragaszt. Ezután a postára megy. Az ajtó mellett a falon van egy piros postaláda, abba dobja a levelet, és az egyik ablakhoz lép... Zoltán írja a táviratot. Sok szót javít” (Ginter—Tarnói, 12. lecke, 196). Ha igekötőket használva átírjuk a történetet — „A levelet beteszi, ráírja a címet..., felragasztja a bélyeget, ... elmegy a postára..., bedobja a levelet..., odalép az egyik ablakhoz... Sok szót kijavít” —, előtűnnek mindazok a problémák és egyben érdekességek, melyekről lemond a tankönyvíró, túl bonyolultnak találván őket. Lemond a cselekvés befejezettségének érzékeltetéséről, a szörend összekuszálódik, a figyelem elsiklik az igekötős ige és a tárgy viszonya fölött, az igeidőkkel való kapcsolata rejtve marad. (Csak a Ginter—Tarnói 14. leckéje kapcsolja össze a meg- és az el- tárgyalását a múlt idővel.)

A tárgyi tisztázatlanságok elnagyolt, leegyszerűsített bemutatással történő palástolásával az igekötők esetében a tankönyvírók könnyebb útra vezették ugyan a tanulót, de ezzel együtt funkciótlan, nehezen megtanulható anyaggá is változtatták őket.

Az agglutináló jelleg formailag is legszembetűnőbb tulajdonsága nyelvünknek. A suffixumok gazdagsága, egyben ökonomikus volta, az általuk kifejezett viszonyok árnyalt megkülönböztetése a valóság új felfedezésével ajándékozhatja meg a nyelvünket tanulót.

Mivel a jelenségek leírása, formai megközelítése erőssége nyelvkönyveinknek, ezért meglepődve tapasztaltuk, hogy a képzésmódok, a végződések kapcsolódásának bemutatásában sem alakult még ki egység. A leírások egyszer aprólékosak, részletekbe veszők, máskor hiányosak, elnagyoltak. Az egyik könyv a birtokos személyragozásban 9 típust különböztet meg (Fábián, 12. lecke, 130), a másik ellenben az egyes szám harmadik személyű alakot alapul véve négy

paradigmasort (SziJ, 8. lecke, 126–7), a harmadik könyv 10 típust ad meg, külön csoportot alkotva az *autó*, *barátnő*, *taxi* típusú főneveknek (Lelkes, 5. lecke, 125–6), a negyedik pedig hatot, kihagyva az *a*, *e* magánhangzókra végződő csoportokat (Ginter–Tarnói, 8. lecke, 139–40).

Az általam megvizsgált könyvek egyikében sem érződött tudatos törekvés arra, hogy a suffixumok kapcsolódásában fellelhető, az egész nyelvi rendszert átívelő analógiákra felhívják a figyelmet. A tankönyvírók nem ragaszkodnak következetesen a már egyszer alkalmazott sorrendhez, nem adnak a képzési esetek számát csökkentő szabályokat. A kötőhangzókat különbözőképpen ítélik meg, hol a suffixum részének tekintik, hol nem. Hasznos lenne, ha annak tekintenék. Ha követjük az anyanyelvi leírást, csak megnehezítjük a tanuló helyzetét, hisz számára leginkább a kötőhangzók nehezen szabályokba foglalható kapcsolódása okoz problémát.

Az anyanyelvi szemlélet érvényesülését érezzük abban is, hogy a jelek, ragok számunkra oly természetes egymásutánjának kitalálását is többnyire rábízják a hallgatókra. A többesjel elsőbbségét még kiemelik az esetragokkal szemben, de a sokkal nehezebb birtokos személyragok esetében hiányzik a teljes bemutatás. A Kursz vengerszkovo jazüka elegendőnek tekinti, ha az egyes szám első személyű alak néhány helyhatározó ragos alakját felsorolja (5. lecke, 129–30), az Ungarisch für Ausländer is beéri néhány hasonló példával (8. lecke, 143).

A grammatikai kategóriákban való gondolkodásnak nemcsak az lehet a következménye, hogy az esetleg szerény nyelvtani tudással bíró tanuló rákényszerítjük arra, hogy a magyar nyelvvel megtanulja a nyelvtant is, hanem elsősorban az, hogy a formák és funkciók nehezen találjanak egymásra. Az inessivus és superessivus ragok például általában korán megjelennek a könyvekben, de időjelölő, esetleg modális értelmű használatukról csak jóval később, vagy nem is esik említés. A rendszerszerűség valamint a nyelvi formák és funkciók kettős megfeleltetése híján a végzódések sokasága elkápráztatja ugyan a nyelvünket tanulókat, de az a teljesség, amit annyira gazdaságosan megtestesítenek, rejtve marad előttük.

Munkánkban nem tudtuk bemutatni teljességükben azokat a nehézségeket, amelyekkel a nyelvkönyvíróknak meg kell küzdeniük. Kissé egyoldalúan csak azokat a hiányosságokat állítottuk a középpontba, amelyek az élő nyelv torzulásához vezetnek. Így az anyanyelvi szemlélet érvényesülésének buktatóit, a nyelvtanközpontúság túlzásait. Mindezt azért tettük, hogy ily módon is a változtatásokat sürgessük: a magyar mint idegen nyelv sajátos szempontjainak érvényesítését, a kommunikációs elvek és funkcionális szempontok fokozottabb megvalósítását a magyarnyelv-oktatásban.

Szili Katalin

A tankönyvek nyelvezetének néhány sajátos követelménye

Bármilyen furcsán hangzik is: Magyarországon nem folyik rendszeres, szervezett és tüzetes tankönyvelméleti kutatómunka. Így aztán az egyes tankönyvek megítélése pusztán szubjektív benyomásokon alapul, és azok a követelmények, amelyeket a közvélemény egyik vagy másik része mint magától értetődőket hangoztat, ugyancsak kérdésesnek bizonyulnak a gyakorlatban. (Ilyen például az a közkeletű nézet, hogy a tankönyvek ismeretanyagának a szakmai konszenzusra kell épülnie, és nem szabad mást tartalmaznia, mint ami tudományosan igazolt és kétségtelenül bizonyos. Ha azonban az egyes eseteket mélyebben megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ilyesféle szakmai konszenzus egyáltalán nem létezik, hogy minden területen vita folyik a különböző tudományos elméletek, álláspontok között, másrészt pedig a tudomány fejlődésének megszakítatlan folyamatossága sem ismer egyszer s mindenkorra eldöntött, végleges igazságokat. Nem szólva arról, hogy egy csakis végérvényes igazságokra való törekvés dogmatikussá tenné magát az ismeretanyagot, és hamis képet nyújtana az emberi megismerésről, ezen belül a tudományos tevékenységről.) A szakmai kritériumok tisztázatlansága mellett a célszerű tárgyalásmódról, az ismeretanyag közvetítésének hatékonyságáról is csupán egymásnak ellentmondó, többnyire egyéni gyakorlaton alapuló, esetleges tapasztalataink vannak; megfontolandó, hogy egy-egy tankönyv sikeres vagy sikertelen alkalmazása beleépül az egész oktatási-nevelési tevékenységbe, nehezen dönthető el tehát, hogy a jobb vagy gyengébb eredmény elérésében milyen mértékben játszott közre a tankönyv, és milyen mértékben a tanár egyénisége, jobb vagy rosszabb képzettsége, az órán követett módszer, a gyerekcsoport összetétele, motiváltsága, a környezet egyik vagy másik hatáseleme.

Ezúttal a tankönyveknek csupán egyetlen tényezőjére, oldalára irányítjuk a figyelmet: a nyelvi megformálásra. Erről is csak általános megjegyzések hangzottak el mindaddig: hogy ti. a tankönyv nyelve legyen szabatos, pontos, kifogástalan, tömör, közvetítsen nyelvi eszményt, ismertessen meg a szakma szókincsével, de kerülje lehetőleg az idegen szavakat, ne legyen túlságosan bonyolult, és így tovább.

Az természetes, hogy a tankönyv kifejezésmódjának fokozott mértékben meg kell felelnie egyrészt az általános nyelvi-nyelvhelyességi követelményeknek, másrészt az illető tudományág szakirodalmi szövegalkotása minden kívánalmának. Vannak-e ezeken kívül olyan különleges didaktikai igények is, amelyeket a tankönyvírás sajátos „műfaji” követelményeinek tekinthetünk?

Talán a negatív oldalról könnyebb lesz megadni a választ erre a kérdésre. Végigvizsgálva számos tankönyv kéziratát, és olvasás közben megpróbálva behelyezkedni az ismeretanyagban járatlan, a tudnivalókat éppen most felfedező tanuló lelkiállapotába, számos olyan buktatóra leltem a nyelvi megformálásban, amely mindenesetre megnehezíti a közöltek megértését, befogadását és megjegyzését. A hibák fölismerése már a követelmények pozitív megfogalmazását is lehetővé teszi. Az általam összegyűjtött típusok közül most csupán hármat emelek ki. Elsősorban a mondat szerkesztés hibáiról van szó, egyes kifogásolható esetek azonban már túlmutatnak a mondathatárokon, és a szövegalkotás hibáiként jelentkeznek. Hangsúlyozom: nem általános nyelv-helyességi szabályok megszegésével állunk szemben, és egyes idézendő mondat-típusok egy tudományos szövegben talán helytállóak, vagy legalábbis elfo-

gadhatóak lennének. A szakszövegben e típusok csak akkor kifogásolhatók, ha eluralkodásuk egysíkúvá, nehézkessé teszi a szöveget.

Az első típus: a rejtett többszörös állítások típusa. Ebben az esetben a tankönyvíró — részben a terjengősségtől való félelmében — oly mértékben sűríti mondanivalóját, hogy egyetlen egyszerű mondatba vagy egy főmondattól függő alárendeléses összetett mondatba több potenciális állítást zsúfol össze. A tömörítési szándékból fakad, hogy a szerző alig alkalmaz mellérendelő összetett mondatokat; úgy véli, megtakarítja a részletező kifejtést, elkerüli a bőbeszédűség látszatát, ha több burkolt és szintagmatikus szerkezetté lefokozott állítást szorít egyetlen predikatív szerkezet alá. Az is lehet, hogy a benne komplex módon fölmerülő egységes gondolatot vagy gondolatsort igyekszik azon melegeben és komplexitásában kifejezni, önkéntelenül is érzékeltetni akarván a különböző szempontok egységét, összetartozását. Vagy attól fél talán, hogy közlésmódja a kiegészítések nélkül nem lesz elég pontos, hiánytalan. Mindegy. A szóban forgó nyelvi jelenség következménye mindenképpen kedvezőtlen. Bármennyire kézenfekvőnek vagy közismertnek tűnhetnek ugyanis a tankönyvíró számára az ilyen lesüllyesztett, önállóságukat veszített, burkolt közlések, a diákra e másodlagos tudnivalók is az újdonság erejével hatnak — ha ugyan hatni tudnak, mivel az önállóságukat veszített, kibontatlan állítások szövevénye nemcsak a főgondolat, a téma—réma világos megragadását veszélyezteti, hanem az egyes részközlendőket is háttérbe szorítja, elhomályosítja, és megnehezíti a mondat szerkezetének áttekintését is.

Lássunk egy-két ilyen példát! Egy általános iskolai történelemkönyv kéziratában olvashattam: „A szövés egyik fontos munkafolyamatát gépesítő mechanikai vetélt (repülő vetélt) 1733-ban John Kay angol szövőmunkás találta fel.” A mondat tulajdonképpen gerince, hogy „a mechanikai vetélt John Kay találta fel”. De a mondat ezen kívül még a következő burkolt állításokat is tartalmazza: 1. „a mechanikai vetélt a szövés egyik legfontosabb folyamatát gépesíti”; 2. „a mechanikai vetélt másként repülő vetélőnek nevezik”; 3. „John Kay angol szövőmunkás volt”. A három lesüllyesztett, burkolt állítás közül az első egy igeneves alaptagú bonyolult jelzős szerkezetben, a második zárójeles közbevetésben, a harmadik pedig értelmezős szerkezetben fejeződik ki. Az amúgy is szövevényes mondat megértését tovább nehezíti az, hogy végül is kifejtetlen marad a mechanikai vetélt rendeltetése, „a szövés egyik fontos munkafolyamatát”-nak mibenléte. Itt tehát egy újabb leszorult állítás lehetősége dereng a homályban.

Az előbbi — viszonylag még mindig egyszerű — példa talán kielégítően szemlélteti magát a jelenséget. Idézhetnék azonban hosszadalmasabb, körmönfontabb mondatképződményeket is. Ilyeneket: „Az összefonódott antifasiszta, antiimperialista, antifeudális, demokratikus és szocialista forradalmi feladatokat megoldó népi demokratikus forradalmak — a külső és belső feltételektől függően — többféleképpen mentek végbe.” A túltengő információ akkor is szinte szétfeszíti a mondat kereteit, ha a szerző megenged egy-egy mellékmondatnyi lazítást: „A kommunista pártokon belül mutatkozó dogmatikus, azaz a szocializmus építésének csak általános törvényeit figyelembe vevő és revizionista, vagyis csupán a nemzeti sajátosságokat elismerő elhajlások káros hatása arra készítette az 1960-as moszkvai értekezletet, hogy felhívja a kommunista pártokat a mindkét elhajlás elleni kétfrontos küzdelemre.”

Azért időztem kissé hosszasan a túltömörítés eseteinél, mivel a következő két nyelvi jelenség is úgyszólván innen sarjad. Az első: az ígéknek, igei

állítmányoknak szinte beteges kerülése Talán úgy vélik egyesek, hogy személytelenebbé, időtlenebbé és ezzel hitelesebbé, tudományosabbá, végérvényesebbé válik fejtegetésük, ha az igék helyett igéből képzett igeneveket, elvont főneveket alkalmaznak. Az igenevek — mint tudjuk — éppúgy lehetnek tárgyas vagy határozós szintagmák alaptagjai, mint az igék, s így bonyolult jelzős szerkezetbe sűrítethetnek egy-egy teljes mondategységet. Egy pedagógiai kézikönyv kéziratában találkoztam a következő mondattal: „A szülők és nagyszülők üzeimivel(?), a szocialista brigádokkal *való együttműködés* számtalan *lehetőséget kínál*, remek alkalom” (ti. a munkára nevelés számára). Itt az állítmány ugyan névszói (*alkalom*), de találunk a kijelentésben négy olyan névszót is, amely igéből van képezve. Hogy ezt a mesterkéltséget, szintelen-szagtalan-életlen tanácsot mindenki számára azonnal megérthető, köznapi stílusú szöveggé alakítsuk át, az igéket kell elsősorban kiszabadítanunk börtönükből. „Számtalan *lehetőséget kínál* (ti. a munkára nevelés számára), ha *együttműködünk* azokkal az üzemekkel, ahol szülők vagy nagyszülők *dolgoznak*, esetleg szocialista brigádokkal *keresünk* kapcsolatot.” Igaz, hogy három szóval terjedelmesebb mondatot kaptunk, de sokkal áttekinthetőbbet, világosabbat és magyarosabbat. Hasonló példák egy irodalomtankönyvi próbálkozásból: „A halálhírről szóló sürgöny megsemmisítésének a Tótékban *lényegi a cselekményt befolyásoló szerepe*”; „*Fontos itt a huszadik században viszonylag ritkán jelentkező klasszikus műfajokhoz való visszatérés.*”

Legutóbbi idézetünk átvezet a harmadik jelenségkörbe. Már Kosztolányi rámutatott arra, hogy az olvasót egy másodperc ezredrészéig sem szabad bizonytalanságban tartanunk. Tankönyvben különösen fontos, hogy mielőbb árulja el magát a szöveg: merre tart, milyen célra és milyen rend alapján szerveződött, magyarul: hová is akarunk kilyukadni. A mondaton belül ez azt jelenti, hogy ne tartsuk vissza, ne akarjuk mindenáron csattanóként a végére helyezni állításunk lényegét. A sok-sok mellékkörülmény felsorolása meddő, sőt érthetetlen marad mindaddig, amíg nem tudjuk, hogy ezek a kiegészítő mozzanatok hová, mihez is kapcsolódnak. Íme a példák: „Oroszország fejlődése elszigeteltsége miatt mégis elmaradt az európaiktól.” Logikusabb lenne, ha előbb magát a tényt jelölnénk meg, és csak azután neveznénk meg az okát. Így a ráértés is simábbá, zökkenőmentesebbé válnék („Oroszország fejlődése elmaradt az európaiktól” — ti. az európai fejlődéstől). Nagy Péterről ugyanitt megtudhatjuk, hogy: „Ezért mindjárt uralkodásának első évtizedében, számos nemes ifjútól kísérve, európai körútra indult.” Holott először is azt kellene kibogoznunk e kijelentésből, hogy „európai körútra indult”; ez a fontos, ezt csupán bővíti, teljesebbé teszi a kiegészítést: „számos nemes ifjútól kísérve”. Egy Babitsról szóló passzus így fogalmaz: „Fenyegető betegsége és a politikai élet sötétülő láthatára (a 30-as években) elmélyítették az élet, a világ egyszerű, természetes szépségei iránti vonzódását.” Pedig az állítmány elsősorban a tárgyat kívánna maga mellé (hogy mit is mélyítettek el Babitsban az egyéni és a közéleti bajok), s aztán következhetné a tárgy valamire irányulásának hossz- és további részletezése.

Egy Kassák-fejezet beszámol arról is, hogy „1916 október elején egy nemzetközi szám nyílt háborúellenessége miatt be is tiltották a *Tett-et*”. A közbevetés előretolakodását még súlyosbítja a mondat szerkezet félreérthető volta. Amikor az olvasó eljut a mondat feléig, azt hiszi, hogy a *nyílt* lesz az állítmány, és zavarba jön, mert nem érti, hogyan nyílhat egy nemzetközi szám. A rossz szórend következtében a mondat értelmének folyamatos

kibontakozása is kárt szenved. Újra neki kell rugaszkodni a jelentés megfejtésének. Itt jegyzem meg, hogy általában rossznak és elkerülendőnek tartom a tankönyvben a közbevetéseket, mivel ezek megszakítanak, függőben tartanak egy-egy közlést, és mielőtt a fő mondanivalónak a végére érünk, s azzal tisztába jöhetnénk, valami másra terelik át az olvasó figyelmét; csakhogy a közbevetés értelme is homályban marad mindaddig, amíg nem érünk a teljes mondat végére. Az ilyen mondatot kétszer kell végigolvasnunk ahhoz, hogy egyszer megérthessük.

Természetesen nem akarok az elmondottakból általános nyelvhelyességi vagy szövegalkotási szabályokat levonni. Csupán arra utalok, hogy a tankönyvírónak sokkal jobban alkalmazkodnia kell a várható olvasói reagálásokhoz, a befogadás lélektani feltételeihez, és sokkal céltudatosabban kell irányítani a címzett figyelmét, mint egy szakcikk vagy akár egy népszerű ismeretterjesztő munka szerzőjének. Azt sem szorgalmazom, hogy például a tömör szintagmatikus szerkezeteket mindenütt oldjuk lazább mellérendelések vagy rövid egyszerű mondatok egymásutánjává. Szükség van a feszebb nyelvi megformálásra is, de mindenkor a világosság, a könnyű áttekinthetőség határain belül. A szórendet sem köthetik következetesen alkalmazott merev sémák. Mindössze arról van szó, hogy a tankönyvszerzőnek egy kissé a befogadó fejével is kell gondolkodnia, s a mondat- és szövegalkotásban, mondanivalója nyelvi megformálásában is didaktikusan kell eljárnia.

Még egyszer hangsúlyozom, hogy az idézett rossz példák nem megjelent tankönyvekből valók, hanem vagy szerkesztés előtt álló kéziratokból, vagy pályázatokból.

A most kiválasztott és reflektorfénybe állított nyelvi jelenségek számos szerző munkájában és eléggé gyakran előfordulnak. Annnyira, hogy az ilyen eseteket már-már jellegzetes tüneteknek is tekinthetjük, amelyek mindenféle szakszövegben föl-fölbukkannak, csakhogy a tankönyvekben élesebben ötlenek szemünkbe.

Ha a tankönyvszöveg sajátos nyelvi követelményei, a könnyű tanulhatóság nyelvi kritériumai alig szolgáltak eddig behatóbb vizsgálat tárgyául, a kész, tehát megjelent tankönyvszövegek még kevesebb tárgyilagos elemzésben részesültek. Az MTA Anyanyelvi Bizottsága több ízben vizsgált tankönyveket, de csak a helyes nyelvhasználat pontjából; tüzetesen és sokoldalúbban egyetlen tankönyvet elemeztek nyelvi szempontból (B. Fejes Katalin: Az igeneves szerkezetek a Fizika 6. szövegében. Néprajz és Nyelvtudomány 24—25: 195—204). Egyébként a bírálatok többnyire megrekednek egy-egy sajtóhiba vagy nyelvi vétség kaján kipécézésénél. Pedig az alapos nyelvi vizsgálat talán messzemenő tanulságokkal járhat. Nemcsak arra nézve, hogyan lehet a legcélravezetőbben fölhasználni a kérdéses tankönyvet, hanem föltárhatja azt az oktatási stratégiát is, amelynek az elemzés tárgya eszközül szegődött. Jellemző módon még azok a szempontok, kritériumok sem alakultak ki, amelyeknek alapján érdemes lenne elvégezni egy ilyen beható tankönyvi szövegelemzést. Jóllehet alig van praktikusabban hasznosítható területe a szövegelemzésnek, mint éppen ez. E munkában egész kutatócsoportok együttműködésére lenne szükség.

Csupán egyéni kísérletképpen megpróbálkoztam egyszál magam régi és új irodalomtankönyveknek néhány kiemelt szempontból történő összevetésére. Ismétlem: csupán a terep előírászerű földerítéséről van szó, nem szisztematikus kutatásról; mindössze arra voltam kíváncsi: hoznak-e érdemleges, hasznosít-

ható, releváns új eredményeket az ilyen statisztikai számítások. E kísérlet tehát inkább problémák fölmutatására és a rendszeres munka ösztönzéséül szolgálhat.

Vizsgáltam Kanizsai Nagy Antal Irodalomtörténet III. című IV. gimnáziumi tankönyvéből a Móricz-fejezet egyik alfejezetét, az ugyanezt a tananyagrészt tárgyaló új gimnáziumi tankönyvfejezetet (Veres András munkáját) és az I. osztályos tankönyv Dante-fejezetét (szerzője: Szegedy-Maszák Mihály). Ezúttal csak egy-két elemzési szempontról és azok tanulságairól tudok beszámolni, az adatokat olykor mellőzve is, és a levont végkövetkeztetésekre helyezve a hangsúlyt.

A K egység (Kanizsai) 139 mondategészt, 257 mondategységet, 2 068 szót tartalmazott. A V egység (Veres) 58 mondategészt, 136 mondategységet, 1 070 szót, az Sz egység (Szegedy-Maszák) ugyancsak 58 mondategészt, de 120 mondategységet és 983 szót. A két utóbbi egység összterjedelme együtt közelíti meg a K egység terjedelmét. (Ez már maga is mutat valamit: K a Rokonok c. regényt 139 mondatban tárgyalja, V az Úri muri és a Rokonok ismertetésére együtt 58 mondatot fordít.)

K-nál a mondatok 47,48%-a, tehát csaknem a fele egyszerű mondat; V esetében ugyanez az adat: 32,7%, Sz-nél 41,37%. Nem részletezem az összetételekben szereplő mondategységek (tagmondatok) arányát is a különböző szövegekben. Összegezésként csak egyetlen mutató: K-nál 1 mondategészre átlagban 1,848 mondategység jut, V-nél 2,34, Sz-nél 2,07. Kérdés: vajon milyen tájt jelölhető ki az optimális arány? Bizonyos, hogy a sok egyszerű mondatra tagolt szöveg éppúgy nehezíti a tanulást, mint a túlságosan hosszú összetett mondatokból álló. Ha a mondatok átlagos szómennyiségét is figyelembe vesszük, akkor az derül ki, hogy K-nál ez az arány mondategészekre számítva 14,8, V-nél 18,45, Sz-nél 16,9. Mondategységekre számítva viszont: K: 8,04; V: 7,8; Sz: 6,5. Jóllehet tehát Sz is, V is némelyest több összetett mondatban fejt ki mondandóját, mint K, az egyes mondategységek (tagmondatok) náluk rövidebbek.

Ha az összetételek jellegét is számba vesszük, olyan eredményre jutunk, hogy K-nál az összes mondatkapcsolatnak több mint a fele mellérendelő, V-nál pontosan 50%-a, Sz-nél viszont csak 42%-a. A mellérendelésen belül aztán K-nál 61,66% kapcsolatos, s mindössze 10% a következtető vagy magyarázó. Ugyanezek az arányok V-nél: 43,59%—38,46%; Sz-nél: 46,15%—38,46%.

Mélyebbre hatolva és a mondatok tartalmát is vizsgálva, a szerkezeti különbségekből elősejlik kép még határozottabb kontúrokat nyer. Nyolc — részben tisztán tartalmi, részben tartalmi és módszertani szempontból együttesen meghatározott — kategóriát állítottam fel anyagom alapján. A mondat lehet tényközlő („1920-ban születik Móricz Légy jó mindhalálig című regénye”), elbeszélő (életrajzot vagy cselekményt epikusan ismertető), leíró-jellemző („Kopjáss jellemének alapvető vonása...”), értékelő-általánosító („A regény leleplezi...”; „A Rokonok valóságos mintapéldája a típusalkotásnak”), magyarázó-fejtegető („Ez indokolja, hogy...”), meghatározás, szubjektív megnyilatkozást tartalmazó, végül idézet. Nem térek ki most az egyes kategóriák indoklására, lássuk mindjárt az egyes szövegegységek beszédes adatait!

A K és az Sz szöveg mintha két végletet reprezentálna. K alig magyaráz, fejteget, inkább csak ítélkezik vagy közöl. Sz viszont nem beszél el, nem ír le, hanem inkább érvel. S talán éppen érvelő alapállásából következik, hogy

	K	V	Sz
Tényközlő:	21	11	23
Elbeszélő:	34	15	—
Leíró-jellemző:	34	3	—
Értékelő-általánosító:	44	27	8
Magyarázó-fejtegető	2	1	20
Szubjektív:	—	—	6
Meghatározás:	—	—	1
Idézet:	4	1	—
	139	58	58

egyedül nála fedezhetünk föl szubjektív megnyilatkozásokat is. Érdekes, hogy K és V szövege viszont tartalmi szempontból erős affinitást tanúsít.

Hogyan vág egybe mindez a mondatelemzés során nyert tapasztalatokkal? K egyszerű vagy mellérendelő s ezen belül kapcsolatos összetett mondatai és ítélkező-közlő magatartása között nyilván könnyen észrevehető az összefüggés. Ítélezésre az egyszerű bővített mondat s a mellérendelő összetétel a legalkalmasabb. A színesebb, változatosabb mondatkapcsolási formák pedig az érvelő-fejtegető előadásmódot képviselik hatásosan. Ezt a kissé sommásnak tűnő összefüggést még meggyőzőbben igazolják, illetőleg árnyalatossá finomítják a szófaji vizsgálatok, valamint a mondatok belső szerkezeteinek elemzése.

A további részletezés helyett azonban befejezésül vessünk egy pillantást a szóban forgó tankönyvszemelvények szövegszervezési eljárásaira. K következetesen alkalmazott, jól kitapintható módszere ez: állít valamit, aztán állítását példával illusztrálja. (Idézettel, cselekménybeli mozzanattal.) Ritkán él fordított művelettel; de ilyen esetben sincs kényszerítő erejű logikai kapcsolat a példa és a belőle kiinduló megállapítás között. A szövegben tehát valódi műelemzésről nincs szó: a mű pusztán szemléltetni hivatott a tankönyvszerző társadalomtörténeti, politikai vagy esztétikai értékelő megállapításait. Az általánosító értékelés tehát nem a műből indul ki, hanem önállósodik, prekoncepcióvá válik. Sz szövege viszont általában a mű konkrét tényeiből indul ki, azokat magyarázza, indokolja, világítja meg. Ezért az ő tankönyvszövegének koherenciája rendkívül erős. Ezt bizonyítja a mondathatárokon átmutató különböző nyelvi utaló elemek nagy száma és változatossága, olykor gondolatalkozatok megjelenése. Sz szövegének 58 mondatában 43 esetben találok mondathatáron túlmutató, illetőleg logikai kapcsolatot hangsúlyozó nyelvi eszközzel.

A kétféle eljárás két homlokegyenest ellenkező oktatási stratégiát tükröz. (Mintegy közbülső helyet foglal el közöttük V Móricz-fejezete.) Az egyik stratégia: ismereteket nyújtani és megtanítani. A művel kapcsolatban apodiktikus, megtanulható és megtanulandó, bármikor visszaszajkózható szöveget rakni a tanuló elé. E módszerben nem is fontos a művet értelemmel firtatni, eltöprengeni rajta, elég a szokványítéleteket elsajátítani, s bármikor előhívhatóan elraktározni a memóriában. A másik eljárás: a mű ismerete alapján a tanulót együttgondolkodásra ösztökélni, logikai következetességre szoktatni, rávezetni a valódi analízis racionális útjára. Kétségtelen, hogy ma még egész oktatási gyakorlatunk a verbális szövegtanulásnak kedvez. A belső összefüggéseket hangsúlyozó szöveg valóban alkalmatlan arra, hogy szép pontosan visszamondják. Ezt az ellentmondást csak az oldhatja föl, ha egész irodalomtanításunk a műértés képességeinek kibontakoztatását fogja szolgálni.

A régi irodalomtankönyv-sorozat szinte parancsolóan befolyásolta egész irodalomoktatásunkat, annak szemléletét, módszereit. Éppen ez — ti. a tankönyv regulatív hatása az iskolai gyakorlatra — indokolja, sőt sürgeti, hogy több figyelmet fordítsunk a tankönyveknek s ezen belül a tankönyvek nyelvének egzakt, pontos, tárgyilagos elemzésére.

Honffy Pál

A hallás és a beszédmegértés kapcsolatáról

A hallás általában és a beszédhallás, valamint ennek nyomán a beszéd megértése nem azonos folyamatok. A beszédmegértés alapja ugyan a hallás; de ez önmagában nem biztosítja a beszéd megértését. A köztük levő azonosság és eltérés meghatározásában sok a feltételezés; a hallás és a beszédmegértés kapcsolatának jellegéről nincsenek pontos ismereteink.

Mit értünk halláson? Azt a folyamatot, amelyben hallószervünk környezetünk hangjelenségeit tudatosítja (Halm T.: Hallástan. Bp., 1963. 14). A hallási rendszer a hangingereket dolgozza föl. Sajátos, minden más akusztikai jelenség feldolgozásától különböző működést igényel a beszéd felismerése és azonosítása. A beszédjelenségek feldolgozásának sajátos módja az anyanyelvi percepciós bázis függvénye. Percepciós bázison az adott nyelv által meghatározott olyan sajátos működésmechanizmust értünk, ahol bonyolult, egymással összefüggő folyamatokban történik a beszédjelenségek megértése. Egy nyelv percepciós bázisát a fiziológiai és nyelvi jellemzők együttesen határozzák meg, mégpedig úgy, hogy az adott nyelvi sajátságok hatnak a fiziológiai rendszer működésére. Minden nyelvnek saját percepciós bázisa van, amelyet az egyén — szoros kapcsolatban az artikulációs bázissal — a beszédtanulás során épít ki a maga számára.

A hallás mérésekor a rendszer igen sokféle „funkciója” közül — mint „frekvenciaanalizátor, hanglokátor, hangosság-, hangmagasság-, hangszínazonosító” stb. — lényegében kettőt vizsgálnak: a hangerősség és a hangmagasság felismerésének sajátságait. Ez úgy történik, hogy a vizsgálat alkalmával a különböző intenzitásokon beadott eltérő frekvenciájú szinuszos hangok felismerését kell jelezni. Az ennek alapján kapott mérési eredmény felvilágosítást ad a hallásmechanizmus ép vagy csökkent működéséről, s képes kiszűrni a legnagyobb hallási zavarokat. A beszédmegértéshez szükséges finomabb működések (mint amilyen pl. a zöngés és zöngétlen hangok felismerése, a zöngétlen zárhangok képzési helyének pontos azonosítása) esetleges hibájáról azonban csak igen kevésbé tájékoztat. A tapasztalat mégis az, hogy a szinuszos hanggal végzett vizsgálat eredményeként ép hallásúnak nyilvánított ember beszédmegértése is jó. Ezt a mindennapi tényt az is alátámasztani látszik, hogy az ép hallású embernek nincs különösebb nehézsége anyanyelvének megértésével. A beszédmegértés épségének megállapítására vonatkozó ún. beszédaudiometriás vizsgálatok szerint — amelyeknek az esetében különböző intenzitásokon beadott szavakat kell felismerni és visszamondani — bizonyos szórástól eltekintve, a megismételt szavak mennyisége igen hasonló az egyes embereknél. Ez ad lehetőséget ahhoz, hogy egy középértékhez mint normához lehessen vi-

szonyítani minden vizsgálati eredményt. Az ép hallásúak beszédmegértése közötti különbségek (amit a szóródás tartománya jelez) egy sor különféle okra vezethetők vissza: más-más az egyes emberek hallásának élessége általában, különböző a figyelemkoncentráció, az ismétlőképesség, a feladatmegoldásban való jártasság vagy például a vizsgálatkor fellépő izgalom mértéke, nemegyszer gátló hatása.

A hallás — noha az újszülött hallószerve morfológiailag teljesen kialakult — az első életevekben fejlődik abban az értelemben, hogy a különböző ingerek feldolgozása egyre pontosabbá, részletezőbbé válik. Körülbelül 14 éves kor körül éri el azt a szintet, amely majd a felnőtt hallásképpességét jellemzi (Rieber, R. W.: *The Neuropsychology of Language*. New York, London 1978. 139). Kutatási eredmények alapján feltételezik, hogy a megfelelő idegpályák és agyi centrumok fejlődése, a bevésoedés stb. az életkorral nagyjából lineárisan halad előre. 2175 normális hallású 5—14 éves amerikai gyermek mindkét fülének hallásérzékenységet vizsgáltak szinuszos hanggal négy különböző decibelértéken és hét frekvencián (250, 500, 1000, 2000, 4000, 6000 és 8000 Hz-en), vö. Rieber i. m. Az eredmények a következők:

- a jobb és a bal fül nagyjából egyformán érzékeli a szinuszos hangot a különböző decibel- és frekvenciaértékeken;
- a frekvenciaérték csökkenésével csökken a hallásérzékenység: minél alacsonyabb a hang, annál erősebben kell hangoznia, hogy észlelhető legyen;
- elsősorban 6000 Hz-nél, kisebb mértékben 4000 Hz-nél kevésbé érzékeny a fül a szinuszos hang észlelésére;
- a hallásérzékenység az életkor függvénye: 5 éves kortól egyre jobb az eredmény, főként a 250—4000 Hz-es tartományban. 12—13 éves korban kiemelkedőek a teljesítmények, ekkor a legérzékenyebb a hallási rendszer; ehhez képest némi visszaesés tapasztalható 14 éves korban. A 12—13 évesek hallásképpességének különös érzékenységre egyelőre nincs tudományosan megalapozott magyarázat.

A hallásmechanizmusnak a felsorolt sajátosságai a beszédhallás kutatása számára két ponton különösen fontosak: *a)* a hallásképpesség az életkor függvénye, az életkorral párhuzamosan javul; *b)* a hallásképpesség fejlődése legnagyobb mértékben azt a frekvenciasávot érinti, amelyben a beszéd akusztikailag megvalósul, vagyis a 100—4000 Hz-es tartományt.

Mindebből az következik, hogy a beszédmegértés különösképpen függ az életkortól, hiszen egyrészt — mint említettem — a hallás általában is fejlődik, másrészt a gyermek anyanyelvi perцепciós (és produkciós) bázisa fokozatosan alakul ki. Ez pedig feltételezi, hogy akkor a két folyamat szoros kölcsönhatásban megy végbe. Mivel a perцепciós bázis kialakulása, fejlődési menete az egyes gyermekek között nagy különbségekkel valósulhat meg, a gyermekek beszédmegértési képessége egy-egy életkori szakaszban lényeges eltéréseket mutathat. Közismert, hogy az a gyermek, akihez sokat beszélnek, s akit sokat beszéltetnek, az jobban képes kifejezni magát, nagyobb a szókincse, előbb tud grammatikailag bonyolultabb mondatokat formálni, artikulációja pontosabb. Kevésbé köztudott, hiszen csak közvetve tapasztalható, mérhető, hogy ez a gyermek a beszédmegértés tekintetében is jóval fejlettebb. Két azonos korú, a szinuszos hanggal történt hallásvizsgálat alapján azonosnak, ép hallásúnak nyilvánított gyermek beszédmegértése között néha igen nagy oka különbségek. A beszédhallás „minőségi foka” pedig — a kísérleti tapasztalatok alapján úgy

tűnik — sokféle következményt von maga után. Gyermekekben — elsősorban valószínűleg 6 éves kor előtt — a beszédmegértés képessége nagymértékben fejleszthető, rövid idő alatt jelentős minőségi növekedés tapasztalható a kisgyermeknél.

Kísérletet terveztem ép hallású 6 évesek (első osztályosok, összesen 24 fő) és 16 évesek (középiskolások, összesen 34 fő) beszédmegértésének vizsgálatára. Célom annak a korábbi tapasztalatnak a kísérletes bizonyítása volt, hogy az azonos éphallásúak beszédmegértése jelentős mértékben eltérő lehet. Ez a tény feltehetően más módszerrel is kimutatható; eljárásomban a beszédaudiometriában megszokott vizsgálatot alkalmaztam. Három különböző decibelértéken egy szótagú (jól ismert, gyakori) szavakat hallottak a kísérleti személyek, feladatuk ezeknek a visszamondása volt. Minden esetben rögzítettem, hogy milyen szó hangzott el, s azt hogyan ismételte a kísérleti alany. Minden decibelértéken 10—10 szót hallottak a kísérleti személyek, amelyek úgy voltak összeállítva, hogy tükrözzék a magyar köznyelvi fonémagyakoriságot, lehetőleg minél több beszédhang forduljon elő bennük, a szavak között legyen olyan, amelyik döntően magas frekvenciás, illetve döntően alacsony frekvenciás komponensekből álló beszédhangokat tartalmaz, valamint vegyesek (főként magas frekvenciás komponensekből álló beszédhangokat tartalmaz pl. a *szín* szó, főként alacsony frekvenciás komponensűeket a *láng*, vegyes például a *zöld*). Egy kísérleti személy esetében a szavak nem ismétlődtek. A 6 évesek mérésekor használt decibelértékek: 50, 40 és 30 dB; a 16 éveseknél használtak: 40, 30, 25 dB. (A kísérletet a Heim Pál Gyermekkórház Audiológiai Osztályán végeztem, MA 20 típusú beszédaudiométer segítségével, csendes szobában.) Azoknak a gyerekeknek az esetében, akik első alkalommal feltűnően rossz eredményt értek el, bizonyos idő eltelte után megisméltetem a vizsgálatot. Erre azért volt szükség, hogy meggyőződjek, valóban a valós teljesítményt regisztráltam-e első ízben, vagy valamilyen gátló tényező (pl. izgalom) befolyásolta a gyermek eredményét.

Az adatok elsődleges feldolgozásában meghatároztam a mért decibelértékeken az egyes korcsoportokban kapott eredmények százalékos megoszlását. Eszerint a 16 éveseknél a legnagyobb decibelértéken (40 dB-en) között szavak abszolút helyes visszamondásának határértékei: 30—100%, a középérték 74%. A következő, 10 dB-lel alacsonyabb értéknél: 10—90%, a középérték: 46%; 5 dB-lel alacsonyabb értéken pedig: 0—70%, a középérték: 19,5%. A 6 évesek esetében a legnagyobb intenzitásértéken (50 dB-en) kapott határértékek: 50—100%, a középérték: 80%; 10 dB-lel alacsonyabb értéknél: 20—80%, a középérték: 51%; 5 dB-lel alacsonyabb érték esetében: 0—60%, a középérték: 22%.

A két korosztály eredményeit összehasonlítva, látható, hogy az első két decibelértéknél közel azonosak a teljesítmények (74/80%, illetve 46/51%); a legkisebb értéken is csaknem megegyeznek (19,5/22%). A szórásstartomány határértékei jelzik, hogy milyen nagyok a különbségek az egyes kísérleti személyek között; példaként említek néhányat: a 6 éveseknél a leggyengébb teljesítményt nyújtók egyikének eredménye: az első decibelértéken 50%, a másodikon 30%, a harmadikon 0% volt a helyes visszamondás aránya. A legjobbak közül való (de nem a legkiemelkedőbb) teljesítmény százaléértéke: 100%, 60%, 30%. A 16 éveseknél egyike a leggyengébbeknek: 50%, 40%, 10%; egy a jók közül (de nem a legjobb): 100%, 70%, 50%. Ezek a különbségek azt jelentik, hogy — hiszen éphallásúakról van szó — a gyengébb teljesítményt nyújtók

is hallják a szavakat, de nem értik, vagyis képtelenek az elhangzott hangsort azonosítani.

A kísérleti alanyokat csoportosítottam aszerint, hogy a 6 évesek esetében milyen a gyermek olvasási (összeolvasási) készsége; a 16 éveseknél pedig, hogy milyen az adottsága az idegen nyelv tanulásában. (Mindkét korcsoportban konzultáltam a gyermeket tanító tanárokkal, adataimat összevetettem szubjektív véleményükkel.)

A hipotézisem a következő volt. Az olvasni tanulás és az idegen nyelv-elsajátítás képessége (adottsága) valószínűleg legnagyobb mértékben a beszédmegértéssel, annak minőségi mutatóival van kapcsolatban. Ha a „beszédmegértési készség” valahogyan objektíven megítélhető, akkor összevethetővé válik az előző kettővel. Anyagom feldolgozása lehetővé tette, hogy ezeket az objektív mutatókat meghatározzam. Ezek birtokában adataimat összehasonlítottam az adott gyermekről kapott szubjektív véleménnyel. Az eredmények egybeestek. Ahol magas szintű beszédmegértési készséget találtam, ott a gyermek „ügyes olvasónak”, illetve „jó nyelvrészűnek” lett megjelölve.

Vizsgáltam, hogy milyen az összefüggés az egyes szavak hangteste és a felismerésük között. Várhatóan az alacsonyabb intenzitásértékeken nagyobb a hibázások száma; a szavak hangtestének felépítése nagymértékben meghatározza, hogy melyek ismerhetők fel alacsony intenzitáson is. A két korcsoportban — az egyéni eltéréseket leszámítva — általában azonos jellegűek a hibázások, és azonos jellegű szavakat érintenek; a hallgatók tehát azonos módon tévednek. Még a legalacsonyabb intenzitásértékeken is visszamondhatók voltak a döntően alacsony frekvenciás beszédhangokat tartalmazó szavak, például: *mond, nagy, vár, sár, rossz, fáj, gomb, láng*. Gyakorlatilag alig visszamondhatók a döntően magas frekvenciás beszédhangokat tartalmazók: *jég, tűz, híd, sín, csik, kint, tél, víz, kincs, szem* stb. (Természetesen a felsoroltak között mindkét esetben akadtak olyanok, amelyeket egy-egy kísérleti személy éppen ellentétesen mondott, illetve nem mondott vissza.)

A hangtani elemzés azt mutatja, hogy a beszédmegértés szempontjából egyrészt a szót alkotó beszédhangoknak, másrészt a hangkörnyezetnek van fontos szerepe. Általánosan kimondható, hogy az alsóbb nyelvvállású magánhangzót tartalmazó szavak könnyebben felismerhetők, mint a magasabb nyelvvállásúból állók; könnyebb az azonosítása a labiális, mint az illabiális hangoknak; hasonlóan a hátul képzetteknek, mint az elől képzetteknek. A hangkörnyezet szerepét mutatja, hogy az elől képzett, középső nyelvvállású, labiális [ø] hangot általában jól azonosítják, pl. a *könyv, zöld* szavakban; más hangkörnyezetben felismerése erősen bizonytalanná válik (pl. *gyöngy*). A magánhangzóknak — artikulációs sajátásaik következtében kialakuló — könnyebb vagy nehezebb felismerése, illetve ennek a szomszédos mássalhangzó azonosítására gyakorolt hatása mesterséges beszédrel végzett kísérletben is kimutatható volt (Gósy M.: A [b, d, g] hangok percepció vizsgálata. MFF 10, 1982.). A mássalhangzók felismerésében — elsősorban, de nem kizárólagosan — a specifikus intenzitásoknak van szerepe: minél hangzósabb a mássalhangzó, annál könnyebb a pontos megértése. Így a viszonylag nagy specifikus intenzitásértékű mássalhangzókat: [l, r, ʃ, s, n, j, tʃ, ɲ] (a hangkörnyezettől függően) a kísérleti személyek jól azonosították. A teljes szó megértésében természetesen valamennyi alkotórész sajátosságai részt vesznek, elősegítve vagy éppen gátolva a pontos megértést.

A kísérleti alanyok hibázásait elemezve kiderült, hogy azok különböző működések eredményei, és a lejátszódott folyamatok nagy valószínűséggel visszakövetkeztethetők. Az intenzitáscsökkenés hatására ui. létrejönnek olyan változások, amelyek törvényszerűnek tekinthetők, következésképpen ezeket másként kell az értékelésben számításba venni. Például a [s] mássalhangzó az intenzitáscsökkenés hatására [ts], illetve [t] hanggá alakul a változás mértékétől függően. Nagyon bizonytalan a zöngétlen zárhangok felismerése, különösen szóvégi helyzetben. A *csak* szó azonosítása például *csap*-nak tehát feltétlenül elkülönítendő az egyéb tévesztésektől. A *kincs* szó felismerése *nincs*-ként ugyancsak akusztikailag magyarázható, de ugyanezen szó helyett a *kulcs* visszamondás már csak a hasonló hangzás következménye, tehát lényegesen eltérő teljesítmény, mint az előző volt. A visszamondások fokozatai a következők:

1. tökéletes azonosítás (pl. *rossz* → *rossz*);
2. fonetikailag magyarázható, „szabályos” tévesztés (pl. *méz* → *mész* vagy *szél* → *cél*);
3. a hallott hangsor egy részének felismerésével az asszociációs mezők révén létrejött visszamondás (pl. *méz* → *kéz* vagy *mér*);
4. a hallott hangsortól teljesen eltérő válasz (pl. *méz* → *tél* vagy *kút*);
5. vissza nem mondás (két oka lehet: a már említett „hallom, de nem értem” helyzete, vagy a kísérleti alany valóban nem hallja, hogy elhangzott valami).

Anyagom elemzésében először csak a teljesen helyes válaszokat vettem figyelembe, majd a fonetikailag magyarázható tévedéseket is hozzászámítottam. (Utóbbi feldolgozása adott esetben igen jellemző sajátosságokat mutathat a kísérleti személy egyéniségére nézve. Van, aki csak akkor ismételi, ha teljesen biztos a felismerésben, van, aki mindent igyekszik visszamondani stb.) Eljárásomban a visszamondott szavak számának középértékét vettem, s ezzel — mint mennyiségi mutatóval — jellemeztem a kísérleti alanyokat. Az eredmények szerint ezek a mutatók jól használhatók annak jelzésére, hogy a két vizsgált korcsoportban az adott gyermeknek milyen a beszédmegértése. A mutatók (középérték-számok) megoszlása a következő. 6 éveseknél a helyes azonosítás határértékei: 1,6—7,3; a magyarázható hibázásokkal együtt: 2—8,3. A 16 éveseknél: 1,3—8; a magyarázható hibázásokkal együtt: 2,6—9,3.

Minősített kategória	6 évesek	16 évesek
	százalékban	
Kiváló	4	4
Jó	36	15
Jó közepes	19	31
Gyenge közepes	23	21
Gyenge	18	29

} 42

} 52

A viszonyítás érdekében adataimat ennek alapján csoportosítottam a következő kategóriákba: kiváló, jó, jó közepes, gyenge közepes és gyenge. A kategóriák elkülönítésére használt értékek: a kiváló esetében 7,1-től felfelé, a jónál: 6,1—7,0, a jó közepesnél 5,0—6,0, a gyenge közepesnél 4,0—4,9 és a gyenge esetében: —3,9 (l. a táblázatot).

A kiváló kategóriába — várhatóan — csak egy-két gyermek került; ehhez képest viszonylag nagyszámú a gyenge kategória. Ez azért is figyelemre méltó, hiszen ha a gátló tényezők működését vennénk is figyelembe (valamilyen objektív módszer segítségével), akkor is több gyermek volna ebben a kategóriában, mint a kísérlet elején feltételeztem. Ugyancsak előre jelezhetően mindkét korcsoportban a közepes kategóriába került a legtöbb gyermek, azzal a szintén előre jósolható, s nagy valószínűséggel az életkori különbséggel magyarázható eltéréssel, hogy a hatéveseknél valamivel kisebb arányú a jó közepesnek minősített gyermek. Szembetűnő viszont, hogy a jó kategóriába több mint kétszer annyi gyermek tartozik a hatéveseknél, mint a tizenhat éveseknél. Több a gyengének minősített az idősebb korosztályban.

Mi lehet ennek a magyarázata? Nyilvánvaló, hogy nem egyetlen okra vezethető vissza; mások mellett egy sor szubjektív tényező következménye. Az egyik ok talán az előbeszéd általános háttérbe kerülése lehet, legalábbis az esetek többségénél (az iskolai életben a szóbeliség visszaszorulása, az írásbeli feleletek, dolgozatok növekedése, a döntően azonos életkorúak közötti kommunikáció, az egyre növekvő osztálylétszámok stb.).

A gyermekek beszédmegértésének vizsgálatával kapott eredményeink a következőkben foglalhatók össze.

— A hallásnak általában és a beszédmegértésnek a különbsége objektív adatokkal kimutatható; közismert fogalmazásban: hallás még mindig létezik, amikor beszédmegértés már nincsen.

— A beszédmegértés — a halláshoz hasonlóan — fejlődik; a hallási rendszer kialakulása nagyjából 13 éves korig tart, míg a beszédmegértés fejlődése, a percepció bázis végleges kialakulása jóval hosszabb időt vesz igénybe. A beszédmegértés nagymértékben függ a környezeti tényezőktől, a fejlődés üteme változtatható. (Például a közepes beszédmegértési kategóriába került enyhén beszédhibás gyermek mintegy fél éves logopédiai kezelés után a legjobbak közé került.)

— Az azonosan éphallású gyermekek beszédmegértése különböző; a különbségek a feltételezettnél lényegesen nagyobbak, s nem magyarázhatók minden esetben szubjektív tényezőkkel. A kísérleti eredményeket összevetve a hatéveseknél az olvasási készséggel, a 16 éveseknél az ún. nyelvérzéssel, egyértelmű megfelelést tapasztaltam. A jobb beszédmegértéssel rendelkezők jobb teljesítményt nyújtanak az olvasás elsajátításában, illetve az idegen nyelv-tanulásban. A beszédmegértés képessége fejleszthető, legnagyobb eredménnyel valószínűleg 6 éves kor előtt.

Az elmondottak felvetik azt, hogy hasznos lenne a nagycsoportos óvodások beszédmegértésének szintjét egy évvel az iskolakezdés előtt megmérni, az egy év alatt céltudatos fejlesztéssel nagyjából azonos szintre hozni (egyidejűleg a beiskolázáshoz szükséges hallásvizsgálattal). Meggyőződésem, hogy lényegesen egyszerűsödne az első osztályban az olvasás elsajátíttatása, s mérséklődne az egyes gyermekek közti — néha elég jelentős — különbségek.

Gósy Mária

Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában?

Ennek a témának a gondolata 1982-ben, a miskolci „Nyelvészet—szaknyelvoktatás” c. konferencián merült fel bennem, mikor előadásom után többen feltették a kérdést, szükség van-e arra, hogy a nyelvoktatásba bevezessünk ilyen fogalmakat, mint: aktuális tagolás, téma, réma, regresszív és progresszív kiemelés stb.¹ A hozzászóló tanárok kételyeiket azzal indokolták, hogy a nem filológus nyelvtanulóknak sokszor még az alany, állítmány, főmondat, mellékmondat stb. fogalma is gondot okoz. Felmerült olyan vélemény is, hogy a téma—réma szabályokat intuitíve is helyesen alkalmazzuk, tehát tudatosításukra nincs szükség, a tudatosításhoz elengedhetetlenül szükséges nyelvtani fogalmak csak fölösleges terhet jelentenek a nyelvtanuló, a leendő fordító számára.

Mielőtt ezekre a kérdésekre válaszolnék, el kell mondanom, mit értünk általában aktuális tagoláson.² Az összefüggő szöveg vagy konkrét beszédszituáció mondatait nemcsak grammatikailag tagolhatjuk, azaz nemcsak alanyra, állítmányra, tárgyra, határozókra és jelzőkre bonthatjuk, hanem ismert, tudott dolgokat tartalmazó részre, mely rendszerint a mondat eleje — ez a téma vagy tematikus szakasz, és egy új vagy legalábbis abban a mondatban fontosabb információt tartalmazó részre, mely rendszerint a mondat második fele — ez a réma vagy rematikus szakasz.³ Az ismert és az új informáciát tartalmazó részre a különböző nyelvészeti irányzatok különböző terminuspárokat alkalmaznak. A múlt században a „pszichológiai alany—pszichológiai állítmány” fogalmát használták,⁴ a prágai iskola a „kiindulópont” és „cél” fogalmát vezette be,⁵ az orosz nyelvű szakirodalomban a „dannoje” és „novoje”,⁶ az angol nyelvű szakirodalomban a „topic” és a „comment”⁷ fogalmakkal találkozhatunk. A nyelvészek egy része nem ért egyet a mondatok kétfelé vágásával, van aki azt mondja, hogy minden mondat egész skálája a különböző közlési fontosságú — Firbas, cseh nyelvész terminusával élve — „kommunikatív dinamizmusú” részeknek. Ahol a kommunikatív dinamizmus a legalacsonyabb, az a téma, ahol a legmagasabb, az a réma, de ezen kívül a mondatokban a kom-

¹ Azóta erről a témáról, pontosabban az aktuális tagolás elméletének az anyanyelv oktatásában való használhatóságáról a Magyar Nyelvőr is közölt tanulmányt: Huszár Ágnes: A mondat aktuális tagolása és annak tanítása 107: 87—100.

² Mivel ennek a cikknek a témája nem az aktuális tagolás elmélete, hanem annak tanítása, csak a legfontosabb terminusokat fogom ismertetni, a kérdés teljes irodalmának áttekintésére nem vállalkozhatom. Erről részletesen l. Dezső L.—Szépe Gy.: Adalékok a topic-comment problémához. NyK. 69: 365—88; Elekfi L.: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. 66: 351—70.; É. Kiss K.: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK. 80: 261—85. Stb.

³ Boost, K.: Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin, 1955. Akademie Verlag.

⁴ Gabelentz, G.: Ideen zu einer Vergleichenden Syntax. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 1869.

⁵ Mathesius, V.: Osnavnáj funkcia pořádku slov v češkom jazyce., O tak nazývaném aktuálním členění předložení. v. sb. Pražský lingvistický kůžok. pod. red. Konrášovej, H. A. Moskva, 1977. Progreŝ. 246—66, 239—46.

⁶ Панфилов, В. З.: Взаимоотношение языка и мышления. Москва, 1971.

⁷ Sgall, P.: Functional sentence perspective in generative description. Prague Studies in Mathematical Linguistics. 1967. 2. 203—25.

munikatív dinamizmusnak, ill. az aktuális közlési fontosságnak még számtalan árnyalata lelhető fel.⁸

Vannak olyan nyelvészek, akik a mondatok kétfelé vágásán úgy próbálnak finomítani, hogy a tematikus és a rematikus szakaszon belül különítenek el leginkább tematikus „theme-proper” és leginkább rematikus „rheme-proper” részeket,⁹ vagy más terminussal „témacentrumot” és „rémacentrumot”.¹⁰ Vannak, akik csak a rematikus szakaszt tagolják, azon belül emelnek ki egy leghangsúlyosabb, legnyomatékosabb részt. Az angol nyelvű szakirodalomban ennek a résznek a neve „focus”,¹¹ az orosz nyelvűben „rematyi-cseszkij pik”.¹²

Az összefüggő szövegben — akár beszélt nyelvi, akár írott nyelvi szövegről van szó — a tematikus szakaszok biztosítják azt, hogy a mondatok kapcsolódjanak egymáshoz, hogy összefüggő szöveget alkossanak, a rematikus szakaszok szerepe pedig az, hogy egy vagy több láncszemmel előrevigyék a közlés kibontakozásának folyamatát.

Műfajonként változó, hogy a mondatoknak milyen százaléka téma—réma tagolású, azaz objektív szórendű, és milyen százaléka réma—téma tagolású, azaz szubjektív szórendű, hogy a tematikus szakaszok mennyire explicit, milyen gyakran maradhatnak el stb. Míg a tudományos nyelvben a mondatok nagy része természetesen téma—réma tagolású, mert az ismerttől az ismeretlen felé való haladás felel meg legjobban a mondanivaló logikus kifejtésének, a mesékben sok réma—téma tagolású mondatot találunk. Vagy pl. míg a beszélt nyelvi dialógusokban sok az olyan megnyilatkozás, mely csak rematikus szakaszból áll, a tematikus szakasz hiányzik, vagy csak implicite van jelen, a tudományos nyelvben ez a jelenség ritkábban fordul elő.

Mindez, amit eddig elmondtam tisztán mondatelemzési kérdésnek tűnhet. Kész mondatok, azaz már kiejtett vagy leírt mondatok grammatikai vagy aktuális tagolását megállapítani — ez a nyelvészt természetesen érdekelheti, de vajon a nyelvhasználóinak kell-e tudatosítaniuk mondataik aktuális tagolását.

Az anyanyelvi nyelvhasználóknak valószínűleg nem kell. Az anyanyelvi szöveg megértéséhez, dekódolásához biztosan nem, de még létrehozásához, kódolásához sem, hiszen minden magyar állampolgár, mire eljut mondjuk az érettségiig, olvasott, hallott annyi magyar összefüggő szöveget, hogy ebből intuitíve elvonhatta a mondatok fűzésének, az összefüggő szöveg szerkesztésének szabályait anélkül, hogy ezt valaha tudatosították volna benne. Anyanyelvünkön tehát a szövegszerkesztési szabályok tudatosítása nélkül is képesek vagyunk összefüggő szöveg megértésére és létrehozására, de mi a helyzet az idegen nyelvvel?

Azt biztosan állíthatjuk, hogy még a felsőfokú nyelvoktatásban résztvevők sem olvastak életükben annyi összefüggő idegen nyelvi szöveget, vagy

⁸ Firbas, J.: On defining the Theme in Functional Sentence Analysis. *Travaux linguistiques de Prague*. 1964. 1. 267—80.

⁹ Erről részletesebben: l. É. Kiss K.: A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi értekezés. 1978.

¹⁰ Dezső L.: Bevezetés a mondattani tipológiába. Budapest, TIT. 1972.

¹¹ Sgall, T.—Hajicova, E.—Benesova, E.: Topic/Focus and Generativ Semantics. Kronberg-Taunus, Scriptor Verlag. 1973.

¹² Черняховская, Л. Я.: Переход и смысловая структура. Москва, Международные Отношения. 1976.

hallottak annyi idegen nyelven folytatott dialógust, hogy intuitíve elvonhaták volna az összefüggő idegen nyelvi szöveg szerkesztésének szabályait. Ezeket tehát tanítani kellene, de ilyen szabályokat nem tanítunk még felsőfokon sem. Akármilyen szintjén vannak tehát a nyelvtanulók az idegen nyelv elsajátításának, csak az anyanyelvvel kapcsolatban intuitíve kialakított szövegszerkesztési szabályokat tudják alkalmazni az idegen nyelvű szövegek megértésében és létrehozásában is. Ez pedig, ha az idegen nyelvű szöveg megértéséhez sokszor elegendő is, az idegen nyelvű szöveg létrehozásához, akár dialógusról, akár írott fogalmazványról van szó, nyilvánvalóan kevés.

Néhány példa. A kérdés-felelet típusú tankönyvi dialógusokban még a tematikus szakasz törlésének szabályát sem adtuk meg jó ideig a nyelvtanulóknak (az újabb tankönyvekben már tükröződik az a törekvés, hogy ne csak egész mondatos válaszokkal találkozzon a tanuló). Nem is beszélve arról, hogy az élő nyelvben milyen ritka az a dialógus, melyben a kérdés-felelet után újra kérdés-felelet következik. Ha egy élő nyelvi dialógus történetesen kérdés-felelet kezdetű is, a harmadik lépcső biztosan nem új kérdés, hanem a felelet valamely részére való utalás. Tanítjuk-e vajon azokat a kifejezéseket, melyekkel egy dialógusban kapcsolódni lehet az elmondottakhoz, pozitív vagy negatív véleményt mondani az elhangzottakról stb.

Térjünk át az idegen nyelvű írásbeli fogalmazványok létrehozására. Az idegen nyelvi mondatok fűzésének szabályait csak a magyarból tudja elvonni a nyelvtanuló, ezért lesz idegen nyelvű fogalmazványa szaggatott, töredezett, idegenszerű. Feltételezzük, hogy ha helyes idegen nyelvű mondatokat ír le a tanuló, abból összeáll a szöveg. Pedig ugyanannak a gondolatnak sokféle — egyaránt helyes — nyelvi megformálása lehetséges, s a választást általában éppen szövegszerkesztési, mondatfűzési szempontok befolyásolják. Illetőleg kellene befolyásolniuk, ha ilyesmiket tanítanánk. Az oroszul fogalmazó magyar anyanyelvűnek pl. úgy tűnik, mindegy, hogy a mondat eleji visszautalásnál a főnévi mutatónévmást (*eto*) vagy a melléknévi mutatónévmást (*takoj*) használja, pedig az orosz nyelvhasználat a melléknévi mutatónévmást részesíti előnyben. Vagy: a magyar anyanyelvűek egyformán jónak érzik a *Knyiga rasszmatrivajet szledujuscsije problémü* és a *V knyige rasszmatrivaajutszja szledujuscsije problémü* megfogalmazású mondatokat. Bár tudják, hogy az oroszra általában a szenvedő megfogalmazás a jellemző, de hogy mikor, milyen ágens esetén kell szenvedő, és mikor cselekvő igealakot használni, azt nem tudják, s ha ebben a kérdésben rosszul döntenek, az nagymértékben befolyásolja az orosz mondat elejének, tematikus szakaszának megformálását, s ezzel együtt a szövegkoherencia fokát. Vagy: köztudomású, hogy egy bekezdésen vagy nagyobb szövegszakaszon belül a téma kifejtése lehet láncszerű vagy elágazásos. Ha *láncszerű*, ez azt jelenti, hogy az első mondat új információt hordozó része, rémája lesz a követő mondat témája, és így tovább. De milyen szabályai vannak a tematizációnak az oroszban? Hogyan lesz téma az előző mondat rémájából? Természetesen nominalizációval. De ha az igét főnévvé alakítjuk, mi lesz a bővítményekkel? Az orosz rematikus szakasz igéje körüli határozókból mennyit kell jelzővé alakítva bevinni a követő mondat tematikus szakaszába? Mit lehet kihagyni? Az biztos, hogy az oroszban kevesebb bővítményt lehet kihagyni, mint a magyarban. Az orosz ige erős vonzatai sokszor az igéből képzett főnév mellől sem maradhatnak el. Szükség van rájuk ahhoz, hogy létrejöjjön a kapcsolat a két mondat között.

Ha elágazásos a témakifejtés, és ugyanarról a témáról mondunk

mindig újat, felmerül a kérdés, hogyan jelenjen meg ez a téma újra meg újra a mondatok elején. Megjelenjen-e egyáltalán? A magyarban megírhatjuk egy író életrajzát úgy, hogy a neve csak egyetlen egyszer jelenik meg a szöveg elején, mivel a határozott névelő megléte és a tárgyas ragozás lehetővé teszi, hogy az egyszer megnevezett alanyt sokáig lehessen „tartani”. Az oroszban ilyenkor személyes névmással kell operálni. Csak zárójelben jegyzem meg, mivel még nem tértem rá a fordításra, hogy ez az a személyes névmás, amelyet a magyarra való fordításkor vagy konkretizálni kell, vagy ki kell hagyni. Ha ezt nem tesszük, akkor kapunk olyan mondatokat, melyeket még a rádió-kabaré is kifigurázott. Emlékezzünk csak vissza a „Nyelvlecke” című sorozat *Ő mit csinál? — Ő mosogat a konyhában* típusú mondataira.

Térjünk át a rematikus szakaszra. Hogyan emeljük ki az orosz mondatokban a lényegét? Azt tanítjuk, hogy az oroszban a hangsúlyos, nyomatékos mondatrészek a mondat végére kerülnek, de tudatosítottuk-e valaha, hogy az ige előtti hely az oroszban — a magyartól eltérően — mindig nyomatéktalan, hogy az orosz ige nem képes arra, amire a magyar igék egy része, hogy balfelé kiemelje, rematikus csúcsá tegye az előtte álló főnévi csoportot.

Mindebből az következik, hogy már a felsőfokú nyelvtanításban is foglalkozni kell az összefüggő idegen nyelvű szöveg létrehozásának törvényszerűségeivel, ha nem kell is feltétlenül bevezetni a téma—réma, aktuális tagolás stb. terminusokat.

Most térek rá a fordítás oktatására. Ha az anyanyelvre való fordítás oktatásáról van szó, látszólag egyszerű a helyzet, hiszen azt mondtuk, minden magyar anyanyelvű beszélő intuitíve elsajátítja az összefüggő magyar szöveg szerkesztésének szabályait, s ezeket — ha magyar szöveget kell létrehozni — ösztönösen alkalmazza. De más dolog saját magyar szöveget létrehozni, és megint más idegen nyelven megformált gondolatokat magyarul megfogalmazni. Az idegen nyelvű szöveg hatásának az intuitíven elsajátított magyar szövegszerkesztési szabályok nem tudnak ellenállni. Mindannyian ismerjük azt a jelenséget, mikor a leendő fordítók olyasmiket írnak le a fordításban, amit magyarul sosem írnának le. Néhány kiragadott példa: *A tudomány ezen vagy azon a területén végzett kutatások . . . ; Az ilyen elképzelés nem felel meg a valóságnak; Nagy mennyiségű információt tárolva egységnyi szövegen belül, a művészi szövegnek van még egy másik tulajdonsága is.* E példák mindegyike egy-egy jellegzetes orosz nyelvi visszautalási szokvány szó szerinti fordítása. Ha a fordító nem tudatosítja, miben különböznek az orosz és a magyar tudományos nyelvben a visszautalásnak és a kiemelésnek a szabályai, nem tud ellenállni az orosz nyelv hatásának. Nem mer változtatni, fél, nehogy „túl szabadon” fordítson, bár nem is tudja, mi számít „szabad fordításnak”, hiszen nem tudja, melyek a szöveg szabadon kezelhető részei, mi az, amit a tartalmi információ károsítása nélkül lehet, sőt kell is a magyar szokványokhoz igazítani.

A fordítást oktató tanárnak tehát nem az a dolga, hogy beleássa magát az aktuális tagolás hatalmas szakirodalmába, hanem az, hogy elemezzen végig nagyobb mennyiségű idegen nyelvű és magyar nyelvű szöveget abból a szempontból, hogyan kötődnek egymáshoz a mondatok, melyek a mondatnak azok az elemei, amelyek azon túl, hogy a grammatikailag helyes, jól formált mondat létrehozásához kellene, még a szöveg szerkesztésében is részt vesznek. Ez nem könnyű feladat, hiszen nincs a nyelvnek egyetlen olyan eleme sem, mely kifejezetten arra lenne hivatott, hogy az összefüggő szöveget szerkessze. Ugyan-

azokkal az eszközökkel kell megszerkeszteni a szöveget, mint az egyes mondatokat. A szövegegész csak a mondat szinten egyaránt helyes lehetőségekből való választást szabja meg. Ilyesmiket pl.:

— a mondat elején impliciten vagy expliciten utaljunk-e vissza az előző mondatra:

- (a) Az emberi tulajdonságok nagy csoportjának örökletesként való felfogása . . .
- (b) Ez a felfogás . . .

— ha expliciten utalunk vissza, akkor főnévi vagy melléknévi mutatónévmásként használjunk-e:

- (a) Ez a felfogás . . .
- (b) Az ilyen felfogás . . .

— ha korábban már említett birtokosra utalunk vissza, ismételjük-e meg, vagy elegendő a birtokjel is:

- (a) Ezeknek a jelenségeknek a megjelenése eltér . . .
- (b) Megjelenésük eltér . . .

— személyesen fogalmazzunk-e vagy személytelenül:

- (a) Végezetül köszönetemet fejezem ki a könyv bírálóinak . . .
- (b) Végezetül köszönetünket fejezzük ki a könyv bírálóinak . . .
- (c) Végezetül a szerző köszönetét fejezi ki a könyv bírálóinak . . .

— a testesebb jelzői bővítményeket igeneves szerkezettel fejezzük-e ki vagy jelzői mellékmondatokkal:

- (a) A tudománynak a statisztikai tényeket széles körben felhasználó információelméleti megközelítési módja . . .
- (b) A tudomány információelméleti megközelítési módja, mely széles körben felhasznál statisztikai tényeket . . .

— a mondat egységek összekapcsolását alárendeléssel, mellérendeléssel vagy esetleg határozói igeneves szerkezettel oldjuk-e meg?

- (a) Könyvünk, miután áttekinti a tudománytan területén született első munkákat, elemzi a tudomány rendszertani megközelítésének tapasztalatait.
- (b) Könyvünk áttekinti a tudománytan területén született első munkákat, majd elemzi a tudomány rendszertani megközelítésének tapasztalatait.
- (c) Áttekintve a tudománytan területén született első munkákat, könyvünk elemzi a tudomány rendszertani megközelítésének tapasztalatait.

Hiába igyekszik ugyanis az orosz és a magyar tudományos szövegek írója egyaránt a gondolatok logikus kifejtésére, hiába oldják meg ezt egyaránt úgy, hogy mondataik felépítésekor igyekeznek valami ismertből, tudottból kiindulni, és erre építeni az új információt, mindketten más nyelvi eszközkészletből válogatnak, és mindketten más hallgatóságot tartanak szem előtt, mely az információ adagolásának más és más módjaihoz szokott hozzá. Ebből

következik, hogy a mondatok tematikus és rematikus szakaszának nyelvi megformálására más és más nyelvi eszközöket használnak, pontosabban — és ez nagyon fontos — a mondat szerkesztés eszközei közül más és más eszközöket használnak k e t t ő s funkcióban, azaz nemcsak mondat-, hanem szövegszerkesztésre is.

Magam az orosz és a magyar tudományos nyelvi mondatokat vetettem egybe ebből a szempontból.¹³ Mennyiben segített engem a fordítás oktatásában ezeknek a kutatásoknak az elvégzése? 1973 óta tanítok fordítástechnikát az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Csoportjában, és meg kell mondanom, hogy még sem elméleti előadást nem tartottam a leendő fordítóknak az aktuális tagolásról, sem a téma, réma, rematikus csúcs stb. fogalmakat nem használtam az oktatásban. De:

1. Meg tudom magyarázni, mit miért javítok. Nem kell ilyen homályos dolgokat mondanom a hallgatóknak, hogy „így szebb”, „így magyarosabb”. Ezekkel a kijelentésekkel ugyanis a leendő fordítók nem tudnak mit kezdeni. Ha viszont a két nyelv közötti rendszerbeli és nyelvhasználatbeli különbségekkel indoklom javításaimat, ezzel olyan szempontrendszerrel nyújtok nekik, melynek alapján később önállóan is képesek lesznek saját fordítói megoldásaitkat értékelni és a különböző célnyelvi lehetőségek közül a legjobbat kiválasztani.

2. Választ tudok adni a fordítóknak arra az állandó kételyére, hogy „szabad-e ennyire elszakadni az eredetitől?”; „Nem lesz-e ez túlságosan szabad fordítás?”. Ez a kétely szinte mindig felmerül, ha a mondat két pólusának megfordításáról, mondatok összevonásáról vagy szétválasztásáról van szó. Ezekre a kérdésekre általános választ nem lehet adni. Van pl. egy olyan jellegzetes orosz mondat típus, melyet én „retorikus” témával kezdődő mondatnak nevezek.¹⁴ Ennél a mondat típusnál — mivel ilyen a magyarban nincs, vagy legalábbis a mai magyar tudományos nyelvhasználat nem el vele a téma—réma sorrend felcserélése nemcsak hogy nem „túlságosan szabad” fordítás, hanem kötelező átváltási művelet. Másutt viszont az orosz mondatra jellemző téma—réma tagolás megváltoztatása a magyar szöveg koherenciájának csökkenéséhez vezethet, tehát lehetőség szerint ragaszkodni kell az eredeti tagoláshoz.

3. És végül, tanácsokat tudok adni a fordítóknak, hogy a tematikus és a rematikus szakasz nyelvi megformálásának különbségei miatt az orszóból magyarra való fordításnál milyen átváltási műveleteket kell vegezniük ahhoz, hogy a magyar szöveg kommunikatív ekvivalense legyen az orosz szövegnek. Ilyeneket pl.:

— az orosz mondatkezdő tematikus szakaszokat a fordítás során próbálják megrövidíteni, nézzék meg, hogy az orosz igéből képzett főnév körüli bővítményekből mit lehet elhagyni:

- (a) A statisztikai módszert alkalmazó kutatók gyakran elmulasztják a számítások eredményeinek utólagos ellenőrzését. *A statisztikai módszerekkel végzett számítások ellenőrzésének a kutatók által való elmulasztása...*
- (b) *Az ellenőrzés elmulasztása...*

¹³ Klaudy K.: Fordítás és aktuális tagolás. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1981.

¹⁴ Klaudy K.: Fordítás és aktuális tagolás. Nyr. 103: 282—7.

— az implicit („ismétléses”) visszaautalás helyett használjanak explicit („mutató névmásos”) visszaautalást:

- (a) Gyakran előfordult, hogy a prognosztikai javaslatokat az egyes szakértők vagy szakértői kollektívák kizárólag a saját érdeklődési körükből kiindulva tették meg. *Az egyes szakértők vagy szakértői kollektívák véleményét tükröző javaslatok . . .*
- (b) *Ezek a javaslatok . . .*

— használják ki a birtokos személyjeles visszaautalásnak csak a magyarban létező lehetőségét,

- (a) Az értelmiségelméletek is viszonylag rövid múltra tekintenek vissza, az elmúlt fél évszázadban azonban bámulatos gyorsasággal születtek újabb és újabb irányzatok. *Ezeknek az irányzatoknak a keletkezését és népszerűségét* részben magyarázza, hogy . . .
- (b) *Keletkezésüket és népszerűségüket* részben magyarázza, hogy

— bízzanak a magyar határozott névelőben, mely sokszor egymagában is elegendő a két mondat közötti kapcsolat megteremtésére, s így elhagyhatók olyan, határozottságot kifejező orosz jelzők, melyek csak a névelő hiányát pótolják az oroszban:

- (a) *Az adott (szóbanforgó, említett stb.)* változások oka . . .
- (b) *A* változások oka . . .

— hozzák előre az igei állítmányt, mely a magyar mondatokban a tematikus és a rematikus szakasz határát sokszor csak utólag jelöli ki. Mivel az orosz mondatokban az ige mindig a rematikus szakasz elején áll, ilyen probléma nincs, de a magyarban gyakran előfordul, hogy a bővítmények miatt az igei állítmány nagyon hátracsúszik, s így bizonytalanná válik vagy csak későn világosodik meg a mondat kommunikatív tagolása:

- (a) A tudománytan és a tudománylogika ket egymással dialektikusan összefüggő, de lenyegesen elterő struktúrát, nevezetesen a tudomány szervezeti és társadalmi struktúráját, illetve a tudományos ismeret logikai struktúráját *vizsgálja* különböző eszközökkel.
- (b) A tudománytan és a tudománylogika ket egymással dialektikusan összefüggő, de lenyegesen elterő struktúrát *vizsgál* különböző eszközökkel, nevezetesen a tudomány szervezeti és társadalmi struktúráját, illetve a tudományos ismeret logikai struktúráját.

— az ige előrehozásában segíthet, ha felmerik a különböző bővítmények kommunikatív fontosságát, és csak a lehangsúlyosabbat viszik be az ige elé a rematikus csúcsra, a többi elhelyezése az ige utáni semleges zónát használják fel:

- (a) A polgári ideológusok a vegbemenő „forradalmi” megújulás egyik legjellemzőbb sajátosságának a kommunikációs infrastruktúra és az információs technika intenzív fejlődését *nevezik*.
- (b) A polgári ideológusok a kommunikációs infrastruktúra és az információs technika intenzív fejlődését *nevezik* a vegbemenő „forradalmi” megújulás egyik legjellemzőbb sajátosságának.

A fordítóknak adható szövegszerkesztési tanácsokat még hosszan sorolhatnám, helyett most már csak arról fogok beszélni, milyen gyakorlatokat lehet végezni annak érdekében, hogy a magyar anyanyelvű fordítók magyar szövegszerkesztési kompetenciáját az intuitív szintről tudatos szintre emeljük. A gyakorlatokat az orosz nyelvvel dolgozó fordítójelöltek számára állítottuk össze, de természetesen bármely más nyelvvel kapcsolatban is elvégezhetők.

1. „Felvágott” szöveg szerkesztése. — Kiválasztunk valamilyen összefüggő orosz nyelvű szöveget, felvágjuk mondatokra, a mondatokat összekeverjük, és úgy osztjuk ki a hallgatóknak. A fordítók így elszigetelt mondatokat fordítanak, az egész szöveget nem ismerik, csak azt a mondatot, amelyiket nekik kell fordítaniuk. A magyar mondatokat összegépeljük, s az így keletkezett szaggatott, összefüggéstelen magyar szöveget megszerkesztjük.

2. Oroszból fordított magyar szöveg szerkesztése az eredetivel való egybevetés segítségével. — Jó anyagot szolgáltat erre a Magyarország című hetilap „Öt világrész száz lapjából” c. sajtószemléje. A szerkesztőség ugyanis bevezette azt a szolgáltatást, hogy kérésre bárkinek elküldik a megjelent fordítások eredetijét.

3. Nem feltétlenül oroszból /fordított magyar szöveg szerkesztése az eredetivel való egybevetés nélkül. — Erre különösen alkalmasak a magyar nyelven megjelenő, de részben vagy teljesen külföldön válogatott és szerkesztett propagandakiadványok, pl. az USA c. folyóirat.

4. Eredeti, nem fordítás eredményeképp született magyar szövegek szerkesztése. — Erre a célra nagyon alkalmasak a nem fordított, de valamely idegen nyelv hatását mégis tükröző magyar szövegek, pl. a szomszédos országokban megjelenő magyar nyelvű folyóiratok cikkei.

Klaudy Kinga

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai*

Ma már senki sem akad, aki a számítógépeknek a termelésben, a szolgáltatásban és a tudományos kutatásban betöltött szerepét kétségbe vonná. Azt sem kell különösebben bizonygatni, hogy a jövőben a különféle típusú számítógépek használata az élet csaknem minden területén szinte kötelezővé válik. Ha lépést akarunk tartani a világszerte tapasztalható gyors fejlődéssel, akkor nem elég csak tudomásul vennünk, hogy a számítástechnika már ma fokozatosan betör a termelés és a tudomány számos területére, hanem keresnünk kell azokat a lehetőségeket, amelyekkel ez a folyamat felgyorsítható.

1981-ben Kielben a számítástechnikának az iskolai oktatásban betöltött szerepéről tartott megbeszélésen az NSZK-beli pedagógusok azt állapították meg, hogy az 1990-es években már várhatóan minden második munkahely olyan szakembert kíván, akinek bizonyos számítástechnikai ismeretei is vannak.

A magyarországi helyzetre utal Juhász József: „Most abban a helyzetben vagyunk, hogy lépnünk kell, mert ha lépéshátrányba kerülünk, akkor az évtizedekre meghatározó lehet számunkra. El kell kezdeni a számítástechnika széles körű oktatását, de ehhez megfelelően olcsó és egyszerű, általános célú számítógépekre, valamint a témához értő pedagógusgárdára van szükség” (A magyar „Sinclair”. Műszaki Élet 1982. nov. 11. 1.)

Gyakorlatilag már megvalósult az a központi elhatározás, miszerint 1983 végére minden magyar középiskola kap legalább egy, azonos típusú kisszámítógépet, azaz egy személyi számítógépet. Ha netán még van is középiskola számítógép nélkül, az első lényeges lépést akkor is megtettük a számítástechnikai kultúra elterjesztése érdekében.

Még kevés a visszajelzésünk arról, hogy a számítástechnika oktatása milyen változásokat jelent a középiskolában, de már felmerült az elképzelés, hogy bizonyos számítástechnikai alapismeretek oktatására már az általános iskolában is sor kerülhetne. Nem tudom, hogy ez az iskolai oktatásban igen fontos, igen jelentős változást jelentő elképzelés jelenleg milyen stádiumban van, mikor érünk el az egy általános iskola — egy számítógép szintjére. Vitathatatlan azonban, hogy a számítógépek általános elterjedése és használata csak akkor válhat valósággá, ha erre a mai tanulóifjúságot iskolarendszerünk megfelelően felkészíti. Ehhez a megfelelő felkészítéshez — különösen a megfelelően széles

* A számítógépek nagyarányú elterjedése, különösen pedig az iskolai oktatásba való bevonása parancsoló szükségként írja elő számunkra, hogy tüzetesen megvizsgáljuk mindazokat a helyesírási, nyelvhasználati kérdéseket, amelyek e gépek iskolai alkalmazásával kapcsolatban felvetődhetnek. Ez a cél vezérelte az Anyanyelvi Bizottság vezetőit, amikor 1984. június 4-re tudományos eszmecserére hívták össze e tárgyban a bizottság tagjait és a számítástechnika számos jeles szakemberét. A gyümölcsöző vita, amellyel A nyelv világa című műsorban a televízió is foglalkozott, jó néhány értékes tanulságot hozott, ezekre vö. Grétsy László: Magyar Tudomány 1984. 00000 Folyóiratunkban Seregy Lajosnak az ülésen elmondott vitaindítóját közöljük. Az elhangzott hozzászólásokból következő számunkban részleteket közlünk. (A szerk.)

körü felkészítéshez — pedig az is hozzátartozik, hogy már az általános iskolai diákság is legalább lehetőséget kapjon a számítástechnikával való ismerkedésre.

Az előkészítés már évekkel ezelőtt megkezdődött az új általános iskolai matematikai tananyagok bevezetésével. Ennek csak két nyelvi vetülete: az általános iskola első osztályában ma a tantárgy neve nem *számítan*, hanem *matematika*; 6 évvel ezelőtt pedig a még csak néhány napja iskolába járó (első) kisfiam „elmagyarázta” nekem, mi a *relációjel*.

A társadalmi-gazdasági fejlődés nélkülözhetetlen velejárója a számítógépek alkalmazásának széles körű elterjedése. Hogy ez megfelelő ütemben mehessen végbe, annak pedagógiai feltételei is vannak, vagyis a számítástechnikának az oktatásba történő, ill. történt behatolása elkerülhetetlen szükségszerűség. Annak viszont több feltétele van, hogy a szükséges mértékben és megfelelő eredményességgel oktathassuk a számítástechnikát, azaz megalapothassuk a közeljövő hazai számítástechnikai kultúráját.

Az egyik feltétel műszaki-technikai: a feladatnak megfelelő számítógépeket kell előállítani. A második anyagi: sajnos a kisszámítógépekről sem mondhatjuk, hogy elérhető áron hozzáférhetők, mégpedig az egy iskola — egy számítógép elképzelés lényegében nem oldja meg a kérdést, egy gép kevés egy iskolának.

A feltételek közé tartozik, hogy minden iskolában legyen kellőképpen felkészült pedagógus, hogy kialakuljon valamiféle „tananyag”, s a tanításához szükséges metodika. De a feltételek közé tartozik az is, mely a az Anyanyelvi Bizottság tevékenységét leginkább érinti: milyen nyelvezettel (fogalmazhatnánk egy kis túlzással így is: milyen nyelven) folyjék a számítástechnikai alapismeretek tanítása.

A jelenlegi számítástechnikai szaknyelv elsődleges jellemzője ugyanis az, hogy magyar volta legalábbis megkérdőjelezhető. Ezt tükrözi az MSZ 7788-as számú, Az adatfeldolgozás fogalmi címet viselő terminológiai szabványsorozat. Minden egyes szabvány végén megtalálható „A fogalomnevek betűrendes jegyzéke”. A jegyzék kiemelten szedve tartalmazza az alapfogalmakat, s mellettük felsorolja a hozzájuk tartozó változatokat. Pl. az MSZ 7788/1—79 sz. szabvány kiemelten szedett alapfogalma az *egység* (azonosító száma: 01. 03. 19), a hozzá tartozó, nem kiemelt fogalmak: a *központi egység* (01. 03. 19); a *perifériális egység* (01. 03. 20); és a *periférikus egység*. Az alapfogalmakat számba véve a magyar, illetve az idegen (vagy idegen elemet is tartalmazó) kifejezések aránya 962—349, vagyis az alapvető szakkifejezések csaknem egyharmada nem magyar. Megjegyzendő, hogy a közismert idegen eredetű szavak (pl.: *hibrid, stabil, digitális, elektronikus* stb.) ebben az összehasonlításban nem az idegen, hanem a „magyar” szavak közé számítanak. Hasonló módon vizsgálva egy-egy szabvány teljes terminológiáját (azaz az összes, azonosítószámmal rendelkező szakkifejezést) az arány az idegennek minősíthető kifejezések javára tolódik el. Az említett szabványban a 117 különböző azonosítószámú fogalomnévben (ill. neveken, mert egy fogalomnak több elnevezése is lehet) 55 minősíthető idegennek. Egy kissé bonyolítja a helyzetet, hogy egyes fogalomnevek tulajdonnévi eredetűek, pl. *Karnaugh-diagram* (MSZ 7788/2—81, 02. 12. 06.); más részük betűszó, pl. *NAND kapu* (MSZ 7788/3—80, 03. 04. 14), meghatározása: „A NEM-ÉS Bode-műveletét végző logikai elem”; s több megnevezés olyan idegen szót tartalmaz, amely ma már a köznyelvi beszédben sem tűnik idegennek, de itt a köznyelvben használatos jelentéstől eltérő jelentésben használatos, pl.: *generátorfüggvény* (MSZ 7788/2—81, 02. 04. 06.) vagy *majoritás* (művelet) (uo. 02. 10. 11). Van olyan fogalommegnevezés is, amely nemcsak idegen szóelemet tartalmaz, hanem feltehetően a forrásnyelv hatására az írásképe is a magyar normáktól teljesen elütő. A *modulo-n számláló* (MSZ 7788/11—79, 11. 08. 02). meghatározása a szabványban: „Olyan számláló, amelyben a számlálási folyamat során az n-edik állapot megegyezik a kiinduló állapottal.” Ráadásul a szabvány betűrendes jegyzékében egymás mellett fordul elő rövid és hosszú ó-val írva !)

Vannak olyan fogalomnevek, amelyek értelmezésében nem vagy nem pusztán a szóelem, hanem a nyelvi szerkesztésmód idegen volta zavaró. Ennek a jelenségnek a szemléltetésére csak a különböző *kapuáramkörök*, röviden *kapuk* megnevezése: *anti-valencia kapu*, *azonosság kapu*, *egyenértékűség kapu*, *ekvivalencia kapu*, *exklúzió kapu*, *implikáció kapu*, *kizárás kapu*, *küszöb kapu*, *majoritás kapu*, *többség kapu* — e csoportban a *kapu* jelzője mindig főnév, s legalábbis kérdéses, hogy a főnévi jelzők ilyen tömeges használata helyeselhető-e. Az *ÉS kapu*; *NEM kapu*; *VAGY kapu* esetében a kötőszó vagy a módosítószó jelzői pozíciójának szokatlanságát a szavak nagybetűs írásmódja csak növeli. Nem kevésbé szokatlan a *HA—AKKOR kapu*; *KIZÁRÓ—VAGY kapu*; *(MEGENGEDŐ—) VAGY kapu*; *NEM—ÉS kapu*; *NEM—VAGY kapu* írás- és szerkesztésmódja sem. (Az írásképből a nagykötejelet — nem minden kétség nélkül — magam is javasoltam.)

A számítástechnika szabványosított terminológiája írásképi, kiejtésbeli, nyelvtani és jelentésértelmezési nehézségeket tartalmaz. Azzal, hogy egyes szavakat a megközelítő magyar kiejtés szerint írunk át, e nehézségeket még nem oldottuk meg. A *hardver* és a *szoftver* szó fonetikusán átírva nem okoz írásképi nehézséget, de toldalékolása változó: hol magas, hol mély a mai nyelvhasználatban, s ráadásul a fonetikus átírás gyakorlata nem megnyugtató. Nemcsak azért, mert a nyelvünktől idegen mássalhangzótörölődés megmaradt, hanem azért is, mert pusztán egy határ tolódott el az írásmódban, tehát a terminológiában járatos szakembernek is nehézséget jelenthet, hogy a kérdéses szó az eredeti ortográfiával vagy már a magyar kiejtés szerint írandó-e. Ha viszont megmaradt az eredeti, az angol írásmód, ez kiejtési és helyesírási zavarok forrása lehet. Pl. ugyanaz a szakszó eltérően hangzik a különböző szakemberek szájából, s nem alkalmazzák a szóvégi néma betű esetén a toldalék előtti kötőjelet.

Ha nem a szabványokat, hanem a nyomtatott közleményeket vizsgáljuk, akkor sem kedvezőbb a kép. A nem szakember olvasónak az a benyomása, hogy az a magyartárási törekvés, amely a szabványok készítőit — bármennyire sok idegen elem maradt is bennük — jellemezte, a számítógépes szakembereket, tisztelet a kivételnek, szinte nem is érintette. Érintik viszont őket bizonyos idegen nyelvi hatások. Erről nemcsak a szóhasználat, hanem a mondat, illetve a szövegszerkesztés is tanúskodik. Csak néhány véletlenszerűen kiragadott példa a Számítástechnika c. lapból; A VIDEOPLEX-3 adatrögzítő rendszer (tehát egy magyar gyártmány) ismertetőjéből: „A konfiguráció operátori konzoldisplay-vel, nyomtatóval és kártyaolvasóval válik teljessé, de kívánság szerint további ESZ 1010 perifériák csatlakoztatása is lehetséges” (1979. márc. X. évf. 3. sz. 4). Az Orion által készített modemek (*modulátor-demodulátor*) ismertetője sem magyarosabb: „Az AM-2400 szinkron modulációs rendszere izokron, soros, bináris adatok adását és vételét teszi lehetővé 2400 vagy 1200 bit/sec sebességen, differenciális fázisállapot modulációval, közvetlen (bérelt) 2 vagy 4 huzalos telefon típusú áramkörökön” (1979. jún. X. évf. 6. sz. 4). A TPA-70 kisszámítógép ismertetőjéből: „Az alap-operációs rendszerek között a lyukszalag-orientált MINOR, a cartridge diszken, fixfejes és floppy diszken egyaránt elhelyezhető MINOR/D és az MTA SZTAKI által kifejlesztett diszk operációs rendszer, a DOST található meg. A reálidős feladatokat a MINOR/RT és a MINOR/COM illetve az RTE (Real Time Executive) segíti” (1979. okt. X. évf. 10. sz. 5).

A következő mondat alapján meglehetősen nehéz eldönteni, hogy a rendszer kialakítása vagy maga a kialakított rendszer a rugalmas: „A különböző ESZR modellek program kompatibilitása, az információs kódok egysége, a szabvány interface-ek lehetővé teszik a rugalmas rendszer kialakítást a legkülönbözőbb felhasználók számára.” Szakember számára ezek a mondatok nyilván könnyen érthetőek. A számítástechnikában járatlanok viszont a nyelvi elemek kapcsolatából is kénytelenek a közlendőre következtetni. Ezek a kapcsolatok viszont nem igazítanak el kellőképpen, a korábban már emlí-

tett jelenség, az angol nyelvi hatás jelentkezik a főnevek egymáshoz való nyelvtanilag szerkesztetlen kapcsolatában.

A számítógépes ismeretek megszerzése tehát sajátos nyelvtanulással jár. El kell sajátítani a szakma szókincsét, meg kell ismerkedni jellegzetes mondat- és szövegalkotási módjaival. A mondat- és szövegalkotás jellegzetes zavarai viszonylag egyszerűen, a szakírók és a szerkesztők figyelmesebb munkájával talán könnyebben kiküszöbölhetők. A terminológiai nehézségek megoldásának több akadálya is van.

A szabványosítás nyilvánvalóan és természetesen csak bizonyos időeltolódással követi a szakterület fejlődését, de egyébként sem bízhatjuk pusztán a szabványok készítőire a terminológiai kérdések megoldását.

A szakterület élenjárói elsősorban angol területen publikálnak, s az új eredmények, találmányok döntő többsége angol nyelvterületen születik, s a világ szakirodalmának jelentős része angol nyelvű.

A számítástechnikának az angol nyelvhez való kötöttsége magának a számítástechnikának, ill. a számítógépeknek az eredetére nyúlik vissza. E kötöttségnek egyik eredménye, hogy a számítógépekhez ma használatos programnyelvek az angol nyelv lexikáján és grammatikáján alapulnak, lényegében mindegyik az angol nyelvnek egy igen erősen redukált és logikailag átrendezett variánsának is mondható.

„A számítástechnika anyanyelve az angol” — írja Niemetz Ágnes (Számítástechnika: A szabvány ürügyén. 1981. jún. XII. évf. 6. sz.). De vajon beszélhetünk-e már *magyar* számítástechnikai szaknyelvről?

A terminológiai szabványok jelentősen elősegíthetik a magyar számítástechnikai szaknyelv kialakulását, de igen valószínűtlen, hogy a számítástechnika minden nyelvi kérdését meg tudják oldani. Annál kevésbé, mert az idegen nyelvi hatás a tudományág fejlődésével továbbra is állandóan ér minket. Azért sem, mert a szabványok „hivatalos” nyelve mellett mindig, más szakterületeken is létezik egy vagy több szakmai, illetve műhelyszargon, amelyek a nyelvhasználatban mintegy szaknyelvi változatokként egymás mellett élnek.

Egy új szakterület kialakulását és fejlődését szaknyelvének a kialakulása és fejlődése követi. Nem közömbös azonban, hogy hogyan megy végbe e nyelvi fejlődés. Megítélésének szempontjait Kovalovszky Miklós így adja meg: szükségesség; tartalmi megfelelés és világosság; alaki helyesség; stílusosság; gazdaságosság, rövideg, tömörség; jóhangzás, esztétikum. (Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség 50—1).

Grétsy László A műszaki nyelv művelésének útjai c. tanulmányában a terminológia megítéléséhez az alábbi szempontok figyelembe vételét javasolja: egyértelműség, rövideg, magyarosság, hajlékonyság, egyszerűség, szemléletesség (Nyr. 1961. 6—7).

A szakkifejezésekkel szemben Szépe György szerint a következő nyolc követelmény támasztható: a szabatoság, az alkalmasság, a szemléletesség, a helyesség (ehhez tartozik a fontos, de nem eldöntő magyarosság), a hajlékonyság, az egyöntetűség, az általánosság és az állóság (A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. A technika tanítása XIV. évf. 1982. 5. sz. 129—39).

Ha e vélemények alapján ítéljük meg a számítástechnikai szaknyelvet, belátható, hogy a szaknyelvfejlésben még igen sok a tennivaló.

Az alsó és középfokú oktatásban természetesen nem jelentkezik az összes szaknyelvi nehézség a maga összetettségében, minthogy a teljes tudományágat sem taníthatjuk, legfeljebb annak alapjait kísérrelhetjük meg sikerrel oktatni. Amikor azonban összeállítjuk a tanítandó anyagot, nemcsak szakmailag, hanem nyelviileg is szelektáltunk. Eldöntjük, hogy mit, milyen sorrendben és mikor tanítunk, és azt is, hogyan, és ebbe a hogyanba az is beletartozik, hogy milyen a nyelvezet, a terminológia megválogatása. Vajon a számítástechnika szaknyelve megfelelő-e arra, hogy — az egyes szaktárgyak

szokványos szaknyelvi nehézségéhez képest nem terhelve jobban a tanulói ifjúságot — egy igen fontos ismeretanyag tanításának nyelvi hordozója legyen?

Az iskolának különleges szerepe van az anyanyelv elsajátításában. Ahhoz, hogy a fiatalok spontán nyelvhasználatuk tudatossá válják, nélkülözhetetlen a megfelelő színvonalú és eredményes iskolai anyanyelvi nevelés.

Az iskolai anyanyelvi nevelés eredményes voltát meglehetősen sokan vonják kétségbe. Hogy ez mennyire jogos, azt nem most kell eldönteni. Az iskolai anyanyelvi oktatás azonban nemcsak a magyar nyelvi és az irodalmi órákon folyik, hanem minden órán. Egyrészt a tanuló számára minden nyelvi megnyilatkozás — legyen az tanári előbeszéd vagy a tankönyv írott szövege — nyelvhasználati példaként szolgál. Még akkor is létrejöhet e hatás, ha ez sem a pedagógusban, sem a diákban nem tudatosul. A tudatos iskolai nyelvi nevelést végigkíséri a spontán, valójában a nyelvi minták analógiás hatásán alapuló anyanyelvi nevelés. Másrészt a különböző tudományágak szaknyelvi alapjait is az iskolában sajátítja el a diákság, s a nyelvi nevelésnek ezen a területén a tudatosság kisebb mértékű, többnyire csak egy-egy fogalom megértetését elősegítő jelentésmagyarázatból áll. A tankönyvek, a tanári megnyilatkozások mintanyújtó szerepe tehát elvitathatatlan.

A számítástechnika iskolai oktatása ezért nem pusztán csak azt jelenti, hogy a tanulók kénytelenek megbirkózni egy sor idegen kifejezés helyes írásának, kiejtésének és értelmezésének feladatával. Azt is jelenti, hogy a szakmai nyelvhasználat a tanuló egész anyanyelvi ismeretanyagát, anyanyelvének nyelvhasználati szokásait befolyásolja. Ennek a befolyásnak vitatható ugyan a mértéke, de a megléte aligha.

Ha a számítástechnikai szaknyelv és az idegen, elsősorban angol nyelvű szakirodalom a már felnőtt, kialakult anyanyelvi ismeretekkel rendelkező szakemberek nyelvhasználatát is kedvezőtlenül befolyásolja, akkor számolnunk kell a diákokat érő, bár nyilván kisebb intenzitású, de hasonló jellegű hatásokkal is.

Ahhoz, hogy valaki a számítógépek használatában bizonyos szintre eljuthasson, a programnyelveken kívül valamelyest angolul is meg kell tanulnia. Hiszen ha egy egyszerű, valójában csak manuális készségeket feltételező, tehát semmiféle számítógépes előtanulmányt nem kívánó játékprogramot akar valaki végigjátszani (pl. a Sinclair Spectrum különböző játékeit), a képernyőn a játékprogram utasításai angol nyelven jelennek meg. Arról nem is szólva, hogy pl. ismereteim szerint Magyarországon nincs olyan számítógépes adatbázis, amelynek az ún. természetes lekérdező nyelve a magyar lenne.

A kérdés tehát az, hogy az angol nyelv ismerete milyen mértékben szükséges a számítástechnika elsajátításához. Ha szükséges, mit kezdjünk előbb tanulni, az angol nyelvet vagy a számítástechnikát? Vajon ha az utóbbival kezdjük, mennyire befolyásolja kedvezőtlenül az angol nyelv oktatását pl. a beidegződött „magyaros” kiejtés?

Az iskolai oktatásban okozhat bizonyos nyelvi zavarokat a számítástechnika jelenlegi oktatási módja vagy a számítástechnika alkalmazása. Május 8-án a Neumann János Számítástechnikai Társaság nyelvi szakosztályának ankétján Havas Miklós is beszélt erről, megemlítve, hogy egyes vélemények szerint a most működő iskolai számítógépek „rontják a gyermekek helyesírását”.

Amíg egy szakterülettel csak a hivatásos szakemberek szűk csoportja foglalkozik, az analógiás hatásokat leszámítva lényegében nincs jelentősége annak, hogy a terminológia és a nomenklatúra mekkora hányada magyar vagy idegen szó. Senkinek sem jutna eszébe pl. az anatómia nemzetközileg elfogadott és használt latin szakkifejezéseit magyarítani.

Eljőhet az az idő, hogy egy szakterület eredményeinek alkalmazásában már nemcsak a szakterület művelői érdekeltek, hanem más területen működő szakemberek is.

Eljuthatunk addig is, hogy ez az alkalmazás mindennapi életünk részévé válik. A számítógépeket az orvostól a nyelvészig egyre több tudományág képviselői használják, s nem nehéz megjósolni azt sem, ezt mutatják a külföldi példák is, hogy egy-két évtizeden belül otthonunkba is —letörhet, hétköznapi tevékenységünkben is komoly szerepet tölthet be a számítógép. Az elterjedés viszont azt jelenti, hogy meg kell oldani a nyelvi ellentmondásokat, azaz a számítástechnika nyelvét minél közérthetőbbé kell tenni. A jelenlegi nyelvhasználati és terminológiai zavarok következtében a számítástechnika szaknyelve nem segíti kellően a nyelv funkciójának megfelelően a szakmai információk átadását, hanem még bizonyos mértékig meg is nehezíti.

Történelmünk folyamán már többször előfordult, hogy nyelvünket rövid időszakon belül jelentős idegen nyelvi hatás érte. Pl. a honfoglalás után nagyszámú szláv szó került át a magyarba. Ezek azonban fokozatosan, a nyelv spontán fejlődési, átalakítási törvényeinek engedelmeskedve beleillessztek a magyar nyelv kiejtési és nyelvtani rendszerébe. Ez a folyamat könnyen végbemehetett, hiszen egy-két évszázadnyi idő állt rendelkezésére, és nem zavarhatta a szavak hangalakját rögzítő írásbeliség sem.

A mai nyelvfejlődés korában nem számíthatunk arra, hogy a nyelvi szokások és normák spontán hatásának eredményeként az idegen szavak majd csak „elmagyarosodnak”, hanem tudatos nyelvfejlesztő — nyelvművelő tevékenységet kell végeznünk, különösen a szaknyelvek, közülük elsősorban a számítástechnikai szaknyelv területén, hogy a lehetőségek szerint a szaknyelvek minél jobban beleillesszkedhessenek a magyar nyelv rendszerébe.

Az kérdéses lehet, hogy a számítástechnikai szaknyelvnek mennyire kell „magyarosnak” lennie. Az viszont kevésbé, hogy legalább azt a részét, amely a mindennapi számítógép-használathoz szükséges, a lehetőség szerint igyekeznünk kell minél közérthetőbbé tenni, s ha ez csak bizonyos mértékű magyarítás révén lehetséges, azt is vállalnunk kell.

Ennek azonban sok buktatója van. Kérdéses, hogy megszületik-e — és ha igen, mikor — egy olyan magyar programnyelv, amely felváltja a jelenlegi, az angol nyelven alapulókat. Havas Miklós a már idézett előadásában úgy vélekedett, hogy ez csak az ezredforduló utáni első, második évtizedben várható.

A mindenáron való magyarítás is okozhat olyan nehézségeket, mint az idegen szavak nyakló nélküli átvétele. Mégis az látszik reális kíváncsolomnak, hogy minél tisztább, pontosabb, egyértelműbb, és amennyire ehhez szükséges, magyarabb számítástechnikai szaknyelv kialakítására törekedjünk.

Seregy Lajos

Közgazdaság és szaknyelvi kommunikáció*

Közgazdasági szaknyelvnek tekintem azt a nyelvhasználatot, amellyel a gazdasági élet bármely területén az elméleti közgazdász, a bankszakember, a szállítmányozó, az üzletember munkavégzése során találkozhatunk. Nem kívánok kitérni a szaknyelv meghatározásával kapcsolatosan megfogalmazott álláspontokra, sem a szaknyelveknek — köztük a közgazdasági szaknyelvnek — stilisztikai és statisztikai módon való megközelítésével feltárt lexikai és szintaktikai jellemzőire. Az általános kommunikációelméletbe ágyazva kívánok hangsúlyt helyezni a szaknyelvi kommunikáció néhány jellegzetessé-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság szaknyelvi szakosztályának 1983. április 19-i felolvasó ülésén elhangzott előadás

gére, ami hozzásegíthet egy, a gazdasági életben megfigyelt nyelvi interakciós modell felvázolásához, áttételesen pedig a külkereskedelmi szakemberképzés előmozdításához.

Zsirmunszkij három dimenziót különböztet meg a nemzeti nyelv fejlődésében és tagozódásában (Zsirmunszkij 1975). Nevezetesen az időbeli, területi és társadalmi dimenziót, amelyek hierarchikus viszonyban álló, de nem egymásnak alárendelt kategóriák körülhatárolását teszik lehetővé: maga a nemzeti nyelv egy meghatározott korszak történeti kategóriája, a területi és társadalmi dialektusok ezen belül megkülönböztethető kódok és alkódok. Joggal vetődhet fel azonban egy negyedik, a szakmai dimenzió kérdése. Véleményem szerint a nyelvi rétegződés kritériumainak ilyen irányú kiterjesztését indokolhatja az a tény, hogy a társadalmi és szakmai szempont szerint elrendezett nyelvrétegek jellemzőinek összevetésénél jobbára hasonló, mintsem eltérő jegyek figyelhetők meg. A két típus szerint csoportosított nyelvrétegek között az eltérés alapvetően ontológiai vonatkozású, a fejlődést befolyásoló tényezők különbözőségében rejlik. A megfelelések, összefonódások kérdésére pedig később, néhány nyelvi jelenség vizsgálatánál vizsgálja fogok térni.

Ez a vizsgálati módszer mentesít attól, hogy elfogadjuk Gumperz felettébb körvonalazatlan véleményét, aki a kereskedelmi nyelv esetében különleges nyelvhasználatról beszél, és azt az argók csoportjába sorolja (Gumperz 1975). Egyben lehetővé válik, hogy a szaknyelv használatát a munkavégző ember tevékenységének részeként értelmezzük, ami a gazdasági élet területén döntő jelentőségű, s lehetőség nyílik a szaknyelvi kommunikáció specifikumainak számbavételére is.

A gazdasági tárgyú kommunikációban a kommunikáció elvei közül néhány erőteljes vagy speciális súllyal érvényesül:

1. A gazdasági életnek az egész emberi közösséget átfogó volta értelemszerűen veti fel a *verbális* kommunikáció igényét, annak mind írott, mind beszélt változatában. Ez az interakciós séma akkor is implikálja a másik résztvevő jelenlétét és reakcióit, ha a vizsgálat tárgyát képező nyelvi anyag — szöveg — az üzenetet egyirányú mozgásában ragadja ki a rendszerből.

2. Összekapcsolódik az előzőekkel a *tudatosság* jelentősége a tudattalan rováására. Ha általánosságban igaz is Birdwhistell megállapítása, hogy „az ember nem kommunikál, hanem belebonyolódik a kommunikációba vagy részt vesz benne” (Birdwhistell 1959, 104), úgy a szaknyelvi kommunikáció esetén kifejezetten kezdeményezi azt, vagy szándékosan kapcsolódik bele. Erre az elvre, illetve következményeire az interakciós modell elemzésénél vissza fogok térni.

3. A kezdeményezés és szándékosság hangsúlyozása értelemszerűen azzal jár, hogy kijelöljük az *interakció kezdetét és végét*, s abban *A* résztvevőnek jutassuk a domináns szerepet. Dialógus, azaz üzleti tárgyalás során *B*-nek természetesen módjában áll átvenni ezt a szerepet, ez a lehetőség azonban nem bonyolítja, hanem hitelesebbé teszi a sémát.

4. Külön kell szólnunk a szaknyelvi kommunikáció *relációs szintjének* specifikumairól. Ebben a tekintetben megkülönböztetést kívánok tenni a partnerek viszonya és viselkedési stratégiája között, mivel az utóbbi alakulása semmiképpen sem módosíthat a felek kapcsolatán, hanem a tartalmi szintre van hatással. *A* és *B* itt nem ítélhet egymásról, a relációs szinten minden megnyilvánulásnak a társadalmi konvenciók szerint kell történnie.

Vizsgáljuk meg a beszédfunkciók fajtáit, azok érvényesülését a közgazdasági tárgyú kommunikációban.

Ha a kommunikáció viselkedés, cselekvés, mindaz, ami az interakcióban megfigyelhető, a beszéd, a nyelvi interakció nem más, mint beszéd-cselekvés, illetve — a megfigyelés tárgyaként — beszédesemény. Akárcsak a kommunikáció, a nyelv, az em-

beri társadalmi kódok verbális alosztálya is társadalmilag meghatározott körülmények között funkcionál, és csakis ott, mint erre Ferruccio Rossi-Landi mutat rá többek között egyik írásában (Ferruccio Rossi-Landi 1981). A nyelvre vonatkozó ismereteinket tehát csak akkor tekinthetjük kielégítőnek, ha a struktúraelemzés funkcionális vizsgálatokkal egészül ki. Ez a hiányérzet, az emberi beszéd komplex megközelítésének igénye magyarázza többek között a beszédaktus-elmélet és más pragmatikai elméletek jelenkori virágzását, s azt, hogy a nyelvtudomány egyes területein folyó kutatások mindinkább interdiszciplináris jelleget öltenek.

„A beszélés néprajza” című alapvető munkájában Dell Hymes a beszédesemények alkotóelemeinek vizsgálata során részletesen foglalkozik a beszédfunkciókkal. Bírálóan jegyzi meg a következőket: „A nyelvészeti hagyományban a beszédfunkciókat általában a beszédesemény elkülöníthető tényezőihez kapcsolódó motívumok vagy beszédelemek alapján adták meg. Időnként valamilyen jellemzőt, nyelvészeti kategóriát vagy irodalmi műfajt kapcsolnak egy funkcióhoz” (Hymes 1975, 117). A funkciók osztályozásában, szerepük értékelésében egyetért Jakobsonnal (Jakobson 1963). A beszéd egyes mozzanataiban a funkciók egyidejű megjelenéséről Hymes így nyilatkozik: „Ha egy nyelvi forma jelentését a használatára vonatkozó teljes diszpozícióként határozzuk meg, akkor a jelentésben több funkció játszik szerepet, hiszen azok mind hozzájárulnak a teljes diszpozícióhoz” (Hymes 122). Mindez azt jelenti, hogy a kontextuális keretek, tehát a viselkedési helyzetek is szerepet játszanak a beszédfunkciók érvényesülésében, végső soron a beszédaktusok, a beszédcselekvés pragmatikus értékének megvalósulásában.

Jóllehet nincs egzakt módszer a beszédfunkciók fajtáinak számbavételére, így szerzőnként más-más felsorolással találkozhatunk, nem tartom lényegesnek a funkciók egységes osztályozását. Lényeges viszont rámutatnunk arra, hogy milyen döntő szerepet játszik a gazdasági tárgyú kommunikációban az informatív és az argumentatív funkció. A gazdasági élet minden mozzanatában történik információátadás vagy információcsere, az argumentatív funkció pedig a meggyőző kommunikáció egész folyamatán végighúzódva érvényesül, miközben a beszéd az illokúciós aktusok számos variációjából épül fel. A nyelv pragmatikai aspektusát vizsgáló kutatók több megjelöléssel illetik ezt a funkciókat, így találkozhatunk a direktív, konatív, pragmatikus, retorikai, meggyőző és argumentatív megnevezésekkel. Megítélésem szerint ez utóbbi a legalkalmasabb a kérdéses funkció minősítésére, az alábbi megfontolások alapján: argumentumok felsorolása, tehát az érvelés azt jelenti, hogy a beszélő alá kívánja támasztani véleményét, elgondolását, igazolni kívánja annak helyességét. Az érvelés a meggyőzés eszköze, a meggyőzés viszont nyíltan, egyértelműen mozgósító szándékú, a partner nézetének vagy cselekedetének megváltoztatására irányul. Nem mellőzhetők ugyan a kereskedelmi tárgyalás során a meggyőzés célratörő kifejezései sem, de a gazdasági tárgyú kommunikációt a nyelv finom játéka szövik át az interakció valamennyi pillanatában.

A beszéd mint sajátos emberi tevékenység több értelemben is az: proposicionális aktus végrehajtását jelenti, s ez különböző funkciójú illokúciós aktusokban valósul meg (Searle 1972). Tevékenység továbbá az egyes aktusok összeállítása, a mondatokat alkotó elemek megválogatása s az egymást követő aktusok rendjének megteremtése (Vignaux 1981). Ezen túlmenően a tevékenység a beszéd tartalmát képező referenciális valóság módosítását, a beszélő szubjektumán való átszűrését is jelenti, aki az egyes aktusok során más-más dimenzióban viszonyul a beszéd külső forrásául szolgáló tényekhez. Olyan értelmekeket szö megnyilatkozásaiba, amelyek az argumentatív hatást segítik elő.

Kijelentéseit a beszélő kettős szándékkal teszi: a beszélgetésben résztvevő személyekhez szól, meg kívánja értetni magát, azaz illokúciós hatás elérésére törekszik. Mivel azonban valamennyi céltudatos emberi tevékenység hatásiránya a passzív befogadás igényén túl a változtatás, a szándék vagy cél elválaszthatatlan a perlokúciós hatás

kiáltásától (Austin 1962). A közlés célja tehát befolyásolás is egyben, bármely illokúciós aktus végrehajtásával, bármely kijelentésével érvel is a beszélő, kijelentés és érvelés szoros egységben érvényesül. Felvetődik az elért hatás értékelésének kérdése, ez azonban egyedül a nyelvészeti kutatások módszereivel nem végezhető el.

Mind az anyanyelven folyó szakmai képzésben, mind pedig az idegen nyelvi órákon célként kell megfogalmazni az érvelő és meggyőző erejű nyelvhasználat megtanítását. Tekintettel arra, hogy érvelni már az anyanyelv elsajátításakor, gyermekkorban mindenki megtanul, olyan érvelő jellegű nyelvhasználatra kell gondolnunk, amelyre a jövő közgazdászának vagy kereskedőjének lesz szüksége szakmai tevékenysége során, idegen ajkú partnerrel folytatott interakciójában vagy társas kapcsolataiban.

Az érvelés nyelvi mintáinak feltárása márcsak azért is megéri a fáradságot, mert lehetővé teszi a partner viselkedésének előrelátását, ami a sikeres nyelvi interakció, tehát az eredményes üzleti munka egyik feltétele.

Feltétlenül külön kell megvizsgálnunk a gazdasági tárgyú kommunikáció két alaptípusában, a dialógusban és a monológ jellegű, szóbeli vagy írásos közlésben az érvelés és a meggyőzés alapvető tényezőit és a nyelvi változatokat. Jóllehet az előadás vagy értekezés szerzője is folyamatosan figyelemmel van a hallgató, illetve az olvasó lehetséges reagálásaira és ellenvetéseire — Ducrot említi meg, hogy a beszélő nem csupán mond valamit, *dît quelque chose*, hanem beszél valakihez, *parle á quelqu'un* (Ducrot 1973) —, mégis másképpen tervezi meg a közleményt, mint ahogy a két- vagy többszemélyes interakciók megtervezése történik. Az írásos közlések információtartalma és értéke állandóbb, címzettek szélesebb köre számára érthető. A monológot álszóbeli változatnak tekintem, hiszen többnyire írásos anyagra támaszkodik, megfelelő felkészülés után kerül rá sor, és ritkán kényszerül a beszélő előzőleg kialakított stratégiájának megváltoztatására.

Vegyük számba a továbbiakban azokat a tényezőket, amelyek a kétszemélyes interakció, az üzleti tárgyalás eredményességének feltételei. Hansúlyozni kívánom, hogy nem a beszédesemények ismert alkotóelemei képezik a vizsgálat tárgyát, hanem azokat a tényezőket próbálom feltárni a szaknyelvi kommunikációban, amelyek a sikert befolyásolják. A siker megítélése lehet roppant egyszerű, esetenként azonban mérhetetlen, csak újabb interakciók sorozata után ítéltethető meg.

A résztvevők *A* és *B*: eladó és vevő. *A* el kíván adni egy t_1 árut, tágabban értelmezve: érvényesíteni kívánja saját feltételeit. *B* vásárolni kíván valamit, amit t_2 -vel jelölünk, mert az ajánlat és az igény, a kínálat és a kereslet különbözősége jelenti azt az interakciót kiváltó feszültséget, amit az eladónak érvelésével át kell hidalnia, a vevőt saját álláspontjának meg kell nyernie, azaz végső soron a tárgyalásnak üzletkötéssel kell zárulnia. A tényezőket kettős, nyelvi és nem nyelvi szempontok alapján rendezzük el. Ezek egy része egybeesik, más része nem.

1. **S z a k i s m e r e t.** Tekintettel arra, hogy az eladó nem anyanyelvét használja a tárgyalás során, t_1 , tehát az áru ismeretén kívül rendelkeznie kell az idegen nyelv ismeretével is. Ez tartalmi kérdés, amihez t_2 ismerete is hozzátartozik, mert *A* csak ebben az esetben képes hatékony érveket alkalmazni saját álláspontjának érvényesítése érdekében. Így ebben a sávban a nyelvi és a nyelven kívüli oldal részben fedi egymást.

2. **A k a p c s o l a t t e r e m t é s** vonatkozása kontextuális, s ugyanakkor nyelvi is. A tárgyi körülményekhez sorolhatók a találkozás konkrét formái, a személyes vagy közvetett kapcsolatteremtési módozatok (levél, telefon). Ez a tényező veti fel a csatorna problémáját, s az interakciós helyzetek különböző változatainak figyelembevételével nem lehet túlzásnak tartanunk Bettinghaus következő megállapítását: „A meggyőzési folyamat vizsgálatakor a legfontosabb probléma az, hogy mennyiben különbözik a helyzet, ha a közleményt személyes szituációban adják át vagy pedig valamilyen közbülső

instancia bekapcsolásával . . .” (Bettinghaus 1977, 177). Ha csupán a kereskedelmi tárgyalást vizsgáljuk mint interakciót, a kapcsolat létrejötte után a csatorna kérdése lekerül a napirendről.

A kapcsolatteremtés nyelvi modelljei elsősorban szociális rutinok, tehát a kötöttségek és a szabadság oppozíciója, anyanyelvi beszélő esetén a szocializációs, illetve a szakmai tanulás folyamatában kialakult nyelvi klisék és a nyelvi kreativitás közötti oppozíció elhanyagolható. Esetünkben *A* nem anyanyelvén folytatja az üzleti tárgyalást, ezeket a rutinokat és kliséket (üdvözlés, udvariassági fordulatok) az idegen nyelv tanulása során sajátította el.

3. A szándék kifejezése és az elfogadhatóság a partner részéről. Ez utóbbi megléte sem jelenti azt, hogy a felek eleve feltételeznék nézetazonosságukat, de a kínálatnak és a keresletnek olyan mértékben találkoznia kell, hogy meglegyen a lehetőség a különbségek áthidalására.

A szándék megfogalmazásának a módja, azonnal vagy lépésenként történő kifejtése a partnertől és a szituációtól függ.

Fontos az, hogy mennyire értékeli *B* *A* szavahihetőségét, korábbi tapasztalatai vagy a birtokában lévő referenciák alapján. Tekintettel arra, hogy többnyire azonos társadalmi rangú partnerek ülnek tárgyalóasztalhoz, *A* szavahihetőségét csakis az említett tények, valamint bizonyos pszichikai tényezők támasztják alá, mint például a kompromisszumra való hajlam, a megjelenés, viselkedési tényezők, a szubjektív megítélés (Bellenger 1978). Ha az elfogadhatóság minimális vagy egyáltalán nem áll fenn, nem kerül sor az interakcióra, sőt a kapcsolatteremtésre sem.

4. Az érvelési stratégia és annak nyelvi megnyilvánulása a sikeres interakció legfontosabb feltétele. A partnerhez való igazodás a kapcsolatteremtéskor és a tárgyalás menete során több szempontból is említést érdemel. Már Arisztotelész, Quintilianus és Cicero is tanácsolta tanítványainak, hogy mérjék fel alaposan hallgatóságukat és eszerint alkalmazzák érveiket. Cicero megfogalmazta jótanácsait: a tanulatlanokkal a gyakorlatiasság, a becsületesség nyelvén kell beszélni, művelt hallgatóság esetében az erkölcsi emelkedettséget kell érvényre juttatni.

Üzleti tárgyalásnál a felek hozzávetőleges homogenitása redukálja az alkalmazott beszédmód különbségeit, a kapcsolatteremtésben fontos szerepet játszó rutinok száma csökken, hiszen ha a beszédnek lennének feltöltést igénylő üres helyei, ez eleve az interakció kudarcát jelentené. A rutinok arra szolgálnak, hogy a viselkedést előreláthatóvá, szervezetté tegyék. Az alkalmazkodás a partner nemzeti szokásainak, gazdasági élete és gyakorlata sajátosságainak, érvelési habitusának ismeretén alapszik, arra vonatkozik.

Szóljunk néhány szót a tárgyi-kontextuális körülményekről. A tárgyalásnak megvan a maga liturgiája: a terem, a megvilágítás, az asztal formája, az ültetési rend, mind kontextuális, hatást kiváltó elemként tartható számon. Lehet tárgyalni az egyik partner irodájában, a másikéban, vagy egy semleges területen. Lehetnek a körülmények szerények, esetleg kényelmetlenek, vagy éppen kényelmesek, oldottak.

A tárgyalás vezetését a kezdeményező fél veszi kézbe, vezető szerepének megtartásához nagy gyakorlata van szüksége. A tárgyalás kimenetele azon fordul meg, hogyan sikerül kitapintani az érdekek hálóján a közösen elfogadható csomópontokat. A tárgyalás irányítójának az alapvető nézetkülönbségre kell koncentrálnia, ezt kell kifejezésre juttatnia, újfogalmaznia, saját álláspontját kell meggyőző érvek sorával érvényesítenie. Ha a nézetkülönbség nem csökken, az érv–ellenérv párok helyébe parttalan vita lép, s biztos a kudarc.

Az érvekre adott válasz, az ellenérv többnyire improvizált, az érv jellegétől függ, hiszen a tárgyalás menete csak nagy vonalakban tervezhető el. Az ellenérv minősége függ a partner hajlandóságaitól, megértésétől. Az interakció hullámmozgás menetében az érv hol

támad, hol kivéd, s bármely ellenérv újabb reakciót, szembeszegezett érvet vált ki. Következésképpen szinte lehetetlen egy-egy beszédaktus formájában elkülöníteni az argumentatív funkciót az egymást követő nyilatkozatok láncolatában, mint ahogy lehetetlen, sőt célszerűtlen is az összetevőket rövid vagy elemi szegmentumokra bontva vizsgálnunk.

Az alább bemutatott dialógus a Külkereskedelmi Főiskolán használt Tárgyalási gyakorlatok című jegyzetben szerepel, tárgya egy árvíta.

Résztevők: egy francia üzletember (*B*) és a Videoton munkatársa (*A*)

B: — Si vous êtes d'accord, Madame, nous pouvons revenir sur la question des prix.

A vrai dire,¹ je trouve que les prix figurant dans votre catalogue sont assez élevés.

A: —⁶Il ne faut oublier, Monsieur, que nous avons donné des prix indicatifs.⁴ J'admets qu'ils dépassent ceux de certains de nos concurrents, mais la simple confrontation des prix ne vous permet pas de juger à fond la situation. Selon notre politique des prix, nous pouvons accorder des remises de 4 à 10%, suivant l'importance des commandes ou la nature du client.

B: — Actuellement je ne pense pas à une forte commande, jusqu'ici nous n'avons pas traité avec vous. Et justement, pour lancer vos produits sur le marché français, je m'attendrais à des conditions spéciales.

A: —⁵Je comprends votre position. Pourtant, si vous craignez de courir quelques risques, comme notre firme n'était pas encore votre fournisseur,² je peux vous assurer qu'il n'en est rien. Nous respectons toujours les délais, nos livraisons sont rigoureusement conformes à la commande et les bonnes références de nos autres clients témoignent de la fiabilité des TV couleur que nous vendons.

B: —⁷J'ai plutôt pensé, Madame, à un prix de lancement qui faciliterait l'accès de vos produits au marché français.

A: — Les prix de lancement, nous ne les pratiquons pas. Nous estimons que ce moyen n'est valable qu'à court terme. Si, après les bons débuts, nous devons augmenter le prix, nous perdons vite la clientèle. Je vous signalerais cependant que nous laissons nos prix inchangés pendant un an, même si haussent les prix des matières importées que nous utilisons.

A dialógusban *B* a kezdeményező. A kontaktus *A* és *B* között már előzőleg létrejött, s a katalógusban mint információs csatornán jutott az ár, azaz közlés és egyben szándék *B* tudomására. *A* és *B* között a nézetkülönbség nyilvánvaló. Bár *A*-t tekintem a meggyőző pozícióban lévőnek, *B* kezdeményező fellépése következtében védekező helyzetbe került. Ugyanakkor az ellenérvek kidolgozottsága, a hol egyértelmű, hol bonyolultabb megfogalmazás, s a bizonyító értékű hivatkozások a kiindulásnál feltételezett eredményt hozzák. Az érvek és ellenérvek összecsapását tapintat, a másik véleménye iránti nyitottság kíséri végig a kommunikáció relációs szintjén, az emberi kapcsolatokban.

Az érvelés és ellenvetés nyelvi megvalósulásának több változatát tartalmazza a dialógus, a nyilatkozatokat átszövik a meggyőzést célzó elemek.

A tárgyalás *B* részéről felszólítással kezdődik, amelyet megállapításként juttat kifejezésre: (1) ... *je trouve que les prix ... sont assez élevés*, pragmatikai értéke: *Faites des prix moins bas*. A lehetséges variációk közül esetünkben, Grice terminológiájával élve, a különleges társalgási implikáció formájában jelenik meg az illokúciós funkció (Grice 1979). Értelmezése kizárólag a kontextustól függ, a partnernek módjában áll kitérően reagálni. Erre viszont nem adna lehetőséget egy *Pourriez-vous ...*, *Voudriez-vous ...* bevezetésű indirekt aktus, amely határozott irányt szab az implikációnak, s csak kivételes esetben hárítható el a reagálás. Ez a típus meghatározott nyelvi formák használatához kötődik. Mindazonáltal megállapítható, hogy hierarchikus összefüggés van az alkalmazott nyelvi fordulatok és a hatáskiváltásra irányuló erőfeszítés között. Ha figyelembe vesszük, hogy a közvetett és közvetlen aktusok kérdő és kijelentő variációi is lehetsége-

sek, az erősségi skála rendkívül finoman beszabályozható (Roulet 1981). A dialógus során gyakran fordulnak elő ilyen bonyolult formák, ami ellentmondani látszik Grice rövidsége intő elvének. Az indirekt, kijelentő és kérdő szerkezetek viszont kevésbé hatnak kényszerítőleg a partnerre, aki így megőrizheti viszonylagos döntési szabadságát. A meggyőzés természetesen a pozitív reakció kiváltását célozza, de a rövid, felszólító alakoknál hatékonyabb befektetés a nyelvi eszközök alkalmazásánál is a partner egyetértését igénylő eljárás.

A prozódiai elemek gyökeresen módosíthatják az illokúciós funkciót, így nyelvi jelölők híján csupán az intonáció szab irányt érvényesülésüknek. Az indirekt aktusok intonációs sajátosságai is módosítják a pragmatikai értékeket.

A tárgyalásrészletet az interakciós modell keretében vizsgáljuk, így a kijelentések és érvek természetét azoknak a következtetéseknek az alapján kell szemügyre vennünk, amelyekre *A* *B*-ről alkotott képe birtokában jut. Ha a partner feltételezhetően elfogadja a mondottakat, elég tényeket említeni, azokat esetleg példákkal alátámasztani. Amennyiben *B* nem győzhető meg azonnal, a kijelentés erősítést igényel: (2) ... *je peux vous assurer que ... nous respectons toujours les délais ...*

Ezt szolgálja a példa, a hivatkozás, a referencia, hitelt érdemlő esetek idézése. Az érvelés magyarázó, igazoló szándékú.

A (3), (4) és (5) példa ellenvetés, ellenérv. Az első illokúciós aktus kategorikus elutasítást tartalmaz. Több implikációt rejt: egyetlen ügyfelünk esetében sem fordult elő, Önök se számítsanak rá ... A következő rész magyarázatul szolgál, ami a további lehetséges implikációkat pontosítja, s újabb tények, információk szolgáltatásával erősíti a kívánt hatást.

A (4) és (5) példa ellenvetés az érv részleges elfogadásával. Mindkettő tartalmaz jelölőket, amelyek a nyilatkozatok illokúciós funkciójára utalnak. Ez utóbbi elemi megjelenési formája az *oui-mais* – „igen-de” formulára redukálható. Meggyőző ereje csak akkor van, ha nem üres ellenvetést tartalmaz, hanem magyarázattal egészül ki. Számtalan grammatikai szinonimát találhatunk a francia mondat szintaktikai elemei között az engedmény kifejezésére, ilyenek a kötőmód, a feltételes mód, a módbeli segédigék stb.

A (6) példa ellenvetés hivatkozással. A hivatkozás különböző természetű és értékű forrásokra történhet, leghatékonyabb fajtái a partner belátására alapoznak.

Az evidencia ereje lehetővé teszi az *on sait* megfelelőinek alkalmazását: *il est connu, il est à voir, l'évidence que ... s'impose*. Szélsőséges, személytelen használatuk azonban negatív hatást vált ki, mert érvek helyett mintegy értékekre hivatkozik. Ez a mindennapi dialógusban hatásos lehet, kereskedelmi tárgyaláson kerülendő.

Nem szerepel a dialógusban kérdés, amiben csak a véletlen játszott közre, pedig többször is helyénvaló lenne.

A kérdésfeltevés igen sok célt szolgálhat. Kérdezhetünk információ- és ismeretszerzés céljából; a kérdések lendületet adnak a párbeszédnek, előbbre mozdítják; hozzájárulnak annak ellenőrzéséhez, hogy jól értette-e a partner a mondottakat, jó úton haladt-e az eddigi érvelés. Bár a kérdések látszólag spontán módon vetődnek fel bármikor a tárgyalás folyamán, szerepük meghatározó az egyes szakaszokban. Az interakció kezdetén a rkszczeti vázat képezik, *A* a kérdések segítségével igyekszik feltárni *B* igényeit. A tárgyalási szakaszban funkciójuk azonos az érvekével vagy az ellenvetések funkciójával.

Mind a nyílt, mind a zárt kérdések (részleges, ill. totális kérdések) preszuppozíción, bizonytalanabb vagy határozott előfeltevéseken alapulnak. Ez utóbbinál a kérdező elfogadható válaszra számít, különben nem tenné fel a kérdést. A válasz nem is szükséges, ha szónoki kérdésről van szó, amely negatív állítást képvisel. Az indirekt aktust bevezető kérdő szerkezetek szerepe szintén nem elhanyagolható a kifejezésre juttatott argumentatív érték vonatkozásában.

Lényeges a kérdezés stratégiájának, a kérdés nyelvi formája és kifejező ereje összefüggésének vizsgálata mind a dialógusban, mind a gazdasági tárgyú monológokban, előadásokban, hogy teljes legyen a képünk a nyelv érvelő-meggyőző funkciójáról és az érvelési stratégiákról a gazdasági élet egyéb területein is, az üzleti tárgyaláson túlmenően.

Berényi Pálné

Irodalom

- Austin, J. L.: *How to do Things with Words*. Oxford University Press, 1962.
 Bellenger, L.: *Les techniques d'argumentation et de négociation*. Enterprise Moderne d'Édition, Párizs, 1978.
 Bettinghaus, E. P.: A meggyőző kommunikáció. In: *Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
 Birdwhistell, R. L.: *Contribution of Linguistic-Kinetic Studies to the Understanding of Schizophrenia*. In: *Schizophrenia. An Integrated Approach*, Ronald Press, New York, 1959.
 Ducrot, O.: *La preuve et le dire*. Mame, Párizs, 1973.
 Grice, H. P.: *Logique et conversation*. In: *Communications* 30, Párizs, 1979.
 Gumperz, J. G.: A nyelvi közösségek típusai. In: *Társadalom és nyelv*, Gondolat, Budapest, 1975.
 Hymes, D. H.: A beszélés néprajza. In: *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest, 1975.
 Jakobson, R.: *Essais de linguistique générale*. Les Éditions de Minuit, Párizs, 1963.
 Rossi-Landi, F.: Gondolatok a nyelvi elidegenedésről. In: *Szemiotikai Tanulmányok*. Budapest, 1981.
 Roulet, E.: Échanges, interventions et actes de langage dans la structure de la conversation. In: *Études de Linguistique Appliquée* 44, Párizs, 1981.
 Searle, J. R.: *Les actes de langage*. Hermann, Párizs, 1972.
 Vignaux, G.: Énoncer, argumenter: opérations du discours, logiques du discours. In: *Langue Française* 50 Párizs, 1981.
 Zsirmunszki, V. M.: A nyelv társadalmi differenciálódásának problémája. In: *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest, 1975.

A linguistica oeconomica a közgazdaságtudomány szemszögéből

A közgazdász örömmel üdvözlí a „linguistica oeconomica” eszméjét, és így Fülei-Szántó Endre „Gazdasági élet és kommunikáció” című közleményét. (Magyar Nyelv 79 [1983.]: 309–21.) Fülei-Szántó arra vállalkozott, hogy körvonalazza a nyelvtudomány és a közgazdaságtudomány határterületén elhelyezkedő új interdiszciplinát, a linguistica oeconomica kutatási ágát. Ennek következő lehetséges problémaköréit vázolta föl:

- (1) Az új tudományág noetikai helye, tudományközi jellege.
- (2) A gazdaságtörténet és/vagy az elmélettörténet összefüggése a nyelvtörténettel.
- (3) A gazdasági élet szemiotikai és kommunikációelméleti elemzése.
- (4) A gazdasági élet beszélt és írott szövegváltozatai, a gazdasági szaknyelv problémái.

Hozzászólásomban a közgazdaságtudomány nézőpontját érvenyesítem. Egyrészt rámutatok arra, hogy a Fülei-Szántó által javasolt (3) problémakörben a közgazdaságtudomány már milyen fontosabb eredményeket ért el. Másrészt fölmutatom, hogy a (4) problémakörben milyen sajátos igénnyel lép(het) föl a közgazdaságtudomány. Végül további két problémakört javaslok a linguistica oeconomica számára.

1. A gazdaság szemiotikája és kommunikációelmélete. Ebben a problémakörben Fülei-Szántó négy alrészre különített el:

- (i) a gazdaság szemiózisa;
- (ii) a „gazdasági kétnyelvűség”;

(iii) a gazdaság kommunikációs struktúrái;

(iv) a gazdaság szereplőinek kommunikációs aktusai.

A közgazdaságtudomány a fenti (i), . . . , (iv) alproblémák mindegyikében ért már el figyelemre méltó eredményeket.

A közgazdaságtudomány egyik legújabb, nagy horderejű fölismerése az volt, hogy a gazdasági rendszerekben a jel(zés)ek két osztályát kell elkülönítenünk. A közismert árjelzések mellett ugyanis igen fontos szerepet játszanak a gazdasági rendszerekben a nem árjellegű jelzések. A nem árjellegű jelzések számos faja közül fontosságban kiemelkednek a készletjelzések és a rendelésjelzések. A vállalatok rendszeresen figyelik nyersanyagkészleteik és késztermékkészleteik számszerű és összetétel szerinti változását, mert a készletek lepadása-földuzzadása fontos információt közvetít számukra. Például ha földuzzadnak (leapadnak) a vállalat késztermékkészletei, akkor a vállalat csökkenteni (növelni) fogja termelését stb. A rendelésjelzés léte azon alapszik, hogy vannak olyan termékek, amelyeket a vállalatok csak a vevők megrendelésére termelnek. (Például hajók, repülőgépek, hidak, általában az egyedi, nem tömegtermékek esetében.) Ha a vevők rendelései elszaporodnak, vagy megfogyatkoznak, akkor a vállalat a termelés fokozását, illetve csökkentését irányozza elő magának stb. (Kornai János—Martos Béla (szerk.): Szabályozások árjelzések nélkül. Bp., 1981. Akadémiai K. 37—9). Az újabb közgazdasági kutatások azt is kimutatták, hogy a gazdasági rendszerek megszüntethetetlenül „kétnyelvűek”: mind az árjelzések, mind pedig a nem árjellegű jelzések alapvető jelentőségűek bennük. (Kornai János: A hiány. Bp., 1980. KJK 36 és Kornai János—Martos Béla (szerk.): i. m. 30—1.)

Kornai Jánosnak és munkatársainak gazdasági rendszerelemzésében egy jól ki-munkált gazdasági kommunikációelmélettel találkozhatunk. Megkülönböztetik a jel-átalakítás három fajtáját. Izo-lált-nak neveznek egy jelátalakítást, ha a ki-menő jelet egy reálszervezet (termelő, forgalmazó vagy fogyasztó szervezet) egymaga állítja elő. Inter-aktív-nak mondanak egy jelképezést, ha a kimenő jelet több reálszervezet együttesen állítja elő. Végül cen-tralizált-nak hívják azt a jelkiboc-sátást, ahol a kimenő jelet egy szabályozási szervezet (olyan szervezet, amelyik a reál-szervezetek szabályozására-irányítására specializálódott, mondjuk egy minisztérium vagy egy bank) képezi. Kornaiék ezek alapján de-centrizált folyamatoknak mond-ják az izolált és interaktív folyamatokat, míg ko-ordinált folyamatoknak nevezik az interaktív és centralizált folyamatokat. A jelkibocsátás és jelto-váb-bítás szempontjából kommunikatív és nem-kommunikatív jeláramlásokról beszélnek. Ko-mmu-ni-katív egy jeláramlás, ha a jel föladója és fölvevője más-más szervezet. Ellenkező esetben, tehát ha a jel adása és vétele egyazon szervezeten belül történik, ne-m-kom-mu-ni-katív jeláramlásról van szó. Ezekből a definíciókból folyik Kor-naiék két fontos gazdasági kommunikációelméleti megállapítása:

a) Minden interaktív folyamat kommunikatív, azaz több reálszervezet csak úgy tud közösen kialakítani egy jelet, ha kommunikálnak egymással.

b) Kommunikáció nélkül nincs koordináció; ha egy koordinált folyamatról van szó, akkor azok tartalmazznak kommunikatív folyamatot is. (Kornai János—Martos Béla szerk.) i. m. 30—1.) A fenti kommunikációelméleti háttér azután igen termékenynek mutatkozott, mert ennek alapján Kornaiék sikerrel dolgozták ki a gazdasági rendszerek szabályozási tipológiáját és bontakoztatták ki elméletüket.

A gazdaság kommunikációs aktusainak kutatása mindeztidáig kevés figyelmet kapott a közgazdaságtudományban. Kiemelkedő azonban A. O. Hirschman és Kornai János vizsgálódása. Hirschman megmutatta, hogy a „voice”, a gazdasági szereplők han-gos visszajelzései, tiltakozásai, követelődzései fontos és hatékony szerepet játszó jelzések a gazdasági rendszerek működésében (A. O. Hirschman: Exit, Voice and Loyalty. Cam-

bridge, 1970. Harvard Univ. Press). Kornai János a „voice”-nak a szocialista gazdaságon belüli jelentőségével foglalkozott. A vállalatok és a központ tervalkuíban rámutatott szerepére, és kitért a fogyasztó „voice”-jelzéseinek elmaradására a hiány körülményei között (Kornai János i. m. 69, 91). Nyilvánvaló, hogy a gazdasági akciók nagy része beszédaktus. A kereslet (a vásárlási szándék kinyilvánítása), a kínálat (az eladási szándék kinyilvánítása), a termelési terv (a termelési szándék rögzítése) mind, mind szóban vagy írásban történő beszédaktusok. Ugyanígy a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás számos akciója beszédaktus. (Például minisztériumi utasítások, ajánlások a vállalatok részére stb.) Kimondható, hogy a gazdasági rendszerekben az összes szándék jellegű (intencionális) entitás, amely publikussá válik, beszédaktus.

A gazdaság kommunikációs aktusainak, a beszédaktusoknak a kutatása igen nagy jelentőségű a közgazdaságtudomány számára. Kimutatható lenne például, hogy a szocialista gazdaságok éppen a beszédaktusok által váltak átpolitizálttá. A vállalat—vállalat közötti tranzakciók helyett a vállalat—központ közötti beszédaktusok uralkodnak. Az utasítások (kérések, tanácsolások, tiltások, megengedések), az elkötelezések (ígéret, fogadalmak), a kinyilvánítások és a deklarációk elemzése a szocialista gazdasági életben a legmélyebb sajátosságokba engedne betekinteni.

2. A közgazdasági elméletek közötti „átjárás”. A mai közgazdaságtudomány irányzatok sokaságára bomlik. Mindegyik irányzat kialakított egy sajátos és saját ökonomiai nyelvet. A különböző közgazdaságtudományi irányzatok nyelve olyan mértékben eltérő, hogy szinte nincs „átjárás” egyik irányzathoz a másikhoz. A más-más táborba tartozó kutatók „kommunikációja” legtöbbször nem több „süketek párbeszédénél”, nemigen értik meg egymás munkáit sem. Mindezt fokozza a matematikai és a verbális (nem-matematikai) közgazdászok közötti beszédképtelenség. A közgazdaságtudomány szempontjából a közgazdasági szaknyelv kutatásának talán legfontosabb főladata az eltérő közgazdasági szaknyelvek közötti „közlekedés”, „átjárás” elősegítése.

3. A nyelvtudomány heurisztikus ereje a közgazdaságtudományra nézve. A társadalomtudományi strukturalizmus — metodológiai értelemben — a nyelvtudományt üttette vezető tudománnyá, ami a nyelvtudományi módszerek kiterjesztését vonta maga után. Ez azt is jelentette, hogy a társadalom és humán tudományok megalapozása kísérleteiben a nyelvtudomány átvette a fizikának, a pszichológiának és a történelemnek mint követendő mintának és redukeió alapnak a helyét. (Kelemen János: Nyelvtudományi problémák a marxizmusban. In: Az élő Marx. Bp., 1983. Kossuth K. 258.) Kérdéses, hogy a nyelvtudományi kategóriák és módszerek kiterjeszthetők-e az ökonomiára. Úgy vélem, hogy nem, de a nyelvtudományi kategóriák és módszerek nagy heurisztikus erővel bírnak a közgazdasági kutatások számára. Például L. Wittgenstein nyelvjáték-elmélete termékeny lehet a gazdasági rendszerek megközelítésében. A gazdasági rendszerek ugyanis fölfoghatók mint reáljátékok és ezekre irányuló szabályozási, metajátékok együttesei. Mi lehet a magyarázata annak, hogy a nyelvtudomány kategóriái és módszerei nem terjeszthetők ki az ökonomiára, de heurisztikus erejük mégis nagy lehet a közgazdasági kutatások számára? Nem húzódik emögött valamilyen társadalomontológiai összefüggés? Az erről való gondolkodást a *linguistica oeconomica* fontos problémájának tartom. Megválaszolásával sok mindent megtudhatnánk a nyelv és a gazdaság létszerűségeinek és létmódjainak, azaz ontológiájának hasonlóságáról és eltérőségéről.

4. A gazdasági kommunikáció tanítása. Ma a gazdasági kommunikációs képességek fejlesztése és gondozása a szakképzés keretébe van utalva. Iskolarendszerünk csak a közgazdászok és még a gazdálkodási tevékenységekkel szoros kap-

csolatban levő néhány másik szakma esetében vállalja magára — úgy, ahogy — a gazdasági kommunikáció tanítását. Pedig minden ember „homo oeconomicus” abban az enyhe értelemben, hogy szereplője a gazdaságnak — ha máshogy nem, hát mint munkavállaló és mint fogyasztó. Gazdaságunk és társadalmunk fokozatos, de folyamatos piacosodása, egyre jobban piacivá válása és a napvilágot látott gazdasági reformkonceptiók fényében aligha szükséges hosszasan érvelni a gazdasági kommunikáció tanítása mellett az általános képzés keretében.

Az OKKFT keretében, a Zsolnai József vezette képesség és tehetségfejlesztő kísérleten belül, Farkas Juliannával közösen kimunkáltunk egy olyan programot, amely a közgazdaságtan és a gazdasági kommunikáció tanítását célozza kisiskolások (6–10 éves gyermekek) számára. (Zsolnai József (szerk.): *A képességfejlesztő iskoláért*. Bp., 1983. Oktatáskutató Intézet 86–91, és Farkas Julianna—Zsolnai László: *Társadalomismeret*. Bp. 1982. Oktatáskutató Intézet) A program olyan ismeretek, képességek, attitűdök és szerepek tanítására, illetve fejlesztésére vállalkozik, amelyek nélkülözhetetlenek a gazdasági életben való részvételhez és a gazdasági kommunikációhoz. A gyerekek a termékek és a szolgáltatások vásárlója és fogyasztója szerepekhez kapcsolódó kommunikációs mintákat és normákat sajátítják el. Programunk kísérleti kipróbálása Budapesten folyik, hat iskolában, közel kétszáz tanuló részvételével. Eddigi tapasztalataink reménykeltőek.

Úgy vélem, a gazdasági kommunikáció tanítása a linguistica oeconomica olyan problémaköre, amelynek megoldása a nyelvpedagógia és a gazdaságtan közös vállalkozása kell hogy legyen. Egyben ez a linguistica oeconomica legnagyobb közvetlen, gyakorlati haszonnal kecsegtető területe.

Zsolnai László

Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár

1. A ragozási szótár anyaga, készítésének története. A Nyelvtudományi Intézet vezetősége 1972-ben elhatározta, hogy külön szótár formájában fogja kiadni az abban az évben megjelent Magyar értelmező kéziszótárhoz (röviden: Kéziszótár v. ÉKsz.) készült ragozási adatokat és táblázatokat, melyek az ÉKsz. akkori koncepciójába nem fértek bele.¹ Ez az intézkedés alkalmat adott arra, hogy a magyar szavak paradigmáinak akkor kidolgozott — és a korábbihoz képest erősen összevont, tömörített — rendszerét egyrészt pontosabbá tegyük, mégpedig azáltal, hogy egy-egy címszónak fontos ragozási sajátosságait a valóságos használatnak megfelelőbben tüntetjük fel, másrészt kisebb módosításokkal még inkább kidomborítsuk a magyar ragozási minták rendszerszerűségét. Az 1970–71. évben elvégzett összevont eredménye az a táblázatos paradigmarendszer, mely 1972-ben a Magyar Nyelvben jelent meg (78: 303–9, 412–29). Ugyanott olvasható egy rövid beszámoló a ragozási szótár közvetlen előtörténetéről.

A korábban már paradigmátípusokba besorolt címszónak az összevont rendszerhez alkalmazott átrendezésével és a minden lényeges adatot tartalmazó címszójegyzékkel 1980-ra készültünk el. Akkor márciusban zártkörű szakmai vitán ismertettük először egy szűk nyilvánosság előtt a ragozási szótár felépítését, szerkesztési elveit és néhány eldöntendő problémáját, valamint az alább következő gondolatokat.

Nem szükséges most visszamennünk ragozási szótárunk távolabbi előzményeire, tehát pl. arra, hogy szótáraink egyikében-másikában már a 19. sz. eleje óta találunk nyelvtani táblázatokat, ragozási mintákat (így Márton Józsefnek 1807-ből való szókönyvében). Elég lesz annyit megjegyezni, hogy a szótári címszók paradigmátípusokba foglalására a Toussaint–Langenscheidt kiadásában megjelent kétnyelvű zsebszótárak gyakorlata adott közvetlen indítékot, mégpedig elsősorban a Balassa József szerkesztette magyar–német szótár (1915). Ennek rendszere azonban nem a legésszerűbb, sok minden hiányzik belőle. Pl. a *piroslik* ige ragozását a *mosdik* típusába sorolja, pedig nincs a *mosdol* alaknak megfelelő *pirosdol*, csak *piroslasz*, alaki ingadozás nélkül. A *piroslik* címszónál Balassa csupán a felszólító alakok hiányára utal; ma pedig már sokunk nyelvérzéke nem tiltakozik a *pirosoljon*, *pirosoljék* alak ellen. Besorolásunk szerint a *piroslik* más paradigmátípusba tartozik (a váltakozó tövű ikések egyik csoportjába), mint a *mosdik* (melynek szótári töve változatlan).

Újabb ötleteket adott a Varsányi-féle lengyel–magyar szótár (1958), melynek magyar ragozási táblázata Szabó Dénes elgondolása alapján készült. Teljességre törekvő alakítani rendszert ezenkívül csak az 1974-ben a moszkvai „Russzkij jazik” kiadóval

¹ A Kéziszótárhoz készült rendezett anyagon alapul a szegedi nyelvészkonferencián elhangzott előadásom: Jelentéskategóriák a nyelvtani alakrendszerben. Nyelv- tudÉrtek. 83. Jelentés és stilisztika (1974) 125–8.

közösen készített magyar—orosz szótárban találunk. Ennek főszerkesztője Gáldi László, a nyelvtani fejezet összeállítója Tompa József volt; eredményeit a mi rendszerünkben már nemigen tudtuk felhasználni, de anyagában feltehetőleg azonos az akadémiai magyar nyelvtanével, amelyet bőségesen kiaknáztunk. A szótár szócikkeinek ragozási adatait azonban — korábbi kétnyelvű szótárakéhoz hasonlóan, azokat kiegészítve — pótlólag nemegyszer felhasználtuk. Természetesen hasznosítottuk a hétkötetes Értelmező Szótár toldalékolási anyagát és itt-ott a nagyszótári gyűjtést, de egy-egy nyelvtani alakról vagy alakcsoportról írt kisebb-nagyobb tanulmányok is számos adattal gazdagították a paradigmákra vonatkozó ismereteinket.

Több mint másfél évtizedes munkánk során — melynek legalább 60 százalékát magam végeztem — megállapíthattuk, hogy nyelvünk alaktani rendszere, figyelembe véve a hangrendi párhuzamokat és ingadozásokat meg egyéb ingadozásokat is, valamenyi ismertebb élő európai nyelvénél gazdagabb. Pl. orosz—magyar szótárunk (Hadrovics—Gáldi) 104 névszói és 51 igei orosz paradigmátípusával szemben nekünk a Kéziszlótár címszavainak anyagában 404 névszói és 153 igei típusunk van, amint ezt közzétettük a Magyar Nyelv 1972. évi két utolsó füzetében. Ebben a számban nincsenek benne az egyedi ragozású szavak (melyek ti. nem sorolhatók be egyik típusba sem, vagy legalább egy-két sajátos, kivételes alakot tartalmaznak). Az összehasonlítás akár a Hadrovics—Gáldi-féle orosz—magyar, akár a Zaliznyak szerkesztette orosz grammatikai szótárban (Moszkva, 1977) közzétett táblázatszerű orosz anyaggal azért nehéz, mert ezek (különösen Zaliznyak) csak a főbb típusokat számozzák, ezeken belül rengeteg altípust különböztetnek meg, s ezekhez is még sok külön megjegyzést fűznek. Mi inkább a típusok számát növeltük, mert így technikailag könnyebb számba venni, hány különböző paradigma van, a külön megjegyzések számát pedig minél kisebbre csökkentettük. A mi kéziszlótári anyagunk teljes összeállításában az egyedi paradigmákat is beleszámítva 1740 különböző ragozású szót tartunk nyilván (nem szólva arról a 93 paradigmaváltozatról, mely csak abban tér el a megfelelő ragozási paradigmától, hogy a szó többes számban nem használható, vagy hogy toldalékait írásban mindig kötőjellel kapcsoljuk). Ezek közül 558-at tekinthetünk típusjellegűnek, vagyis olyannak, amelyhez legalább két szó tartozik.

2. Ragozási szótárunk célja elsősorban az, hogy megadott keretek közt minél pontosabban — de egyúttal röviden — tájékoztasson egy-egy szónak, mégpedig a Kéziszlótár mintegy hetvenezer címszavának ragozásáról, illetve ragozhatóságáról, esetleg ragozhatatlanságáról, és ebben kielégítse a szakembert is, a nyelvészeten kívűl kevésbé jártas átlagműveltségű olvasót is, és mintául szolgálhasson későbbi kétnyelvű szótárak szerkesztőinek.

A ragozás fogalmát ezúttal egy kissé tágabban értelmezzük: a szónak nem csupán a ragos alakjait értjük bele, hanem mindazokat a toldalékos alakokat (tehát elsősorban az idő- vagy módjellel, máskor többesjellel, olykor fokjellel ellátott alakokat, sőt bizonyos származékokat is), melyeket a szó paradigmájához tartozónak tekintünk.

A paradigma egy szó olyan nyelvtani alakjainak (toldalékos — kivételesen: kiegészüléssel — alakjainak) teljes sora, melyeket meghatározott viszonyok vagy módosult jelentés kifejezésére nyelvtani szabályszerűséggel alkotunk (bár alakilag egyes szavak ragos alakjai a tólváltozatok és toldalékváltozatok, ill. az előhangzók szerint különböznek egymástól.) A származékok közül azokat soroltuk be a paradigmatiságuk alapján, amelyek jelentése tipikusan és nyelvtani szabályszerűséggel következik az alapszó jelentéséből, vagyis az ún. grammatikai származékokat.² A nem egészen rendszerszerű, inkább

² Vö. Károly Sándor: A szókinés grammatikai jellegéről. NyK. 67 (1965.): 273—89.

lexikai jellegű származékokat figyelmen kívül hagytuk, akárcsak a régies alakokat és származékokat (*ápola, ápoland; ápolítatik*).

Könyvünknek tehát az is feladata, hogy bemutassa (alapmintákban) az ige és a főnév teljes paradigmarendszerét (a *-ként* és a *-kor* toldalék kivételével, mert ezek mindig a szótári tőalakhoz járulnak), ehhez kapcsolódva a melléknevek sajátos alakjaiban mutatkozó rendszerszerűséget, és az is, hogy minden egyes szótári címszóra nézve aránylag gyorsan meg lehessen találni, az alapminta szerint ragozódik-e vagy attól egyben-másban tipikusan — vagy éppen sajátosan, egyedileg — eltér. Összetett címszó mellett nincs ott a paradigmajelzés, ha a címszót teljesen az utótag szerint ragozzuk.

Az összetett címszók felsorolásának inkább más szerepe van. Bemutatja a szótár a szó belső szerkezetének és alaki viselkedésének is néhány fontos jegyét: mai elemzés szerint összetétel-e (vagy esetleg nem egyértelműen összetett), világosan elő- és utótagra osztható-e, tagjai szétválhatnak-e mint igekötős vagy igekötőszerű kapcsolatok?

A teljes ragozhatatlanságon kívül az is fel van tüntetve, ha a szó ragozható ugyan, de tipikusan csak állandósult szókapcsolatokban használatos, vagy esetleg csak néhány raggal használható, másképp értelmetlen.

Külön-külön paradigmátípusokba sorolva találjuk azokat a szavakat, melyeknek egy vagy több alakja köznyelvünkben ingadozó változatokat mutat (*mászok — mászom; tanára — tanárja; kolibrija — kolibrije*).

Végül — de nem utolsósorban — kiadványunk a zárt *ë* hang használatára nézve kiejtési szótárt is kíván pótolni.

3. Szótárunk felépítése. A mintegy 420 nyomtatott oldalnyi könyv bevezetőként elsorolja a használatához szükséges tudnivalókat, majd közli azoknak a szóvégződéseknek a listáját, melyek tipikusan azonos ragozással járnak. Ezután a ragozási alapminták, majd a különböző paradigmátípusok következnek, táblázatszerűen. E mintegy két-három ívnyi tájékoztató és táblázatos rész után kezdődnek betűrendben a szótár címszavai (és önállóan szövegző morfémai: előtagok, előképzők), ennek végén pedig néhány oldalon külön betűrendben a Kéziszótárban szintén címszóként besorolt, de valójában nem önálló szóvégző morféma (tehát nem szavak, csak utótagként, képzőként, ragként használható szóelemek).

Paradigmáink két, ill. (a háromalakú toldalékok miatt) három hangrendi osztályhoz tartoznak. Az alapminták és a tőlük egyben-másban eltérő, de még szabályosnak mondható, gyakori és produktív típusok tiszta párhuzamot mutatnak. Mászor — a ritkább típusoknál — csak afféle ferde párhuzamot³ találunk köztük, vagy még azt sem. A párhuzamosságot, amennyire lehetett, igyekeztünk a táblázatokban is, a paradigmajelzésekben is érzékelhetően szemléltetni. (Itt mellékeljük az iktelen igék és a főnevek ragozásának alapmintáját és az igei paradigmátípusok 4–5. csoportját.)

Amennyiben a Kéziszótár reprezentálja a magyar szókinés legfontosabb részét, annyiban a ragozási szótárunkban összefoglalt paradigmarendszer is képviselheti magának a magyar nyelvnek alapvető, ill. legproduktívabb szóragozási (alakgeneráló) szabályait. Ilyenformán a ragozási szótár nemcsak a Kéziszótár 70 000 címszavát tartalmazza, hanem ennek (átlagos számot véve alapul) mintegy ötvenszeresét: 3 500 000 szóalakot. És ebben a három és fél millióban még nincsenek benne az egészen mechanikus, a szótári alaktól független szabállyal alkotható továbbragozások; tehát benne van az *új* címszóban az *újjam* és az *újjaim* szóalak, a *felépül* igében a *felépülő* és a *felépülés*, de nincs

³ E kifejezést Lotz János használta grammatikai modelljeinek szóbeli bemutatásakor a 60-as években.

I. Iktelen igék (a ragozási típusok 1–10. csoportjához)

a) Mély hangrendűek	b) Nem ajakkerekítéssel	c) Ajakkerekítéssel
	magas hangrendűek	
1a ápol	1b emel	1c bővöl
1 ~ok,	1 ~ek[ö],	1 ~ök,
2 ~sz, 3 ~,		
4 ~unk,	4 ~ünk,	
5 ~tok,	5 ~tek[ö],	5 ~tök,
6 ~nak ; 7 ~lak;	6 ~nek; 7 ~lek;	
8 ~om, ~od,	8 ~em[ö], ~ed[ö],	8 ~öm, ~öd,
9 ~ja, 10 ~juk,	9 ~i, 10 ~jük,	
11 ~játok, 12 ~ják;	11 ~itek[ö], 12 ~ik;	
13 ~tam, ~tál,	13 ~tem, ~tél,	
14 ~t,		
15 ~tunk, ~tatok, 16 ~tak;	15 ~tünk, ~tetek[ö], 16 ~tek;	
17: ~talak; ~tam, ~tad,	17: ~telek; ~tem, ~ted,	
18 ~ta,	18 ~te,	
19 ~tuk, ~tátok, 20 ~ták	19 ~tük, ~tétek[ö], 20 ~ték	
21 ~nék,		
22 ~nál, 23 ~na,	22 ~nél, 23 ~ne,	
24 ~nánk, ~nátok, 25 ~nának;	24 ~nénk, ~nétek[ö], 25 ~nének;	
26: ~nálak; ~nám, ~nád,	26: ~nélek; ~ném, ~néd,	
27 ~ná,	27 ~né,	
28 ~nánk v. ~nók, ~nátok	28 ~nénk v. ~nők, ~nétek[ö],	
29 ~nák	29 ~nék	
30 ~ni		
31 ~jak, 32 ~j(~jál),	31 ~jek, 32 ~j(~jél),	
33 ~jon,	33 ~jen[ö],	33 ~jön,
34 ~junk, ~játok, 35 ~janak;	34 ~jünk, ~jetek[ö], 35 ~jenek;	
36: ~jalak; ~jam	36: ~jelek; ~jem,	
37 ~d(~jad), 38 ~ja,	37 ~d(~jed), 38 ~je,	
39 ~juk, ~játok, ~ják	39 ~jük, ~jétek[ö], ~jék	
40 ~ó,	40 ~ö,	
41 ~t;		
42 ~andó; 43 ~va, 44 ~ván	42 ~endő; 43 ~ve, 44 ~vén	
45 ~hat, 46 ~ható; 47 ~ás	45 ~het, 46 ~hető; 47 ~és	

III. Főnevek (a névszóragozási típusok 1–10. csoportjához)

Magánhangzóra végződő

A) mély hangrendűek	B) nem ajakkerekítéses	C) ajakkerekítéses
	magas hangrendűek	
1A hajó	1B büfé	1C teknő
1 ~ba, ~ban, ~ból, ~nak, ~nál, ~ra, ~ról, ~tól,	1 ~be, ~ben, ~ből, ~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~tól,	
2 ~hoz,	2 ~hez[ö],	2 ~höz,
3 ~ért, ~ig, 4 ~n		
5 ~ul, 6 ~vá, ~val;	5 ~ül, 6 ~vé, ~vel;	
7 ~t; 8 ~k; 9 ~nként(~nkint),		
10 ~stul;	10 ~stül;	
11 ~m, 12 ~d,		
13 ~ja,	13 ~je,	
14 ~nk,		
15 ~tok,	15 ~tek[ö],	15 ~tök,
16 ~juk;	16 ~jük;	
17 ~im, 18 ~id, 19 ~i, 20 ~ink,		
21 ~ítok,	21 ~ítek[ö]	
22 ~ik; 23 ~é		
24 ~jú	24 ~jű	

A mássalhangzóra végződők ettől eltérő alakjai:

2A ház	2B elv	2C fül
4 ~on	4 ~en[ö]	4 ~ön
6 ~●á, ~●al; 7 ~at; 8 ~ak;	6 ~●é, ~●el; 7 ~et; 8 ~ek;	
9 ~anként(~ankint), 10 ~astul;	9 ~enként(~enkint), 10 ~estül;	
11 ~am, 12 ~ad, 13 ~a,	11 ~em, 12 ~ed, 13 ~e,	
14 ~unk, 15 ~atok, 16 ~uk;	14 ~ünk, 15 ~etek[eö], 16 ~ük;	
17 ~aim, 18 ~aid, 19 ~ai,	17 ~eim, 18 ~eid, 19 ~ei,	
20 ~aink, 21 ~aitok, 22 ~aik	20 ~eink, 21 ~eitek[eö], 22 ~eik	
24 ~ú	24 ~ű	

- E ragok kezdő mássalhangzója mindig azonos a címszó végső mássalhangzójával.

benne az *ujjamban*, *ujjamat* stb., az *ujjamé*, a *felépitőt* és a *felépitésnek*. Célunk nem a magyar szavak toldalékolhatóságának teljes feltárása — hiszen pl. a magyar főnévnek már Hunfalvy (Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Bp., 1884. 149) szerint három nomina-

4. csoport: a felszólító mód nem *j*-vel

Alapmintája 1a ápol	Alapmintája 1b emel	Alapmintája 1c bővöl
4a botoz <i>~ol; ~za; ~tam, ~ott ~zon</i>	4b hegyez <i>~el[ë]; ~zük; ~tem, ~ett[ë] ~zen[ë]</i>	4c kötöz <i>~öl; ~zük; ~tem, ~ött ~zön</i>
4a1 bifláz <i>~ol, ~(~ik)⁴; ~za; ~tam, ~ott ~zon</i>	4b1 zengedez <i>~el[ë], ~(~ik)⁴; ~zük; ~tem, ~ett[ë] ~zen[ë]</i>	4c1 lövöldöz <i>~öl, ~(~ik)⁴; ~zük; ~tem, ~ött ~zön</i>
4a2 olvas <i>~ol; ~sa; ~tam, ~ott ~son</i>	4b2 keres <i>~el[ë]; ~sük; ~tem, ~ett[ë] ~sen[ë]</i>	4c2 lökös <i>~öl; ~sük; ~tem, ~ött ~sön</i>
4a3 ránt <i>~asz, ~otok, ~anak; ~ottam ~son</i>	4b3 ért <i>~esz, ~etek[ëë], ~enek; ~ettem[ëe] ~sen[ë]</i>	4c3 önt <i>~esz, ~ötök, ~enek; ~öttem ~sön</i>
4a4 tanít <i>~asz(sz), ~otok v. ~tok, ~anak(~nak); ~ottam ~son</i>	4b4 segít <i>~esz(~sz), ~etek[ëë] v. ~tek, ~enek(~nek); ~ettem [ëe] ~sen[ë]</i>	4c4 hút <i>~esz(~sz), ~ötök v. ~tök, ~enek; ~öttem ~sön</i>
4a5 szaglász <i>~ol, ~(~ik)⁴; ..ssza; ~tam, ~ott ..sszon</i>	4b5 csempész <i>~el[ë], ~ (~ik)⁴; ..sszük; ~tem, ~ett[ë] ..sszen[ë]</i>	

5. csoport: a felszólító mód más töváltozatból

5a avat <i>~tam, ~ott avasson</i>	5b szeret <i>~tem, ~ett[ë] szeressen[eeë]</i>	5c köt <i>~öttem kössön</i>
5a1 fut <i>~ottam fusson</i>	5b1 vet <i>~ettem[ëe] vessen[eeë]</i>	
5a2 akaszt <i>~asz, ~otok, ~anak; ~ottam akasszon</i>	5b2 téveszt <i>~esz, ~etek[ëë], ~enek; ~ettem[ëe] ..sszen[ë]</i>	
	5b3 edz <i>~el[ë], ~etek[ëë], ~enek; eddüzink; ~ettem [ëe] eddzen[eeë]</i>	

⁴ Tárgyas használatban inkább csak iktelenül.

tivusa, Lotz János szerint pedig (MNy. 63: 396, 404; Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 135, 150) 14 bázisa van —, hanem a szótári alaktól függő toldalékos alakok alkotásmódjában való eligazítás.

4. Mit tartalmaz még (és mit nem tartalmaz) a ragozási szótár? A ragozási rendszernek egy középszótár címszavaihoz való alkalmazása tekintetében a teljesség igényével ez a szótár lép fel először. De ez a teljesség nagyon viszonylagos.

a) Ritka alakok, hiányos paradigmák, ingadozások. Forrásaink csak bizonyos gyakori, kulcsfontosságúnak tekinthető nyelvtani alakokra adtak eligazítást, a teljes paradigma végiggondolása a szerkesztő külön gondja volt. Igék és főnevek többes 2. személyű alakját szótáraink nem tartalmazzák, mert sokkal ritkábbak az írott nyelvben, mint a 3. és az 1. személyű alakok. Mégis alig van szavunk, melyről azt a tájékoztatást adhatjuk, hogy többes 2. személyben nem használatos. Vannak hiányos ragozású igék és főnevek, de ezek nem a többes 2. személy miatt hiányosak. Viszonylag gyakoribbak a tipikusan hiányos ragozásúak közt a csak egyes számú főnevek, de itt is az ÉrtSz.-nél jóval szűkebbre fogtuk azoknak a címszókknak a számát, melyekre ezt a „csak egysz-ban” megszorítást érvényesnek tekinthetjük. Általában léte-

zőnek, elfogadhatónak ítéltünk minden olyan paradigmátikus alakot, melyet legalább két ember megfelelő szövegkörnyezetben természetesnek tart, sőt egyetlen írott alakot is, ha több kartársunk nyelvérzéke nem tiltakozott ellene határozottan. Körülbelül ez volt az irányelv a vagylagos ingadozó alakok esetében is. A szokatlan, de nem éppen helytelen alakot rendszerint zárójelbe tettük. (Hiszen nyilvánvaló, hogy 3 millió adatot nem kérdezhettünk végig vagy hatmillió magyartól.)

b) A szavak összetettsége. A jelöléstechnika gyakorlati és a nyelvi produktivitás elméleti kérdései szorosan összefonódva jelennek meg az összetett szavak szótári megoldásában. Sok szótárunkban általános az a gyakorlat, hogy összetett címszók mellett nem jelzik a paradigmátikus alakokat, mert a szótár használója természetesnek fogja venni, hogy az összetételt az utótag mintájára ragozza.⁵ De általában nem jelölik meg a címszóban az összetételi határt. Első értelmező szótárunk kezdetben, egykötetes kéziszótárunk pedig a szerkesztés folyamán sokáig úgy készült, hogy az összetett címszókban függőleges vonal jelölte az elő- és az utótag határát. Mindkét szerkesztőség elvetette utóbb ezt a jelölést, különösen O. Nagy Gábor javaslatára, aki az összetettséget sokszor problematikusnak találta. Utólag nagyon is igazolódtak Nagy Gábor aggályai: körülbelül minden századik összetett címszóban vitás lehet, hogy valóban összetételnek tekintsük-e leíró szempontból (hiszen többek közt már az is a szó összeforrottságának, a taghatár kezdődő elmosódásának a jele, ha a címszó etimológiai záradékában külön fel kell hívni a figyelmet arra, hogy eredetét tekintve összetett), többszörös összetételben pedig nemegyszer kérdéses lehet, hol az elő- és az utótag határa, vagy nem három egyenrangú elemből áll-e a szó (mint pl. *egyszázbólú*; az egyértelműen háromelemű összetételre az *egyszersmind* határozószó a legjobb példa). Gondolkozni kellett azon, összetett szó-e nyelvünk mai rendszerében a *fennhatóság*, a *fennhéjáz*, a *fennkölt*, az *eddigelé*, a *holott*. Mindegyik más-más szempont szerint minősíthető összetettnek vagy egyszerűnek, és nem egy közülük már az elhomályosulásnak és az egységesülésnek azon a fokán van, hogy a vitatható határu összetételeket jelölő szaggatott vonalat alkalmazzuk bennük. Egy munkatársunknak (Buvári Mártának) háromnegyed évi munkája fekszik abban, hogy a Kéziszótár címszavait összetettségük szempontjából gondosan megvizsgálta.

Ilyen elemzés alapján most már merjük vállalni az összetételi határokért a felelősséget, de hozzá kell tennem, hogy az összetettségnek és az elválhatóságnak csak a legfontosabb, legszembeesőbb típusait különböztettük meg; az egyes típusokon (de különösen a valódi és a vitatható határu összetételeken) belül számos fokozat figyelhető meg az egészen világos, magától értődő összetételtől az elhomályosulóban levő és a több morfémából álló altípusokig. Buvári Márta kigyűjtötte az anyagot a legfontosabb altípusok szerint; ezek feldolgozásából egyszer majd jókora tanulmány kerekedhet ki, és ebben külön szerephez juthat az olyan idegen eredetű, éppen csak magyarrá válni kezdődő morfémák összetételi tag voltának kérdése, amilyen az *a-* előképző (*apolitikus*) vagy az *antropo-* előtag (*antropocentrikus*). A nemzetközi szókincs fokozatos gyarapodásával ennek a típusnak és a vele kapcsolatos elemzési kérdéseknek a jelentősége egyre nő.

Az összetettségi típusok további finomítására ötféle jelet alkalmazunk. Az elváló igekötőket más jellel határoljuk el, mint a szorosan együtt maradó összetett szók elő-

⁵ Szinte egyetlen kivétel ebből a szempontból a Gáldi László főszerkesztői irányításával szovjet—magyar közös vállalkozásként készült magyar—orosz szótár (Moszkva—Budapest 1974/1976), ahol az összetett címszók mellett is van paradigmajelzés. Papp Ferencék is kiegészítették az Értelmező Szótár összetett címszavait az ott hiányzó toldalékokkal, ügyelve az utótagétól esetleg eltérő ragozású összetételekre is: A magyar nyelv szövegmutató szótára. Bp., 1969.

és utótagját (el||múlik; hátra felé), és megint más jellel az igekötős igék olyan származékaikat, melyek még őriznek annyi igei sajátyságot, hogy tagadószó közbeiktatásával olykor elválhatnak (el||múló, ti. van *el nem múltó* is). Külön jel lesz a valódi, szoros, de világos összetételek határjelzésére (ez a vastag függőleges), és egy jel a nem világos, de még nem is egészen elhomályosult (vagy többféleképp elemezhető) összetételeikére. Más jelet (vastag pontozott vonalat) használnánk az ún. állóösszetételek egy fajtájában. Az állóösszetételek a szabatos elemzésben semmiképp sem összetett szók, de az átlagos nyelvérzék (és néhány gyakorlati szempont, így az elválasztási szabály) összetétel gyanánt fogja fel őket. Pl. a *kisipari* melléknév nem a *kis* és az *ipari* összetétele, hanem a *kisipar* származéka, a felületes tagoláskor mégis sokan benne érzik az *ipari* szót. Ha ennek az „összetételnek” a toldalékolása pontosan egyezik az *ipari* paradigmájával, akkor szótártechnikai, rövidségi okokból a látszólagos utótag előtt húztuk be a vastag pontozott vonalat annak jeléül, hogy ragozási típusát az olvasó az *ipari* címszónál keresse.

c) Tipikus toldalékolású szóvégződések. Az utóbb említettettséghez hasonló gyakorlati szempont vezet sok szótáríróhoz arra, hogy bizonyos gyakori szóvégzódések után is elhagyják a paradigmajelzést, mert a ragozási típusuk úgyszólván mechanikusan azonos. Országgh magyar–angol szótára 17 ilyen végződést sorol fel, a mi szótári kéziratunk 66-ot. Célszerű, hogy legfőljebb annyi legyen belőlük, amennyi 1 oldalon elfér, mert csak így lesz a lista áttekinthető. Persze a mi szótárunk a címszóban meg is jelöli ezt a végződést; Országgh és a többi kétnyelvű szótár szerkesztője ezt az elválasztó vonalat nem teszi oda, de elhagyják a címszó mellett a tipikus toldalékokat. Ragozási szótárunk a gyors eligazítás végett megadja az ilyen végződésű címszók mellett is a paradigmajelzést, de csúcsos zárójellel utal szabályos, ezért elhagyható voltára. Az ilyen rövidítési eljárás, ill. nálunk a csúcsos zárójel alkalmazása feltételezi a toldalékos alakok generálásának lélektani mechanizmusát (mint nyelvelméletileg fontos tény).

d) Kiejtés. Sokszor volt már heves viták tárgya a zárt *ē* hang jelölése. Nos, ez a hangtani megkülönböztetés ebben a kiadványban helyénvalóbb, mint bármely más köznyelvi szótárban, legalább olyan fontos, mint egy jó magyar kiejtési szótárban. Alaktani rendszerünk világos áttekintése amúgy is szinte szükségessé teszi az *e* és az *ē* hang megkülönböztetését. Erre épül akadémiai nyelvtanunk áttekintő táblázata: A mai magyar nyelv rendszere I (1961.): 514, ill. 584–7. E megkülönböztetés célszerűségét a nyelvtanításban már Versegly kifejtette 1818-ban (Magyar Grammatika 43) és Szépe György is többször hangsúlyozta.⁶ Mivel a hétkötetes Értelmező Szótáron és a ragozási szótáron kívül nincs még egy szótárunk, mely a magyar hangállományt ilyen szempontból országos viszonylatban köznyelvi (tehát nem nyelvjárási) szinten nyilvántartaná, azt hiszem, egyik fő hivatása ragozási szótárunknak az *e–ē* hangkülönbség ébren tartása azokban, akik erre a különbségre még érzékenyek, és tájékoztatás azok számára, akiknek a nyelvében csak egyféle *e* hang él ugyan, de szeretnék tudni az *ē*-ző változatbeli hangalakot. Ha most elmulasztanánk ennek a lehetőségét, nemigen nyílna rá alkalom később, hiszen a tervezett kiejtési szó- és morfématár Deme László koncepciója alapján nem tartalmazná az *e* hangok változatait. Szótári kiadványunkban ezenkívül még rövid összefoglalást lehetne adni az *ő*-zés legismertebb fajtájáról, a „szögedi embőr” beszédéről, hogy még a fővárosi kábarék világában se fordulhasson elő olyan szóficamítás, melyben egy-egy országszerte nyílt *e*-vel ejtett hang helyén éktelenkedik az *ő*. (A Rádióújságba is bejutott a 70-es években egy-egy ilyen *főhér*-szerű alak.)

Az *ő*-ző nyelvjárások figyelembevétele az *ē*-zés szempontjából egyébként kétértékű. Egyrészt támogatja azt az amúgy is nyilvánvaló megállapításunkat, hogy a nyelv-

⁶ Vö. Az alsóbb nyelvi szintek leírása. Általános nyelvészeti tanulmányok 6 (1967.): 394–401.

járásban beszélőket is figyelembe véve még mindig jóval többen vannak, akik ejtésükben fonematikus értékkel megkülönböztetik az *ē* és az *e* hangot, mint akik ezt a különbséget nem ismerik. Másrészt az is igaz, hogy az *ō*-zés nyelvjárási jelenség, tehát az ilyen *ō* hanggal szembenálló nyílt *e* fonológiai értéke nem azonos a zárt *ē*-vel szembenállóval, hiszen a zárt *ē*, ahol van, önálló fonéma, az *ō* pedig egybeesik egy másik, országos, köznyelvi beszédhanggal. Ez a kettős értékelés szótárunkban arra vezetett, hogy a címszavak mellett külön jellel (egypontos [é] betűvel) jelöljük azt a hangot, mely az *ē*-ző ejtésűek túlnyomó részének beszédében zárt *ē*, de az *ō*-ző ejtésűekében inkább nyílt *e*, hasonlóan olyan hangokhoz, melyeknek ejtése az *ē*-zésben sem általánosan *ē*, hanem egy jelentős kisebbségében *e*.

Elvileg elképzelhető és jogosult lehet az *ē*-zés kodifikálásának más megközelítése is,⁷ de mi nem a dunántúli vagy éppen közép-dunántúli regionális köznyelvet tekintettük mércének, hanem egy országos átlagot, melyben a dunántúli ejtismódnak fontos, de nem egyedül meghatározó szerepe van. Az Értelmező Szótár adatait kétszer is gondosan felülvizsgáltuk, két hozzáértő (P. Balázs János és Buvári Márta) segítségével újraértékeltek, itt-ott módosítottunk rajta, a jelölésmódot egyszerűsítettük,⁸ és a jelenlegi besorolásokat annyira véglegesnek tekintjük, hogy már csak kellő súlyú okkal változtatunk egy-egy adaton. Anyagunk további felhasználója majd mérlegelheti, hogy az (álló, nem kurzív) *ē*-vel jelölt hangot egyszerűen besorolja-e a zárt *ē* hangok közé, vagy ne.

5. Szerkesztési és elvi kérdések. Ragozási szótárunk készítése közben számos problémába botlottunk. Többségüket a szerkesztés valamelyik fázisában megoldottuk, néhányukat sokáig, sőt máig nyitott kérdésként hagytuk.

a) E problémák egy része n y e l v i. Pl.: meddig tekinthető egy alak vagy változat köznyelvinek? A határt a köznyelvi és a nyelvjárási, a mai és az elavult, a helyes és a helytelen közt körülbelül ott igyekeztünk megvonni, ahol Országh László kívánta az Értelmező Szótár paradigmatiszta alakjainak megadásában, vagy a Kéziszótár szerkesztője a címszavak és alakváltozataik feltüntetésében. A *-ban*, *-ben* helyett ejtett *-ba*, *-be* alakot, a kijelentő értelemben használt felszólító igealakot nem tüntettük fel, de a másfajta, nyelv művelők által nem egyértelműen helytelenített változatokat megadtuk akkor is, ha pl. az akadémiai helyesírás hallgat róluk.

Másik kérdésünk arra irányul: hol a határ a ritka és a nem használatos, teljesen szokatlan vagy éppen kerülendő, tilos alakok közt? A toldalékolhatóság határát tágabbra toltuk ki, mint az Értelmező Szótár. Ilyen határkérdés — a már említett „csak egysz-ban” megjegyzéssel ellátott főneveken kívül — az igék közt is akad. Sok igehez, melynek alanya tipikusan állat vagy élettelen tárgy, megjegyzi az ÉrtSz.: csak 3. sz-ben. De mi figyelembe vettük azt is, hogy mesében, költői megszemélyesítésben állatok, tárgyak is beszélhetnek, cselekedhetnek ember módjára, ezért az ilyen megszorításokat erősen csökkentettük. Azért még maradtak a RagSz.-ban olyan címszók, melyek csak 3. sz-ben vagy csak egyes számban használhatók. Majd az olvasó megállapítja, hogy ezek milyen jelentéskategóriákba tartoznak.

b) A problémák más része s z ó t á r t e c h n i k a i. Ezeket jórészt az 1980. évi vita után oldottuk meg. Meddig érthető egy jelölésmód? Egészen más irányú a fogékonysága egy matematikában jártas vagy műszaki vagy logikai érdeklődésű embernek, mint egy csak humán tájékozottságú nyelvésznek vagy átlagolvasónak. Egy ilyen ki-

⁷ Erről bővebben szólt Imre Samu: Gondolatok a zárt *ē* „rehabilitációjá”-ról. MNy. 78 (1982.): 293.

⁸ Szőke István, Tamás Lajos, Szabó Dénes, Imre Samu, Buvári Márta, Zala Mária ötleteinek és szempontjainak a figyelembevételével.

ki tagad	ki tapogat	ki telepít
ki tágít	ki tapos	ki telepítés
ki tárul tn i	ki tapsol	ki települ tn i
ki takar	ki tár	ki telik <tn>
ki takarít	ki tár áz <4A>	ki teljesedik tn i <12b>
ki takarodik tn i	ki tárgyal	ki tenyészt
ki takarószik <tn>	ki tart	ki tép
kitaláci ó <1A>	ki tart mn ~an	ki tépdés
ki talál	ki tartás	ki tér tn i
ki tálal	ki tartó mn 17A	ki térdel
ki talál ás <4A>	ki tartott 2A1 mn ~an és fn	ki térdelet
ki talált mn 2A	ki tárul tn i	ki térdepel tn i
ki támad tn i	ki tárulkozik tn i 14a	ki térdes edik[oe] tn i <12b>
ki támaszt	ki taszít	ki tébélyesedik tn i
ki támogat	ki taszított I. mn ~an, II. fn	ki tereg
ki támolyog tn i	2A1	ki terel
ki táncol	ki tát	ki teremt
ki tanít	ki tataroz	ki tér és <4B>
ki taníttat	ki tavaszodik tn i	ki terít
ki tántorog tn i	ki tégláz	ki térít
ki tanul	ki teker	ki terjed tn i
ki tanulmányoz	ki tekeredik tn i	ki terjed és <4B>
ki tanult mn	ki tekint tn i	ki terjedt mn 12B
ki tapaszt	ki tekint és <4B>	ki terjeszkedik tn i
ki tapasztal	ki telefonál	ki terjeszt
ki tapétáz	ki telel tn i	ki termel
ki tapint	ki telepedik tn i	

adványnak mind a kétféle típusú olvasóra számítania kell. Azért próbáltunk olyan jelöléstechnikát alkalmazni, mely a szótárolvasót is, a későbbi szótárszerkesztőket is viszonylag könnyen és gyorsan tájékoztatni tudja, de egy adattároló gép számára is kezelhető.

A mellékelt szótárrészletben sok szó mellett nincs paradigmajelzés. Ez mégsem pusztán címszójegyzék, mert az elválasztójeleknek igen fontos mondanivalójuk van. Voltaképpen mindegyik felér egy utalással: lásd ennél az utótagnál, azonkívül jelzi a szó összetettségének és elválhatóságának fő jellegét.⁹

A vita nyomán 1980-ban döntöttük el azt is: melyik rendszerben célszerűbb bemutatni a szótár címszavainak paradigmátípusait? Az anyag feldolgozása, azaz a 70 000 címszó besorolása kezdettől a motivált (azaz a főtypust — mely gyakran tőtypus is — számmal, a hangrendet betűvel, az altípust megint számmal jelölő) rendszer szerint folyt, mégpedig egy részletezőbb, sokkal több különbséget figyelembe vevő változatban, mely pl. az igék besorolásakor tekintettel van a különféle igenevek alakjára vagy hiányára, a műveltető és a szenvedő származékra is. Ez az 1740 paradigmát tartalmazó teljesebb táblázat azonban túlságosan terjedelmes lett volna a Kéziszótár méreteihez, azért 1970-

⁹ Kettős vékony vonal: elváló igekötő. Egyszerű vékony vonal: olyan igekötő, mely az igenévi vagy névszói származékban tagadáskor elválhat. Vastag — szemelvényünkben nem szereplő — vonal jelzi a valódi, de el nem váló összetett szó tagjainak határát. A csúszos zárójel azt jelenti, hogy az így közölt adat voltaképpen elhagyható volna, mert könyvünk más helyén is megtalálható: a paradigmajelzés a tipikus toldalékolású szóvégződések közt, az ige „<tn>” (= tárgyatlan) jelzése a címszó, ill. az utótag paradigma-típusában.

ben elkészült ennek a rendszernek összevont (és később a Magyar Nyelvben közzé is tett) változata. Ebben az összevont és a Kéziszótár anyagához véglegesnek tekintett változatban, mikor már nem látszott valószínűnek, hogy újabb paradigmátípusok bukkannak fel, végrehajtottuk a Kéziszótár szerkesztőségének azt a kívánságát, hogy a típusokat a kombinált, motivált jelzések helyett sorba számozzuk. Ezt a folyamatos számozást megtartottuk akkor is, mikor kiderült, hogy a paradigmaszámok és a ragozási táblázatok még ebben a formában sem kerülhetnek be a Kéziszótárba.

Úgy gondoljuk, hogy egy ragozási szótárban, mely azért készül, hogy továbbépíthető, különféle más változatokban felhasználható legyen, jobb egy nyitott (nem folyamatosan sorszámozott) jelölési rendszert alkalmazni, mert az inkább jellemző a nyelvre, mint egyetlen szótár címszóanyagára. A Kéziszótárban, melynek csak mellékes feladata lett volna a címszók ragozási módjának a bemutatása, érthető volt egy ilyen lineáris számozási rendszer. Előnye volt munka közben az is, hogy kényszerített egy területi korlát megtartására, visszatartott attól, hogy újabban fölmerült adatok alapján a paradigmátípusok számát nagyobb mértékben szaporítsuk. Most már azonban így legfőlegbbs csak a Kéziszótárnak egy újabb kiadásában lenne használható.

Lássunk egy példát. Az igeragozás 9el jelű típusa a *nől* ige. Azért típus, mert ugyanígy ragozzuk a *fől* alakváltozatot is, tehát a szótár 4 sort nyer azzal, hogy nem írja le a jellemző alakokat mind a két alakváltozatnál. A kétnyelvű szótárak vagy más kisebb szótárak elhagyják ezt a népies *nől*, *fől* változatot a *nő*, *fő* igék mellett, tehát ez a típus a ragozási táblázatból elmarad. A motivált számozás esetén ez a többi igeragozási típus jelölésén mit sem változtat. De ha a *nől* paradigmája az igeragozásban 73-as számot kap, elmaradása esetén újra kell számozni 74-től 153-ig valamennyi igei paradigmát. És ugyanígy könnyen elmaradhatnak egy másik szótárból a *megismerszik* vagy a *kénytetik* típusú igék, és akkor a többinek a számjelzése megint ugrik egyet-egyet. A kombinált jelölésben ez az elmaradás sem befolyásolja a többi típus jelét, mert a táblázat úgy van felépítve, hogy minden paradigmacsoportnak minden hangrendi osztályában lehetőleg a ritkább, a kevesebb szögyedre vonatkozó típusok legyenek az oszlop végén.

c) Általános érdeklő kérdések. A problémák harmadik része túlmutat a szótáron, sőt a nyelven is. Keressük azokat a törvényszerűségeket, amelyek jellemzők az idegpályáinkban működő, analógiákra és emlékezetre támaszkodó mechanizmusra beszédeselekvéseink formálásának bizonyos részegységeiben. Az analógia, a típus, a tendencia, a törvény és a szabály fogalma még további tisztázásra vár. Ezt a tisztázást megkönnyíti ragozási rendszerünk teljességének áttekintése. E fogalmakkal egyelőre csak feltételesen, hipotézisszerűen dolgozhatunk, pontosabb jellemzésüket csak akkor adhatjuk meg, ha a ragozási rendszert (mint a nyelv struktúrájának más rész-rendszereit is) történeti, nyelvészociológiai és beszédlélektani megalapozottságú keretben vizsgáljuk.

6. Összetevők és szempontok. Alapjában két vezérszempontot kívántunk egyeztetni a ragozási szótár összeállításában. Egyetlen szótár címszóanyagára támaszkodtunk (s ennek nem egy következménye lesz majd látható), de ebben magának a magyar nyelvnek az alaktanát akartuk bemutatni. Hogy e két szempont összekapcsolása mennyire sikerült, majd az utókor fogja megállapítani.

A strukturálista nyelvészeti kutatásokat kis részben figyelembe vettük ugyan, de inkább arra törekedtünk, hogy szókincsünk nyelvtani alakrendszerének ez a szótárszerű bemutatása — egyéb igények kielégítése mellett — alapul szolgálhasson nyelvünk struktúrájának további elemzésére és feltárására. Azt hiszem, hogy a szótárban bemutatott névszói paradigmarendszernek döntő szava lehet majd abban, hogy beszélhetünk-e nyelvünk esetrendszeréről, és ha igen, mely alakok tartoznak ide.

Szótárunk készítésekor a magyarul tanuló idegenekre is gondoltunk, mert — mint Stancsics Mihál írta 1846-ban megjelent francia nyelvtana elé — „egy sem derék nemzet az, mely nem reméli, hogy az ő nyelvét más nemzetek tanulni érdemesnek tartásák.”

Elekfi László

A szófajváltás

A szófajváltás problémaköre jelenleg teljesen feldolgozatlan. Léteznek ugyan egyrészt adatközlő cikkek, másrészt olyan tanulmányok, amelyek többek között a szófajváltás körébe tartozó jelenségekkel is foglalkoznak (l. pl. MMNy., MMNyR.) Ezek az írások azonban a) nagyon kevés adattal dolgoznak, ezért megállapításaik eleve nem lehetnek általános érvényűek; b) adataikat csak önmagukban vizsgálják (többnyire felsorolják és rendszerezik) anélkül, hogy a vizsgálat mögött valamilyen (szófaj)elméleti kiindulópont és keret lenne. Ezért nem is léphetnek túl pusztán annak regisztrálásán, hogy egyik vagy másik szóval valamikor a nyelvtörténet folyamán szófajváltás történt. Ennek a fajta vizsgálatnak nemcsak az a hibája, hogy eleve lemond az elméleti igényről, hanem az is, hogy a szófajváltás jelensége így a kuriózum szintjére kerül. Azaz egyedi, szórványos, periférikus jelenségnek tűnik, és lényege magyarázatlanul marad; c) módszerükben a szinkrón és a diakrón szempontok keverése jellemzi őket.

Ez a szempontkeveredés valószínűleg abból következik, hogy a jelenségnek szinkrón és diakrón vonatkozásai egyaránt vannak. A szófajváltás folyamata és a kettős szófajúság állapota összefüggnek: a kettős szófajúságnak oka is, következménye is lehet a szófajváltás. Másrészt a szófajváltás folyamat ugyan, és mint ilyen, legjobban diakrón módszerrel ragadható meg, de egyben szinkrón nyelvműködés is. Ebből a szempontból olyan jellegű, mint pl. a szóképzés vagy a szóösszetétel, amelyek szintén részben már lezárult történeti folyamatok, részben ma is működő szinkrón nyelvi eljárások.

Az elméleti kérdések elhanyagolásának, illetve figyelmen kívül hagyásának az lehet az oka, hogy jelenleg nincs kielégítő szó- és szófajelmélet. — Ha elmélet nincs is, néhány szó- és szófajtani cikk elemzése azért közelebb vihet a szófajváltás jelenségének leírásához és magyarázatához. Annál is inkább szükséges ez, mert úgy tűnik, hogy a szófajváltás lehetősége és milyensége szófajonként más, és mindig az illető szófaj ragozásának jellegével függ össze, abból következik. Talán a főnév sajátos ragozása magyarázza pl. azt, hogy miért olyan gyakori a főnevesülés, az ige ugyancsak sajátos, a főnévtől eltérő ragozása pedig azt, hogy miért olyan ritka az igésülés. Ugyancsak a ragozás jellegével magyarázható, hogy miért nem változtatja meg szófaját a főnévi igenév, illetve hogy miért nem főnévi igenevesülhetnek más szófajok.

Talán körvonalazható tehát egy olyan elképzelérendszer, amellyel a szófajváltás körébe tartozó jelenségeknek legalább egy része magyarázható. Meg kell azonban vizsgálni azt is, hogy milyen következményei vannak egy ilyen elképzelésnek.

Az említett összefüggés, illetve magyarázóelv részletes vizsgálatához az szükséges, hogy röviden áttekintsem a szófaj mibenlétével kapcsolatos ismereteket és a jelenleg még megoldatlan problémákat is.

A szófajváltás jelenségének pontos leírása tehát a fentiek alapján feltételez valamilyen választ a következő, egymással összefüggő kérdéscsoportokra:

1. Mit jelent a szó kategóriája a magyar nyelvben? — (A „magyar nyelvben” megszorítás azért szükséges, mert a szó nem nyelvi univerzálé. A szófaj sem.) Milyen különböző jelentésekben szokás használni a szó fogalmát?

2. Milyen kategória a szó és a szófaj a magyarban: lexikai vagy grammatikai?

3. Milyen nyelvi elemnek van (lehet) szófaja? Lehet-e szófaji természete a tőnek?

— Ezek a kérdések azért indokoltak, mert az újabb kutatások eredményei megkérdőjelezik azt a feltételezést, hogy a szófajnak nevezett valami kizárólag a szó sajátja. A szófajinak tartott tulajdonságok ugyanis nem lexikalizálódnak minden esetben, nem kötődnek szükségszerűen és kizárólag a szóhoz. Úgy tűnik továbbá, hogy maga a szófajfogalom is mást jelent szavanként (szótípusonként). Ezzel összefüggésben fontos kérdés az is, hogy milyen szerepük van az egyes toldalékmorfémáknak a szófaji jelleg kialakításában.

Berrár Jolán mutatta ki, hogy a szó elnevezés valójában három különböző dolgot jelent, vagy pontosabban: három különböző dolog megjelölésére szokás használni (Próbák és problémák. A Mai Magyar Nyelv tankönyv második kiadásához. Szófajok, kézirat, 1979.). Ezek a következők: *s z ó t á r i s z ó* (a szóalakok összessége; az, ami egy szó összes képzős, jeles, ragos alakjában közös; a grammatikai kitevőitől megfosztott szó); *s z ó a l a k* (a szótári szó paradigmarendszere: az egy szótári szóhoz tartozó szóalakok ragozási rendszert alkotnak); *s z ó é l ő f o r d u l á s* (a szóalak egyedi megjelenései a mondatban).

Az a tény, hogy a szó fogalmát pontatlanul, több különböző jelentésben használják, egy súlyos módszertani hiba következménye. A jelenlegi magyar szófaji meghatározásokban keverednek a szintaktikai, szemantikai és a morfológiai szempontok. A nyelvészek ragaszkodnak ahhoz az elképzeléshez, hogy a három kritérium együttes alkalmazása azonos eredményre vezet (pl.: MMNyR., MMNy., Velcsóvné: Népr. és Nytud. V—VI. 9—11). Ez pedig nem igaz, mert ha pl. azt akarjuk megállapítani, hogy mi az ige, és a három szempontot külön-külön alkalmazzuk, mindegyik kritérium alapján mást kell ígének tekintetnünk. Ez a tény arra mutat, hogy a szó és a szófaj fogalma nyelvi szintenként mást jelent. A szó-fogalom három jelentése ugyanis egyben a nyelvi vizsgálat három különböző szintjét is jelzi: a szóelőfordulás a mondatban tárgya, a szóalak a szintaxisé és a morfológiáé, a szótári szó pedig a szókészlettané (vö. Berrár i.m.).

Mind a három „szónak” van szófaja és vannak szófajjelölőik. A fentiekből következően a szóelőfordulás szófajjelölője a mondatrészszerép lehet, a szóalak szófajjelölője pedig a morfológiai jegyek. A szótári szó absztrakció eredménye, ezért szófaját/szófajait szóalakjai lehetséges szófajainak számbavételével kapjuk meg. (Ezeket sorolja fel a szótár.) — Pl. a *mély* szónak két szófaját említi az ÉrtSz.: melléknév és főnév. A *Lezuhan a mélybe* mondatban (Telegdi példája) a *mélybe* szóelőfordulás főnév. Nehezebb megállapítani a *mélybe* szóalak szófaját. Első megközelítésben két megoldási lehetőség adódik: vagy a tő minősíti a ragot, vagy fordítva.

Nemcsak Berrár bontja meg az eddig egységesnek tekintett szó- és szófajfogalmat, hanem Mártonfi Ferenc is. Két tanulmányában (NyK. 75. 177—201; Magyar. Fil. Szemle 1971/1—2. 242—57) is foglalkozott a kínai szófaj problémáival, ahol röviden említ általános kérdéseket is. — Kettőjük megoldása részben hasonló, illetve kapcsolatba hozható egymással.

Mártonfi szerint a szófaj egyrészt lexikai, másrészt grammatikai (= szintaktikai és morfológiai) kategória. A lexikai szófaj a szó szótári alakjának a szófaja. Ez tehát megfelel a Berrár-féle szótári szó szófajának. A grammatikai szófaj pedig a Berrár-féle szóalak szófajának.

Mártonfi hangsúlyozza, hogy a grammatikai szófaj nyelvi univerzálé (minden nyelv minden hangsorának van valamilyen struktúrája), a lexikai szófaj viszont nem. Egy nyelv szótári tételeihez nem feltétlenül tartozik hozzá szófaji értéke. (Pl.: angol *walk* 'séta, sétálni'; magyar *fagy*: ige, fn.) Vagy megfordítva: a szófajiság, a szófaji érték nem feltétlenül a szóhoz (szótári szóhoz) kötött. Egyáltalán nem szükségszerű, hogy a szófajiság

tulajdonságát, a szófaji értéket hordozó nyelvi képződmény lexikalizálódjon, és feltétlenül egy szótári szónak nevezett (egy egységnek tekintett és más egységektől írásban is elkülönített) egységhez legyen hozzárendelve. — A szófajiság tulajdonság tehát megjelenhet a szónál magasabb vagy alacsonyabb nyelvi szinteken (tehát nem lexikalizálódott formában), esetleg éppen a szószint kihagyásával.

Van példa arra is, hogy a szófaji jelleg valójában két különböző szótári tételhez tartozik, a nyelveírás hagyomány és a hagyomány alapján kialakult nyelvi tudat mégis egy lexikai tételhez rendeli mind a kettőt. Azaz nem tekinti két önálló szófajnak a két kérdéses alakulatot. Pl. a magyar alanyi és tárgyas ragozású igék különbsége lexikalizálódott, a kétféle szót(?) mégis egy szó két különböző ragozott alakjának szokás tekinteni.

Mártonfi írja, hogy a generatív szintaxisban a mondatgenerálás folyamata során az igeiség tulajdonsága sokkal előbb jelenik meg, mint a szó kategóriája: az igei csoport (VP) szintjén. Az igeiség tulajdonság további kifejtése pedig a szó szintjének kihagyásával folytatódik: tranzitív, intranszitiv stb. kategóriák segítségével. Van tehát egyrészt igei csoport (egy szintaktikai szerkezet), és van másrészt tranzitív, intranszitiv stb. (morfológiai) kategória, de nincs igező. A szófajinak tartott igeiség tulajdonság tehát nem a szó kategóriájához kötődik, igeiség és szó nem korrelálnak.

Mindez nemcsak a generatív nyelvelmélet keretén belül látható be, és nemcsak a generálási folyamatra érvényes. Már említettem, hogy a magyarban pl. az egységes ige elnevezés valójában két különböző morfológiai kategóriát fed. Nincs ugyanis egységes igecsoport egységes igeragozással. Az ige egészére nem jellemző, hogy van valamilyen egységes ragozása (esetleg morfológiai alternánsokkal), hanem két különböző ragozási rendszer létezik: az alanyi és a tárgyas. Ez a tény pedig nyilvánvalóan a szó alatti szinthez tartozik (a morfológiához).

A magyar *látok* és *látom* alakok két különböző szóosztály tagjai.¹ — Ezzel az állítással szemben felmerülhet az az ellenvetés, hogy a különböző nyelvekben, így a magyarban is, vannak egy szófajon belüli különböző ragozások, ragalakváltozatok. A köztük levő különbségek azonban tisztán morfofonológiaiak (pl.: a magyar alanyi ragozáson belül: *-sz*, *-l*: *látsz*, *nézel*). A *látok* *k*-ja és a *látom* *m*-je azonban nem morfofonológiai alternánsok. Ez a tény legalábbis megkérdőjelezi az igecsoport morfológiai egységét.

Az eddigi konkrét példák mutatják, bizonyítják, hogy szó és szófaj nem mindig járnak együtt. Berrár Jolán szófajfelfogásából (Próbák és problémák) pedig formálisan is levezethető, hogy a szófaj nemcsak a szó sajátja, még csak nem is a szójelentése, hanem a jelentés általában. Ez a következő módon látható be: 1. A szófaj *f o r m a*, mégpedig a jelentés formája. Az a forma, amelyben a szó egyedi (lexikai vagy grammatikai) jelentés-tartalma megjelenhet. 2. A szótári szó általában több jelentésű, ezért elvileg minden egyes jelentéstartalmához tartozhat egy neki megfelelő jelentésforma (= szófaj). 3. Nem a szónak van szófaja, hanem jelentésének vagy egyes jelentéseinek külön-külön. 4. Minden olyan nyelvi elemnek, amelynek van jelentéstartalma (pl.: morféma, szintagma, mondat), van

¹ Vö. Berrár: „Az egy szótári szóhoz tartozó szóalakok rendszert alkotnak a nyelvben (ragozásrendszer, paradigma). Egyes szótári szónak azonos toldalékolású szóalakjai vannak (*házakat*, *időket*, *írásokat* — *házamban*, *időmben*, *írásomban* stb.). Ezek a szótári szók ugyanabba a ragozásrendszerbe tartoznak; ebből a szempontból egy osztály tagjai, szintaktikai viselkedésük is hasonló. Más szótári szók egy másik, ettől eltérő ragozásrendszerbe illeszkednek bele: más szóalakjaik vannak, ezzel együtt más a szintaktikai szerepük is (*megyek*, *mentem*, *mennék* — *látok*, *láttam*, *látnék* — *sózik*, *sóztam*, *sóznék* stb.). Ezek tehát egy másik szóosztály tagjai.” (Próbák és problémák, 12.) — E meghatározás alapján a tárgyas ragozású és az alanyi ragozású ige két különböző szótári szó. Különbözik egyébként szintaktikai disztribúciójuk is: *Látok egy házat. Látom a házat.*

jelentésformája, azaz szófaja. Természetesen ez utóbbi jelentésformáját célszerűbb lenne nem szófajnak, hanem mondjuk morfémafajnak, szintagmafajnak, mondatfajnak nevezni. De ez nem változtat azon a tényen, hogy a szófaj = jelentésforma meghatározás nem szószerzőspecifikus, hanem olyan általános, hogy az összes jelentéses nyelvi elemre ráillik.

Berrár maga elméletének ilyen értelmezésével és következményeivel nem mindenben ért egyet. Ennek ellenére egyrészt elismeri, hogy a jelentéses nyelvi elemeknek van jelentésformájuk, csak ezek szerinte nem azonosak a szó jelentésformájával. (Még nem tudjuk, hogyan írható le pl. a morféma jelentésformája és miben különbözik a szóétól.) Megfogalmazásmódjából azonban mégis az következik, hogy azonosak.

Másrészt többször említi, hogy a szó alatti vagy a szó fölötti nyelvi szintekhez tartozó elemeknek is lehet szófaji természetük. Szófaji természetű szerkezet (Próbák és problémák). Egyetemi előadásaiiban pedig utalt arra, hogy a mondatnak is van jelentésformája: a mondatfajta (kijelentő, kérdő stb.), és ez hasonló valamije a mondatnak, mint a szónak a szófaj.

Ezek közül a nyelvi elemek közül egyedül a tőnek a szófaji természete vitatható. A következő kérdések merülnek fel ezzel kapcsolatban: Lehet-e egy tőnek szó jellege? Jogosult-e ige- és névszó-igék- és névszó-igék-ekről beszélni? Milyen alapon tekintjük pl. a *fut-* morfémat (a *futok*, *futás*, *futni*, *futva* stb. különböző szófajú szavak „töve”) épp ennyire ige- és névszó-igék-ek? Azaz: kötött morféma-e a tő, vagy szabad (= szó)? — A szokásos nyelvtani felfogás egy felemás megoldást választott: a szótövet szó jellegű kötött morfémanak tekinti. Maga a *szótő* név is ezt a kettősséget tükrözi. A szótermészet-elképzelés valószínűleg onnan származik, hogy pl. egy *fut-* kötött morféma alakilag egybeesik egy ragozott igealakkal (igei szóalak): *ő fut*. Azaz ennek a nézetnek a képviselői hallgatólágyan azonosítják a tövet a szóval. Pedig a tő nem lehet szó, hiszen a szó alkotórésze és emellett viszonygálm.

A hagyományos nyelvleírásban a következőképpen szokás indokolni a névszó-ige- ige- csoportosítás jogosságát: a *fut-* azért ige- és névszó-ige- mert igei, ige-igék- járuló toldalékokat kaphat. Tehát igaz ugyan, hogy pl. a *futás* szóalakban a *fut-* éppen egy névszó-ige- töve, de az *-ás* *deverbális* főnévképző.

A magyar nyelvleírásban az összes morfématípus (tő és toldalékok) minősítése szófaj alapú, és egymáshoz képest meghatározott. Azaz egyik sem szilárd viszonyítási pont a másikhoz képest. Beszélnek pl. ige- és névszó-ige- képzőről, ige- és névszó-ige- jelről, ige- és névszó-ige- ragról, és ugyanezekről a többi szófaj vonatkozásában. Ez részben (ige- és névszó-ige- jel, ige- és névszó-ige- rag) helyes, ha ezt mindig minden tő- és képző- egyértelműen el lehetne dönteni, és ha minden tő és képző ebbe és csak ebbe a két csoportba tartozna. A legtöbb képző azonban éppen egyértelműen nem deverbális vagy denominális, hanem különféle „szófajú” tövekből különféle szófajú származékokat hoz létre. (A képzők deverbális és denominális csoportosításából eredő további súlyos leírási problémákhoz l. Abaffy: Nytud. Dolg. 14. 7–18.)

Ez a probléma akkor válik teljesen nyilvánvalóvá, amikor egy szóalakon belül két olyan morféma kerül egymás mellé, amelyek egyike sem sorolható be egyértelműen valamilyen grammatikai kategóriába. — Tompa József foglalkozott pl. azzal a kérdéssel, hogyan minősíthetők a *betyárról*, *piszokul* alakok (MNY. 71: 308–18). A tő lehet főnév is, melléknév is, a másik morféma lehet főnévi és/vagy melléknévi esetrag, vagy határozószó- képző. — Ugyanez a gond a *magyarul* alak elemzésével is (vö. Tompa: MNY. 71: 132–42). Elvileg a következő elemzések lehetségesek:

- a) a *magyar-* tő főnév, ezért az *-ul* végződés határozórag;
- b) az *-ul* határozórag, ezért a *magyar-* főnévi tő;

- c) a *magyar-* tő melléknévi tő, ezért az *-ul* melléknévi rag;
- d) az *-ul* melléknévi rag, ezért a tő melléknév;
- e) a tő melléknév, a *magyarul* határozószó, ezért az *-ul* határozószóképző (Antal);
- f) az *-ul* határozószóképző, ezért a *magyar-* melléknév.

Az a tény, hogy tő és toldalék egyaránt viszonyfogalom (mégpedig egymáshoz viszonyított fogalmak), további súlyos következményekkel jár. Ezért nehéz eldönteni pl., hogy egységes névszóragozás van-e a magyarban, vagy külön főnév- és külön melléknévragozás. Ennek további következménye, hogy a morfológia szintjén nehéz érveket találni a főnév és a melléknév elkülönítésére.

A különböző morfematípusok (tő, képző, jel, rag) valamilyen módon mind részt vesznek a szó (szóalak) szófajának a kialakításában. A képzőnek, jelnek, ragnak szerepe van a szófajváltásban, szófajjelölésben, szófajkötésben is (Berrár: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, 99–124). Ennek a kérdésnek a részletes vizsgálatára ezért alapvetően fontos lenne egy, a szófajváltással foglalkozó tanulmány számára.

A különböző toldalékmorfémák szófajjelölő szerepének megállapításához segítséget adhat néhány olyan irodalmi mű elemzése, amelyekben nem a nyelv segítségével tételesen megített állítások közölnek valamilyen tartalmat, hanem maguk a nyelvi formák, a nyelv használatának a m ó d j a hordozza a közlendőt. Ezek közül is különösen azok a művek érdekesek, amelyek kifejezetten a morfológiában rejlő lehetőségekre épülnek. — Ilyen versek találhatók pl. Tandori Dezsőnek Egy talált tárgy megtisztítása c. kötetében. A versek alapélménye a dolgok általános helyettesíthetősége, cserélhetősége, elértéktelenedése. A cserélhető, helyettesíthető, jelentésüket és jelentőségüket vesztett dolgok (események, emberek stb.) adekvát megfelelője és kifejezője a túláltalánosított nyelv. A nyelvi általánosítás egyik gyakori módja a kötetben a toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) szavasítása, általános névmássá tétele. Az egyes szófajok jellemzőnek tartott végződése, speciális szófajjelző, a szófajiságot hordozó morfémái önállósulnak és a szófajt helyettesítő névmássá válnak. Pl.:

Mindig
nünk kell valami
 iránt, nehogy
hessünk valami iránt (Lépcsők se föl, se le)

Vajmi keveset
 tudtam meg a **-ról*, **-ról* (Magángyűjtés)

A **t* kívánom (Lépcsők se föl, se le)

„A *leg*, a *legbb* — nincs !
 De a *leg*, a *legbb* sincs.” (A Változatok homokórára mottója)

Stb.

A toldalékmorfémák ilyen használata csak akkor lehetséges és érthető, ha az egyes szófajoknak valóban vannak speciális toldalékaik. A toldalék csak abban az esetben helyettesítheti egyértelműen a szófajt, ha valóban arra és csak arra a szófajra jellemző.

Ahhoz a később elemzendő tényhez, hogy a szófajváltás lehetősége szófajonként más (és hogy miért más) nagyon fontos adalék a Tandori-versek tanúsága: az, hogy általános ige helyettes lehetséges, de általános főnév helyettes nem. Az igei személyragból alakult igei névmás egyértelműen csak igt

helyettesít; konkrét jelentéstartalom nélküli igei jelentésforma tehát. Ezzel szemben pl. a *-ról*, a *-ról*, a *-ból* vagy a *-t* lehet főnév- vagy melléknév helyettes. Az igeinek tehát egyértelmű szófajjelölői vannak. Pontosabban: az ige (szótári szó) összes szóalakjának (összes ragos alakjának) van egyértelmű szófajjelölője. Néhány további példa Tandoritól: *gat-getek*; *junk vissza*; *le | lták az | (ablako)* (tárgy). — Ugyanez nem mondható el a főnévről vagy a melléknévről.

Ez a tény arra figyelmeztet, hogy az igei szóalak és a főnévi szóalak, valamint az igeragozási rendszer és a főnévragozási rendszer között lényeges különbségek vannak. Ez a különbség magyarázza, hogy miért olyan ritka az ige — főnév kettős szófajúság, illetve az ige > főnév, főnév > ige szófajváltás.

Az eddigi fejtegetésekkel azt szerettem volna bizonyítani, hogy a szófaj a magyarban sem kizárólag lexikai kategória: nem feltétlenül egy szótári szóhoz kötött. Csak ennek megállapítása után tehető fel egy, a szófajváltással kapcsolatos alapkérdés: milyen nyelvi elemek vehetnek egyáltalán (elvileg) részt a szófajváltásban? Szófajváltás-e a mondat szavasulása, pl.: *mitugrász, nemulas* (G. Varga: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, 59 — 73.), a toldalékmorfémák szavasulása (a Tandori-versekben), vagy a tulajdonnév (több szóból áll, tehát maga nem lehet szó) → köznév változás (?) — Ha elfogadjuk, hogy a szófaj = jelentésforma, akkor igen.²

A fentiek alapján vizsgáljuk meg magát a szófajváltás jelenségét! Elméleti kiindulópontom továbbra is Berrár (Próbák és problémák) és különösen Telegdi (NytanTan. 25 — 48) szófaj-felfogása.

A szerzők szerint a szófaj lényege az, hogy jelentésforma, de a szófaj felismerhetőségének alapja elsősorban a szintaktikai, másodsorban a morfológiai viselkedés. Ez utóbbi azért másodsorban, mert korlátozott: csak bizonyos nyelvekben és csak bizonyos szófajokra érvényes. Berrár elméletéből — mint láthattuk — levezethető, hogy a szófaj nem (csak) a szó sajátja. Telegdi ezt ki is mondja, sőt ez fejtegetéseinek alapja. Mindkét szerző megbontja a hagyományos szó- és szófajfogalmat. Pontosabban: nem a hagyományosan osztatlan szófogalom egészéhez rendelik hozzá az (eddig) ugyancsak osztatlan szófajfogalmat. Berrárnál a szótári szónak, szóalaknak, szóelőfordulásnak külön-külön van szófaja. Telegdi a jelentésviszony két nyelvi összetevőjét — hangalak/szójel és jelentés — vizsgálja meg külön-külön abból a szempontból, hogy melyiknek van szófaja. Arra a következtetésre jut, hogy a szójelnek nincs szófaja, csak a jelentésnek (i.m. 35). A szófaj hangalaktól (szójeltől) való függetlenségét szerinte két dolog bizonyítja: a) történhet szófajváltás anélkül, hogy a szójel (hangalak) megváltozna, pusztán a jel áttételével: az ég *kék* → az ég *kékje*. Melléknévi jelnek adható főnévi jelentés. Ha a jel önmagában (mint jel) rendelkezne a melléknévi szófajisággal, ez nem volna lehetséges. b) A nyelvfejlődés általános iránya. Az az állapot, amelyben szójel — szófaj látszólag összefüggének, azaz amelyben a szófajiság leolvasható a szójel alakjáról, a fejlődésnek csak egy adott szakaszát jellemzi: a klasszikus indoeurópai nyelvek állapotát.

A szójelnek tehát önmagában nincs szófaji természete, nincs szófaja. Pl.: a *kék* hangsor szófaját önmagában nem tudjuk eldönteni, mert a szónak két jelentése van, és a két jelentéshez két különböző szófaj tartozik.

A szófaj tehát jelentésfaj. Ha megváltozik egy szó jelentése, megváltozik a jelentéstartalom formája (= szófaja) is. Ekkor történik szófajváltás. A szófajváltás tehát a jelentésváltozás következménye. Ezt Telegdi kizárólagos alapon állapítja meg. Pl.: a következő mondatban: *Lezuhan a mélybe, a mélybe* melléknév főnevesült. Kérdés, mije változott meg a szónak. A jel (hangalak) változatlan maradt, tehát a jelentés változott meg (Bevezetés a nyelvtudományba, 2: 52 — 4).

² A tulajdonnév → köznév változással (?) még más problémák is vannak.

Ahhoz, hogy ezt a megállapítást elfogadhassuk, Telegdinek válaszolnia kellene arra a kérdésre, hogy ha a szófajváltás a jelentésváltozás következménye, miért nem jelent minden jelentésváltozás egyben szófajváltást. Szófaj—szójel függetlenségét azzal igazolja, hogy a hangalak megváltozása érintetlenül hagyja a szófajt. De sokszor a jelentés megváltozása is! Így állítása saját módszerével cáfolható.

A kérdés szinkrón szempontból Berrárnál is felmerül (Próbák és problémák): egy szótári szónak többnyire több jelentése van. Elvileg mindegyik jelentéshez tartoznia kellene egy külön jelentésformának (szófajnak), a gyakorlatban azonban ezek közül sok egybeesik. Eszerint tehát a többszófajúság a természetes, és azt kell magyarázni, hogy miért nem minden több jelentésű szó több szófajú.

Hagyjuk nyitva azt a kérdést, hogy a szófajváltás jelentésváltozás következménye-e, és nézzük meg részletesen a jelviszony két összetevőjének (a szójelnek és a jelentésnek) a szófajjal való kapcsolatát! Hogyan, miért lehetséges, hogy a magyarban ugyanaz a jel alaki változás nélkül egyszer ilyen, máskor olyan szófajként használható? — Ennek a lehetősége a magyar ragozási rendszer sajátos jellegéből adódik. Itt egy megszorítást kell tennem. Telegdi megállapításait általános érvényűnek szánja, de valójában csak a főnevekre (és a melléknevekre) érvényesek, az igékre nem. Példáit is csak a főnevek és a melléknevek közül veszi. — Ez a tény arra figyelmeztet, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet általánosságban feltenni és megválaszolni. Úgy tűnik ui., hogy például jelentés és szófaj, illetve szójel és szófaj kapcsolata szavanként mást jelent.

Telegdi a (főnév) ragozási rendszer jellege alapján két csoportba sorolja a nyelveket: az egyik típusba tartozik a latin, a másikba a magyar. — A latin főnévragozási rendszer jellemzői Telegdi alapján a következőképpen foglalhatók össze:

1. A ragozás magának a s z ó j e l n e k (hangsornak) a tulajdonsága, a hangsorhoz kötött. (A hangsort ragozzuk.)

2. A ragozás a szójel állandó tulajdonsága. Egy hangsort csak egyféleképpen lehet ragozni.

3. A szójelek alaktani tulajdonságai állandóak. Ha megváltozik a hangsor jelentésformája (szófaja), a ragozás nem változhat vele.

4. A szó szófaja mindig közvetlenül leolvasható a szójel alakjáról.

A magyar főnévragozásra mindennek az ellenkezője jellemző:

1. A ragozás nem a szójelhez kötött, hanem a jelentésformához.

2. Nem a szójel állandó tulajdonsága, hanem átvihető egyik szójeltől a másikra. A szójel mindig olyan ragozást követ, mint amilyen jelentésformában (szófajban) éppen megjelenik. Ugyanaz a szójel más ragozást követ, ha főnév, és mást, ha melléknév. Vagy: ha bármilyen hangsor főnévi szófajba lép, főnévként ragozódik.

3. A szójelek alaktani tulajdonságai nem állandóak, hanem szófajtól függően változnak. (Attól függenek, hogy milyen szófajú a jel.)

4. A szó szófaja nem olvasható le a szójel alakjáról. (Pl.: a *kék* hangsor lehet főnév is, melléknév is.)

A fentiekből következően a (főnévi) szófaj a latinban hangsorhoz (szójelhez) kötött, vagyis lexikai kategória. A főnévi szófaj meghatározott hangsorhoz vagy hangsorokhoz kötődik (kötelező alaki jegyei vannak), ezért, ha pl. egy főnév melléknévesül, megtartja eredeti ragozását. A morfológiai viselkedés nem követheti szabadon a szófajváltást. A magyarban viszont a főnévi szófaj nem hangsorhoz kötött, nem lexikai kategória. A főnév lexikailag kötetlen: nem kötődik meghatározott hangsorhoz (nincsenek kötelező alaki jegyei). Ezért ha pl. egy főnév melléknévesül, melléknévként ragozódik. A morfológiai viselkedés szabadon követi a szófajváltást.

A magyar főnév- (és melléknév) ragozási rendszer itt bemutatott jellegéből követ-

kezik, hogy a melléknév és a főnév közötti szófajváltások oda-vissza gyakoriak (egyik szófaj sincs meghatározott hangsorhoz kötve), és hogy a leggyakoribb szófajváltástípus éppen a főnevesülés. Bármilyen hangsor ragozódhat főnévként, ha főnévként használjuk. (A TESz. adatai alapján a következő szófajok főnevesültek a nyelvtörténet folyamán: ige, melléknév, melléknévi igenév, határozószó, névmás, számnév, indulatszó, mondatzó.)

Mit jelent az, hogy egy hangsort főnévként használunk? A következőket: Egy hangsor szófajiságát mondatbeli helyzete(i) alapján kapja. Egy szójel önmagában jelentésforma (szófaj) nélküli hangalak. Csak akkor válik valamilyen szófajjá, ha mondatba kerül. Szigorúan véve tehát egy hangsor, pl. az *asztal* szófaját nem lehet megállapítani. Csak annyit mondhatunk, hogy pl. az *asztal* hangsor általában főnévi jelentésformában (szófajban) szokott megjelenni, de megjelenhet más jelentésformában is. — A legtöbb hangsornak van valamilyen leggyakoribb használati módja, ebből következően leggyakoribb jelentésformája, azaz szófaja.

Ezzel a megállapítással összhangban van: a) az a tény, hogy — Berrár szerint is, Telegi szerint is — a szófaji jelentésforma mibenlétét legbiztosabban a mondatban és/vagy a szintaxis szintjén tudjuk megragadni. b) a TESz. szócikkei alapján a szófajváltás kiindulópontja, okozója (azaz annak a lehetősége, hogy egy hangsor új, a szokásostól eltérő szófaji szerepben jelenhessen meg), az illető jelentésformában való használat, az illető jelentésformára jellemző szintaktikai helyzetben való megjelenés.

Mi a helyzet az igével? — Feltűnő, hogy milyen kevésbé vesz részt a szófajváltás folyamatában. A TESz. alapján igéből lehet: főnév, melléknév, indulatszó, módosítószó, határozószó. (Pontosabban, a fentieknek megfelelően így kellene fogalmazni: az elsősorban igeként használt hangsor használható főnévként stb. — Valójában ebben az esetben a másik megfogalmazásmód sem pontatlan: ebben a részben éppen azt szeretném bizonyítani, hogy az igei szófaj szójelhez kötött.) — Igésülhet: főnév, melléknév, indulatszó, módosítószó. — Ez így viszonylag soknak tűnik. Valójában nem az, mert mindegyik szófajváltástípusra nagyon kevés adat van, összesen kb. 70. Ezek egy része is bizonytalan.

Mi ennek az oka? — Egy hangsor olyan szófajú lehet, amilyen szófajra jellemző helyzetekben használható. Elvileg tehát bármilyen hangsor ragozódhatna igeként, ha használnánk igeként, de nem használjuk. Vagy bármilyen, elsősorban igeként használt hangsor használható lenne más szófajokra jellemző szintaktikai helyzetekben is. De ez sincs így. Miért?

Az igének, szemben pl. a főnévvel, határozott morfológiai jegyei vannak, amelyek kijelölik, korlátozzák használati lehetőségeit. És határozott mondatrészszerese van; egyetlen mondatrész lehet: állítmány. (A főnév ezzel szemben nem rendelkezik egy meghatározott mondatrész-szereppel.) Az igének vannak kötelező morfológiai szófajjelölői. Ezt mutatta a Tandori-versek példája is: általános ige helyettes, az igei jelentéstartalom hiányát jelző igei jelentésforma lehetséges, mert a személyragok minden esetben jelzik, hogy a kérdéses hangalak csak ige lehet.

Annak oka, hogy az igei hangsor morfológiailag ilyen körülhatárolt, hogy az ige szófaja közvetlenül leolvasható a hangsorról, az igeragozás jellegében keresendő. — Látható, hogy a magyar ige morfológiai tulajdonságai hasonlítanak a latin főnév morfológiai tulajdonságaihoz. Ezek alapján feltételezhető, hogy a magyar igeragozási rendszer és a latin főnévragozási rendszer is hasonlóak; továbbá, ha mindez igaz, a magyar igei szófaj ugyanúgy meghatározott hangsor(ok)hoz kötött, mint ahogy a latin főnév. — Ehhez nézzük meg a latin és a magyar főnévragozási rendszerek további különbségeit! Ezeket a különbségeket Tompa József két cikke

alapján összegzem (A magyar nyelv és irodalom tanítása, 1959. 2–3. sz. 18–24; Nyr. 88: 439–49).

A latin esetrendszer kevés tagból áll, ezek szorosan összetartoznak, de egymástól határozottan elkülönülnek, ezért az esetek száma egyértelmű. A magyar főnévragozási rendszer viszont soktagú, laza, a határok elmosódottak, ezért nem is lehet pontosan megmondani, hogy hány eset van.

Az egyes és a többes szám viszonya is más a két nyelvben. A latinban az esetvégzések (toldalékok) mások az egyes és a többes szám azonos eseteiben. A magyarban viszont egyformák.

A latin főnévi esetrendszer jellemzése tökéletesen ráillik a magyar igeragozási rendszerre. A magyar ige (rendszer) tehát olyan, vagy részben olyan tulajdonságokat mutat, mint a latin főnév(i rendszer). Azaz a magyar ige esetében a ragozás ugyanúgy a hangalak tulajdonsága, mint a latin főnév esetében. Ezért a magyarban az igei jelentésforma (szófaj) hangsorhoz kötött.

Valószínűleg a magyar igeragozás és főnévragozás különbsége (az igeragozás a hangalakhoz kötött, a főnévragozás nem) magyarázza azt a tényt, hogy a hangalak a főnevesülésnél nem (vagy csak alig) játszik szerepet, az igésülésnél viszont igen. — A TESz.-ben mindössze tíz egynéhány példa található az igésülésre, és ezek nagy részében a hangstruktúra okozta a szófajváltást. A főnévből igésült alakok pl. kivétel nélkül mind analogikus igésüléssel keletkeztek: *ábráz*, *gyámol*, *héhel*, *motoz*, *tegez*, *üdvöz*. Tehát egy eredetileg főnévként használt hangsort azért kezdtek el igeiként (is) használni, mert hangtani felépítése, végződése véletlenül megegyezett valamilyen tipikus igevégződéssel. Azaz a hangalak alapján értelmezték igeinek, a hangalaknak tulajdonítottak igei szófajt.

Láthattuk, hogy a szófajváltás lehetősége, milyensége, okai stb. szófajonként különböznek. Nézzük most meg, hogy egyáltalán milyen szófajok, hogyan, milyen mértékben és milyen minőségben vettek részt szófajváltásban. A TESz. adatai szerint kb. 50-féle szófajváltástípus fordult elő a nyelvtörténet folyamán.³ A jelenség tehát változatos. Egy-egy típusba azonban többnyire nagyon kevés adat tartozik. A változástípusok közül csak a *mn > fn*, *fn > mn*, *part > fn* szófajváltások mondhatók valóban gyakoriaknak. A legtöbb (minőségileg sokféle) változástípusban a határozószó vett részt: 7 féle szófaj lehet belőle, maga pedig tíz különböző szófajból keletkezhet.

Feltűnő, hogy a főnévi igenév az egyetlen olyan szófaj, amely semmilyen formában nem vesz részt a szófajváltásban: sem kiindulópontja, sem végeredménye nem lehet.⁴ A melléknévi igenév melléknemesülhet, a határozói igenév határozószavasulhat, de a főnévi igenév nem főnevesülhet. Pedig a főnévi igenév tulajdonságai párhuzamosak a többi igenév tulajdonságaival: a) a melléknévi igenév a mondatban lehet jelző, a határozói igenév lehet határozó, a főnévi igenév lehet alany; b) mindegyik igenévképző szófajváltó (ige → főnév) és egyben szófajjelölő (kötelező); c) bővíthetőség szempontjából az igenevek úgy viselkednek, mint az igeik: mindegyik tárggyal és határozóval alkothat szintagmát.

Úgy tűnik, hogy az ok ismét a ragozás jellegében rejlik. Ez ugyanis az egyetlen olyan pont, ahol a főnévi igenév különbözik a többi igenévtől. A határozói igenév egyál-

³ Az adatok itt és végig csak megközelítően pontosak. Bemutatásuk célja pusztán a jelenség mértékének illusztrálása és a problémák jelzése. — A hibalehetőség egyik forrása pl. az, hogy a TESz. szófaji minősítései nem mindig következetesek.

⁴ A többi szófaj mind részt vesz a szófajváltásban, mégpedig a következő megoszlásban: a) szófajváltás kiindulópontja és végeredménye egyaránt lehet: *hsz*, *fn*, *mn*, módosító szó, *isz*, *ige*, *ksz*, *nu*, *szn*, mondatzó, *hat.* igenév, névmás. b) csak szófajváltás kiindulópontja lehet: *part*. c) csak szófajváltás végeredménye lehet: névelő, igeikötő.

talán nem ragozható, a melléknévi igenév melléknévi módon ragozható, a főnévi igenév viszont igeiként (és nem névszóként). Személyragokat kap, nem pedig esetragokat. Ragozása olyan jellegű, mint az igéé. A főnévi igenév esetében is a hangalak ragozódik, és a hangalakhoz kötődik a szófaj. Bármilyen módon (alany, tárgy, határozó, értelmező) használjuk is ezt a hangalakot, eredeti ragozását mindig megtartja. Hiába használjuk pl. főnévként, nem kap főnévi ragokat.

Összegzés. A magyarban a szó és a szófaj részben grammatikai (= morfológiai és szintaktikai), részben grammatikai és lexikai kategória. Az előbbire példa a főnév, az utóbbira a főnévi igenév. Ezek képviselik a magyarban a szófaj két szélsőséges típusát.

A főnévi szófaj lexikailag kötetlen = nem kötődik egy meghatározott hangsor(típus)hoz. Ennek következményei: *a)* bármilyen (sokféle) hangsor főnévi jelentésformában léphet: a leggyakoribb szófajváltástípus a főnevesülés; *b)* nincsenek szófajjelölői: egy hangsorról önmagában nem lehet eldönteni, hogy főnév-e.

A főnévi igenévi szófaj lexikailag kötött = kizárólag egyetlen meghatározott hangsorhoz kötődik. Ezért: *a)* más hangsor nem léphet főnévi igenévi szófajba: főnévi igenevesülés egyáltalán nem lehetséges; *b)* van szófajjelölője, és szófaja közvetlenül leolvasható a hangsorról.

A többi szófaj valószínűleg a két tiszta típus közötti átmenet valamelyik fokán áll. Ennek megfelelően vesznek részt a szófajváltás folyamatában. — Ennek bizonyítása azonban további vizsgálatokat igényel.

Fabó Kinga

Hogyan állít a magyar nemzet „országokat”?

A Zalán futása nem tartozik a legnépszerűbb olvasmányok és a leggyakrabban szavalt költemények közé. Van azonban három-négy részlete, melyet elég sűrűn lehet hallani rádióban, versmondó versenyeken, sőt az oktatásban is. Az egyik a kozmikus szépségű „előhang”, az eposzt bevezető látomás: felidézése a „régí dicsőségnek” és a siratni való jelennek. A másik Hajna fürdése a Bodrogon — a romantikus égi szerelem finom testiségével és erotikájával (I. én.). Néha-néha elhangzik egy családi életkép-jelenet a félkarú agg Huba (Hajna apja) házában az I. vagy a IX. ének végéről. De az első kettőnek igazi versenytársa az eposzt befejező 28 sor szokott lenni („Már félig lemerült a nap . . .”), mely a futó, menekülő Zalánt s az őt üldöző Árpádot mutatja be. Árpádot, aki a szép hexameterek hullámain Zalán után küldi diadalmas, az ország birtokbavételét és a gazdag, boldog jövőt jósoló szavait:

Alpárnak fejedelme ! megállj, hova futsz el előlem ?
Vagy fuss bár: de tudom, többé nem látod ezentúl
Alpárod mezejét, se fűvét nem rágja le marhád.
Bajnokaim, s az erős fiak anyjai, díszleni termett
Hajnal ölü hölgyek fognak telepedni meződön:
Rajta tenyészend e nemzet, s országokat állít.

Bár az előhang is tartalmaz sok olyan fordulatot, mely magyarázatot kívánna („Bús feledékenység”, „riadó vak mélység”, „gondtalan gyermeki szemmel” stb.), de ezek még legalább félreértések alapján értelmezhetők. Ezzel szemben nem találkoztam még se olvasóval, se szavalóval, se verselemzővel, se diákkal, se tanárral, se fiatallal, se öreggel, aki megbotlott, megzavarodott vona annál a különös kifejezésnél, hogy a magyar nemzet majd „országokat állít”. Érteni aligha értették, hiszen még ha arra gondoltak is, hogy a nemzet saját hazája mellett más országokat is meghódít, illetőleg további (Magyar)-országokat hoz létre, — még így sincs sok értelme . . . Dehát olyan szép ez a befejező rész, mely így indul:

Már félig lemerült a nap, s bús gyenge sugára
E gyilkos földön, s vizein reszkette borongott,
S szálla setéten, mint örök éj, a felleges alkony:

Ilyen csodálatos költészet olvastán (mely a honfoglaló harcot is gyilkolásnak tudja-meri látni), a humanista alkonyi kozmosz láttán: valóban, mért kellene fennakadni egy szókapcsolaton, melynek értelmét logikusan nem minden részletében tudjuk felfogni?

A dolog azonban nem egészen így áll; egy kézlegyintéssel mégsem lehet az „érthetetlen szépségek” területére utalni valamit, amit a költő mint *l o g i k u s i n f o r m á -*

cíót fogalmazott meg. Mert Vörösmartytól mindenkor távol állt a „nem értem, de szép” agnosztikus poétika felfogása. Logikus információként is fogalmazta hát meg mondanivalóját, — csak éppen nem volt meg benne Petőfinek az az ösztöne, mely a nyelvújítás szavai közül szinte mindig azt választotta ki, amelyik életképesnek bizonyult, s a nyelvkészlet szerves, élő részévé vált. (Vagy azért vált azzá, mert Petőfi felhasználta?)

Hogy a dolog közepébe vágjak: Vörösmarty az *Ország* szót (így, nagybetűvel) Horvát Istvánnál olvasta, akit az 1820-as években nagyon tisztelt, és minden szavát szentírásként fogadta el. Horvátot a későbbi történet- és nyelvtudomány túlságosan diszkreditálta, igaz: sokszor joggal csak álnodozónak, nevetséges etimológiák kiagyalojának kiáltotta ki, pedig a magyar múltnak e derék kutatója több tízezer oklevelet tanulmányozott át, száz negyven száz régi és új, hazai és külföldi történeti, földrajzi, művelődéstörténeti könyvet olvasott el, és sokszor nem is mindenestől helytelen megállapításokig jutott el. Különösen pedig nem volt olyan bizarr ötlete, melynek régi írásos forrására ne tudott volna rámutatni... Szóval Vörösmarty az „ország” szót itt alkalmazott jelentésében Horvát Istvánnak „Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből (Pesten 1825)” c. munkájából vette. E mű 68. lapján ugyanis az olvasható, hogy „a Pártus a Nagy *Arszág* fejedelmétől királyait (!) állandóan *Arszág* vagy *Ország* (Arsac) néven hívta”. Persze mindehhez még tudni kell, hogy a „Pártus” (Parthus) Horvát István (és sok más korabeli, előbbi meg későbbi történetíró) szerint annyit tesz, mint „pártos”, tulajdonképpen „elpártolt szittya”, s e néptől származott a magyar nép, más felfogás szerint azonos vele. (Minderről részletesebben l. Martinkó András: „Magyar” vártól Magyarvárig. ItK 1964. 425—48.) Az mindenesetre kétségtelen, hogy a nomád parthus nép az ókori Irán területén, a Kaspi-tengertől délkeletre élt, s Parthia függetlenségét *Arszakész* király vívta ki (fivérével) i. e. 250-ben. A magyarságnak a Kaukázus vidékére elvetődött (s részben ott maradt) egyik ága bizonyára érintkezésbe került a parthusokkal, kiknek országa csak i. sz. 226-ban bomlott fel. Arra persze, hogy akár csak nyelvi rokonság lenne a parthusok és a magyarok között meg a magyar *Ország* s a parthus „*Arszág*” — Arszak között, semmi bizonyíték nincs. Különös azonban, hogy a kor egyik legrangosabb, legismertebb és legelismertebb kaukázusi utazója, útleírója — aki széles körben ismertté tette az ősmagyarok kaukázusi tartózkodását, feljegyezte az ottani magyaroknak (akkor még meglevő) nyelvföldrajzi, személy-, és köznévi maradványait, a magyarsághoz való tartozásnak még a XVIII. század végén is élő hagyományát — J. von Klaproth (Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808. I—II. 1812, 1814. Halle und Berlin) egy *Arsak* (nyilván Arszak) nevű georgiai — Horvát szerint persze pártus — királyt olyan nevű örmény királyok, törzsek, személynevek kíséretében emleget, mint Koszoro, Guththa, Gaján stb. . . .

Mi oka lehetett volna Vörösmartynak kételkednie Horvát állításában? Már csak amiatt a különös ténnyel sem, mert az *ország* valóban az *úr-ság* változata, az „úr” pedig — mint az köztudomású — eredetileg ’királyt, vezért, uralkodót’ jelentett, sőt e szóval jelölték később, a kereszténységben az Isten méltóságát is (Halotti Beszéd: „urome isten”, „urume seine előtt”), de még a mennyeországbán „előkelő státust” betöltő szenteket is (uo. „szent peter urot”) . . . Mindezt tudva, immár világos, hogyan „állít” egy nemzet „országokat”: úgy, hogy királyokat, uralkodókat, vezéreket állít. (Ma ungyan inkább a valakit valahová, valamilyen posztra állít fordulat a szokásos: a *sereg élére állít* stb., de — mint a *statuál* tükörszava régóta egymagában is sűrűn előfordul.) Az *országokat* többes szám — Árpád szájából — nyilván lojális célzás arra, hogy más uralkodóházak is adnak majd királyt.

Hogy mindez nem merő agyszülemény, arra — minden kommentár nélkül — szeretném idézni Vörösmartynak egy másik, A Rom c. epikus költeményét (1829—1930).

Ennek elején azt olvashatjuk, hogy „a csendes Araltó”-nál a Rom- és a Védisten nagy harcot vívott, mely a Romisten diadalmával végződött: „... és a fejedelmi gyönyörök, / A hírben ragyogott *Országok háza*, leomlék.” De Romisten únja magát a sivatagban, megfogadja, hogy aki arra vetődve, őt „leborulva köszönti”, annak három álmát megvalósítja. Kétszáz év múltán arra vetődött egy „ifjú kalandor” (= bűjdöső), „nemes *Országok* feledett ivadéka”, azaz egy csatát veszített, bűjdösésre kényszerült királyi ivadék. Bizonyára sokan ismerik A Rom történetét: Romisten valóban teljesíti az „ifjú kalandor” három kívánságát (idilli élet, gazdagság, szerelem), de az elégtelen, mert népét nyomorultán, „rabigáig alázva” látja”, s forradalmi harcot akar indítani érte. De ez már nem fér bele a három kívánságba: seregét a zsarnokok leverik, a nemzetpusztulás hangjaira ébred álmából. És hogy semmi kételyünk ne legyen az *Országok*... *ivadéka* kifejezés felől, idézzük a befejező öt sorból a három elsőt:

Így kele fel, s mint jött, tovament a messze világba,
A hírben ragyogott *fejedelmek végivadéka*,
Nőtlen, hontalanúl, fényes birodalma elesve...

Berzsenyi „elszört” csontjai

Mintegy ötvenöt éve ismerem a magyar költészet egyik remekét, a Fohászkodást, de öt évtizeden át magam is csak átfutottam a költemény személyes, befejező versszakán, melyben Berzsenyi azt mondja:

Bizton tekintem mély sírom éjjelét!
Zordon, de oh nem, nem lehet az gonosz,
Mert a te munkád; ott is *elszört*
Csontjaimat kezeid takarják.

Bár többször is beszéltem erről a szép költeményről a Rádióban, az Egyetemen, se nekem, se hallgatóimnak nem tűnt fel, miért vannak (lesznek) „elszörva” a s í r b a n Berzsenyi csontjai. Egyszer aztán, már öreg koromban, mégis nyugtalanítani kezdtek ezek az „elszört csontok”. Azt még csak értettem, hogy a tatár, török vagy a városszépítési akciók feltörték a sírokat, s szétdobálták Székesfehérváron vagy Pécsen s más híres temetkezési helyen a királyok, püspökök, szentek sírjait, s szétszörták a bennük levő drága csontokat, — de arról nem hallottam, hogy Berzsenyinek niklai sírját valaha is feldúlták, s csontjait „elszörták” volna. Érdekes, hogy a fordulat nemcsak nekem nem szűrt szemet, de két kitűnő irodalomtörténész, aki pedig jegyzetekkel is kísérte a verset, szintén megjegyzés nélkül siklott el felette. Gondolok itt Makay Gusztávnak „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” címen 1959-ben megjelent „versértelmezéseire” és a legjobb Berzsenyi-ismerőnek, Merényi Oszkárnak Berzsenyi-kiadására (1976.), melyben az egyes verseket „tanulmányok” kísérik.

Ebben a helyzetben azt tettem, amit mindenki tett volna a helyemben. Elkezdtem keresni az „elszört csontok” kapcsolat valószínűsíthető értelmét mindenféle forrásban, elsősorban persze a kétnyelvű, értelmező és tájszótárakban (Berzsenyi írásai tele vannak nyugat-dunántúli tájszavakkal!), sehol nem akadtam kielégítő megoldásra. Amikor azonban az Ormánysági Szótár az *(el)szór* ige jelentései közt olyasfélét is emleget, hogy „(szemes gabonafélét) elterít”, valami azt súgta, hogy — ha pontosan ezen a nyomon nem is, de — a *vetőmag* nyomán eljuthatunk a (szerintem) egyedül elfogadható értelmezéshez.

Mit is csinál(t) a gazda vetéskor? Kezével a földre szórja a magvakat, majd egy következő művelettel (pl. boronálással) a földbe juttatja, a földbe hantolja, *temeti* azokat. Milyen egyszerű és világos most már, ha a Berzsenyi-fordulatot így értelmezzük: „Ott (a sírban) is eltemetett csontjaimat kezeid takarják”. Nem a föld: az Isten védő keze. Ezért nem lehet a halál, az eltemetés, a „sír éjjele” gonosz, hiszen az Isten törvénye, „munkája”, hogy mindenkinek meg kell halnia, s vissza kell térnie a földbe, melyből vétetett. Ám nagyon is nagy különbség van a halál, eltemetés, sírban nyugalom elé nézésben, ha azt hiszem, hogy merő anyaggá válok, vagy ha abban a hitben élek, hogy eltemetett csontjaim fölött az Isten keze terjed védő takaróul.

Gondolom, sokan sietnek ellenvetni, hogy az *elszór* Berzsenyinek egy másik versében is előfordul, még hozzá úgy, hogy az egyértelmű 'eltemet' jelentés talán nem illik egészen oda. Valóban: A magyarokhoz I.-nek első és későbbi, végleges formájában is előkerül az *elszór*. (Az I. azt jelenti, hogy van Berzsenyinek egy másik A magyarokhoz c. verse is, a „Forr a világ bús tengere . . .” kezdetű, melyet Kodálynak énekkarra való átírása tett híressé.) A magyarokhoz I. első kidolgozásában ez áll:

Sok századoknak vérzivatarja közt
Rongált Budának tornyai állanak,
.....

(de) *Elszórja*, hidd el, számkivetett ősi
Erköcsöd átka s mostani veszni tért
Romlott fajultság, s nemsokára
Ércfalain viperák süvöltnek.

A végleges változatban a szóban forgó versszak csak szebb, kidolgozottabb, de értelmileg nem sokban tér el az első (még 1796-ból való) szövegtől: „*Elszórja*, hidd el, mostani veszni tért | Erköcsöd: undok vipera-fajzatok | Dúlják fel a várt, mely sok ádáz | Ostromokat mosolyogva nézett.” Ezúttal kétségtől nehezebb az *elszór*-nak 'földbe temet, eltemet' jelentését valószínűsíteni. De ha szétnézünk Berzsenyinek a halállal, elmúlással, elromlással, temetővel, sírral foglalkozó (nem is kevés) verse között, egyre világosabban rajzódik ki az emlegetett fogalmak és az 'eltemet' jelentés közti kapcsolat. A (fiatalabb korból származó) Mulandóság c. versében „egy magas szirt fokán egy pusztá várat” állít eléink, melynek „Hajdan felséges tornyai | A felhők közt ragyogtak, | S íme, most kevély ormai | *Rakásra omladoztak*”. S miközben itt „a mély sír éjjele” kifejezésre „a mélycsendű éjfélek” rimelnek, egyszerre a hajdani vár halott bajnokainak képe merül fel: „Ott nyugosznak a bajnokok | *Mélyen a föld* gyomrában, | *A töredezett oszlopok* | között örök homályban”. Az aláhúzott szavak jól mutatják, hogyan egyesül egy „egyszintes” képbe a vártornyok rakásra omlása, a föld gyomra, a töredezett oszlopok közötti (?) örök homály. Majd aztán még inkább erősödik az a szemlélet, hogy a leomlás, leromlás teljes értelmét az *eltemetés*ben, a földdel való elfödésben leli meg (holott ez fizikailag nem szükségszerű összefüggés): „Hősek márvány sarampóit [régi-népi értelemben: 'védő vagy díszkerítés'] / Az idő *eltemeti*, | S a fél világ hódítóit / Feledékeny por fedi.”

De ha valakit mindez nem győz meg, vegyük elő a (valószínűleg 1827-ből való) Új Görögország c. költeményt. Ebben az *elszór* pontosan ugyanabban az értelemben szerepel, mint a Fohászkodásban. De van valami, ami felületes olvasással félre is vezetheti az olvasót: itt ugyanis Lykurgosz görög király (i. e. 9. sz.) *elszört hamvai*-ról beszél a költő, mivel akkor a halottakat rendszerint elégették, az látszik természetesnek, hogy a király hamvait is a levegőbe vagy a tengerbe szórták. Ámde az is bizonyos, hogy Lykurgosz *hamvait* nem szórták szét, hanem *eltemették*. Az eltemetésre utal az is, hogy a *hamvai*

helyett az első változatban a kevésbé választékos *porai* olvasható márpedig az ember „porai” csak a sírban keletkeznek, s azt nem szokták „elszórni”. Ezért lehet idézni bizonyítékul az említett vers e sorait: „százévek-fedte porából

Felkele phoenixként maradékit védni Lykurgos,

S *elszört hamvaiból* Marathon nagy bajnoki váltak.”

Legvégül pedig idézzünk két sort az A temető c. versből, mely két sor immár cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy ha Berzsenyi nyelvében a *szór* és *temet* talán nem is azonos, de mindenképpen rokon jelentésű szavak:

Látom hangyabolyi művedet, világ!

Mint *szórja s temeti* a nagy Örök keze . . .

A mondottak kapcsán arról sem szabad elfeledkezni, hogy — mint annyi sok igénk — az *elszór* is magában foglal egy sereg, a központi jelentést megelőző vagy követő történet-, cselekvéssorozatot. Ahogy, mondjuk, a *kenyeret süt* kifejezésben benne van a kovászolás, kelesztés, dagasztás, szakítás, sütés, majd a kemencéből való kivetés cselekvéssorozata, ugyanúgy az *elszór*-ban is benne van, s néha központi szerepet kapnak a 'leront', 'elront', '(halálos pusztítással a) földre dönt', 'a földre temet' jelentéselemek, ahogy az A magyarokhoz I. s A magány esetében láttuk, de a holt ember csontjaival (egyes kifejezésekben: *tetemével*) és poraival kapcsolatban a végső stádium: a 'földdel eltakar, betemet', 'eltemet' jelentés válik uralkodóvá.

Martinkó András

Sőre. Arany János A szegény jobbágy — Életkép a múltból — c. költeményét olvasom Összes verseinek abban a kötetében, amely a Szépirodalmi Kiadónál 1961-ben jelent meg.

A robotoló szegény jobbágy fővennyel megrakott szekérében „Tántorogva ballag a két kajla *sőre*, | Alig tetszik rajta, hogy ballag előre.” Négylovas hintó vágat vele szembe, s „A négy szürke lónak a két kajla *sőre* | Nagy keservesen tud kitérni előle.” A döllyfős kocsis lelkének jobban esik, „Ha nyakába sújt a két szegény *sőrének*.”

A jobbágysornak eme néprajzi hitelű leírását művészi rajz teszi még szemléletesebbé jól érzékeltetvén a vers hangulatát. Tartalmát tekintve azonban lenne a rajzon igazítani való. A művész ugyanis sőreként két elcsigázott, agyonhajtott csont-bőr l o v a t fogott a szegény jobbágy szekérébe.

Ha nem tudná az illusztráló művész, minémű jószág a *sőre*, a költeménynek ez a sora: „Bírnák csak a jármot mindjár' elragadnák” eligazíthatná. Mert járomba csak ökröt, tinót vagy tehenet fognak, lovat sohasem.

Mi is hát valójában a *sőre*?

„Pecus saginatum; mastvieh”, azaz 'hízó marha'. „Bassa számára *sőre* 3 (Kecske-mét története II. 198.)” (NySz.). Az OklSz. átveszi ezt az értelmezést, s debreceni példák-kal ki is egészíti: „1690: Veres *sőre* ökör (Debr. Lt. 1.), 1708: két *sőre* ökör (uo.), Kecske-méti Pál busa *sőréje* (uo.), 1744: 2-ik Incattus 'alperes' két napig volt *sőrés*, 10 *sóré*t adott 2-ik Incattus keze alá. (Debr. Jk.).”

„*Sőre* egy falka eladó szarvasmarha. (Kállay gyűjt.)” (Tsz.).

„*Sőre*. 1. Hízó. *Sőre* ökör, tehen, juh. 2. Hízó vagy hízott lábas jószág” (MTsz.).

„*Sőre* mn. és fn. Sándor István értelmezése szerint hízott barom, pl. ökör vagy disznó, Szabó Dávidnál hizlalt, hízott kövér marha” (CzF).

„*Sőre*: 1. hizlalt szarvasmarha. 2. hízott disznó” (Ballagi 1884.).

„*Sőre*: 1. Hízott vagy hizlalt marha (ökör), sőregulya. *Sőrére* fog 'hizlalásra fog' ” (Balassa).

„*Sőre* vagy göböl: hizlalt szarvasmarha, főként tinó, ökör (MezLex).

„*Sőre*: hizlalni való sovány állat (sertés vagy ökör)” (SzamSz.).

A szarvasmarha, a vágómarha csoportjába tartozik... a „hízásban levő állat: a *sőre* (Mastvieh); a hizlalt ökör (gemästeter Ochse; a hízott ökör, a *sőreökör*, a göböl (Mastochs))” (Frecskay).

... „hízómarha, *sőre*, csira, göböl” (Póra).

„*Sőre*: Hizlalni való, hizlalásra befogott vagy meghizlalt, rendszerint fiatal szarvasmarha, főként tinó, ökör: göböl” (ÉrtSz.).

A szegény jobbágy két kajla sőrje igavonásra már alig-alig alkalmas ökörpár. Ahogyan a SzamSz. is értelmezi, „hizlalni való sovány állat”. Ez tűnik ki a vers soraiból is.

Hogy ökörré gondolt Arany János, amikor *sőré*-t említ, a *kajla* jelző is mutatja. Általában ökröt, tinót, tehenet fogtak és fognak sőrjébe, újabban már fiatal bikát is. Helyenként az ürü és a sertés is befér a sőre fogalmába. Ilyen értelemben azonban lóról sohasem esik szó.

Miért rajzolhatott mégis lovat sőrjél a művész? Bizonyára azért, mert a *sőre* olyan tájszó, amely az ő szűkebb hazájában nem használatos. A *sőre* fn. és mn.-re főként a Közép-Tiszavidékről és a Tiszántúlról: Szabolcs, Szatmár, Szolnok, Heves és Hajdú megyéből vannak adataink. Ami erre felé *sőre*, az a Dunántúlon *göböl*: „*göböl*: hízott marha, sőre; *göbölös*: heverő, hizlalt marhákat őrző pásztor, Szatmárban sőrés” (Cseke Bálint somogyi tájszógyűjtéséből, Nyr 19: 381). Nincs is benne a *sőre* a dunántúli tájszótárakban, sem Imre Samu Felsőőri tájszótárában, sem Markó Imre Kiskanizsai szótárában. Az OrmSz. *Csőre* alakban családnévként említi. Penavin Olga Szlavóniai szótára sem szól róla. Földrajzi név- vagy névelemként sem találjuk a dunántúli helynévi monográfiákban.

A *sőre* nevezet mainapság már az északkeleti részekén sem általános. Kezd kiszorulni a jószágtartás paraszti szakszókincséből. *Hízó marhá*-ról, *marha*-, *bikahizlalás*-ról beszélnek a közösen és a háztájiban egyaránt.

Példáinkban szó esett a *sőrés*-ről is. Ki és mi volt ő? „A hízó marhák pásztor (pastor pecudum saginatorum; hirt des mastviehes). A *sőrés* foglalkozásnév (Debr. Lt. Zoltai Lajos közlése)” (OklSz.). A hatalmas sőregulyákat nem egyetlen pásztor gondozta és őrizte. A számadó sőrés mellett ott volt a „sőrelegény: adjutor pastoris pecudum saginatorum; mastvieh hütender gesell. 1714: *sőréslegény* (foglalkozásnév), (Gazd. tört. Szemle IX. 22.)”. (OklSz.)

Ha arra gondolunk, hogy a név és viselője között hajdanán természetes kapcsolat volt, nyilvánvaló, hogy a mai *Sőrés* családok ősei sőrepásztorok, sőrések, sőréslegények voltak. (Szülőhelyemen, Hajdúhadházon hat *Sőrés* familiát is ismerek. Szabolcsban is gyakori, de Budapesten sem ritka ez a családnév, amely a letűnt századok virágzó marhatartásának és -kereskedelmének ma is élő nyelvi tanúja.

A sőrések nemcsak őrizték, gondozták, hizlalták a marhát, ők hajtották a sőregulyákat a határmenti vámhelyekig, ahol aztán a tőzsérek a külföldi marhakereskedőknek eladták. Nem kevés ügyesség, szervezőképesség és bátorság kellett ahhoz, hogy az élő árut a messze piacokra épségben és jó húsban eljuttassák.

A külső piacokra szánt szarvasmarhát főként a földesúri joghatóságtól mentes mezővárosok, szabad királyi városok, a szabad hajdú városok kiterjedt legelőin, a török által megszállt Alföldön bér munkásokat, „sőréseket” alkalmazó termelési rendszerben tenyésztették.

A nemesek, látván a sőrenevelés nagy hasznát, igyekeztek abba bekapcsolódni. Nem munkával, sem tőkével. Ők csak a nyereség egy részét kötötték ki maguknak. (Lásd: Zimányi Vera: Hús, bor, búza. ÉT. 1982. 1059).

Szülohelyem, Hajdúhadház a korábbi századokban birtokainak jelentős részét sőrelegelőként használta. „A vidi praedium 'település nélküli birtok' a Nánási út mellett sőrelegelőnek marad el” (Tjkv. 1746.). 1747. január 1-én kelt az a contractuális levél, amely szerint Hadház a Nánási úton túl lévő vidi földjét egy egész esztendeig sőrelegelőül Debrecenben lakó Baranyi Mihálynak 145 tractuális forintért bérbe adja (Tjkv.). (A Baranyi család ez időben Debrecen egyik leggazdagabb familiája, s gazdagságának forrása a sőrehizlalás. Az említett Baranyi Mihály három ízben is volt Debrecen főbírája.)

A *sőre* fn.-nek van 'sőrelegelő' jelentése is: „Hová lett az egyik ökör? Egyik megdöglött a *sőré*n” (Prot. inquisitionale 1807. jan. 22.).

Viden, a fentebb említett egykori sőrelegelőn van egy nagyobb mélyedés. 1968-ban, névgyűjtő határbejáráskor adatközlőm, Dancsi László vidi lakos *Sőregödör* néven említette. Tudomása szerint itt földelték el a sőréen elhullott marhát. A sőre bőrével azonban el kellett számolni.

Kecskés Gyula: Püspökladány története helyneveiben c. kitűnő monográfiájában *Sőreföld, Sőrejáró, Sőrejáró föld* határnevekről idéz adatokat az 1762. és 1783. évekből. A *Sőreföld* ma is élő ladányi nevezet. Sőreföldön alakult meg Püspökladány első termelőszövetkezete 1949-ben. Újfehértónak Hajdúdoroggal szomszédos határa is *Sőreföld*.

Hajdú Mihály volt szíves felhívni figyelmemet a *Sőrehalom* határnévre. Ez Mezőberény története (szerk. Szabó Ferenc, Mezőberény 1973.) 123. oldalán olvasható.

A tőzsért, aki a sovány ökröket, teheneket, tinókat összevásárolta, s a sőréen, a sőrelegelőn meghizlalva eladta, Debrecenben *sőregyűjtő*nek mondták. „A *sőregyűjtő* elnevezést szerzett ismereteim szerint néha ritkán ma is használják. Így nemrég még élt nálunk egy *Sőregyűjtő* Nagy Sándor nevű ember. A sőre szedésével, hizlalásával foglalkozó gazdag *Jóna* nevű civisekről is hallani: sőrét gyűjtenek. A sőregyűjtő tehát afféle marhakereskedő, aki összegyűjti a sovány jószágot, és hizlalva adja el. (Zoltai Lajos közlése 1904.)” (OkISz.).

A Hortobágyot a Tisza szabályozása előtt való időkben évente kétszer is elöntötte a víz, s az ár nyomán sarjadó gazdag legelőkön híztak a debreceni civisek sőrei. Sőregulyáknak időnként még a Hortobágy is szűknek bizonyult, ezért a szomszéd városok határában is béreltek sőreföldeket.

A marhahizlalás és -kereskedelem a magyar gazdaság történetének jelentős fejezete. Évszázadokon át a sőreből, a sőrések és sőregyűjtők munkájából származott hazánk — és ezen belül Debrecen — pénzügyvedelmének nem kevés része.

Egy szerény adalék a szélhámossághoz. Magyar László András Szélhámos c. írásában (Nyr.: 107: 241 — 2.) kéri mindazt, aki a néprajzban járatos, segítsen neki e *szélhámosság* tisztásában. Magam a néprajzban járatlan lévén egy nyelvi példával próbálok M. L. A. segedelmére lenni.

Annak idején, úgy ötven évvel ezelőtt nekem még csak azt tanították, hogy a *szélhámos* összetétel előtagja a *szél* 'latus, margo; r *Rand*', és a szó a *szélső hámos*, azaz a *lógós ló* metaforájaként keletkezett.

Milyen is a *lógós csikó*, a *lógós ló*?

Mint a Nyr.-nek lótarló nemzetségből származó olvasója, saját tapasztalataim alapján mondhatom el, hogy a fiatal, rendszerint kétéves csikót a rudas, azaz a kétlovas fogat jobb oldali lova mellé, szélre fogják, és így szoktatják hámoshoz, zabolához, gyeplőhöz és természetesen igavonáshoz is. Ez a *szélső hámos* csikó bizony gyakorta „lóg”, úgy tesz, mintha húzna, pedig csak táncol, ugrál, ficáncol, kényeskedik. Nem húztatja meg magát. Kézenfekvőnek tetszik tehát, hogy *szélhámos*-nak mondják azt az embert is, aki látszatmunkát végez, aki a semmit is valaminek mutatja.

Ha azonban csikónk már betanult és lóvá nevededett, nincs tovább „lógás”, húznia kell nemesak akkor, ha a nyerges vagy a rudas helyére fogták, hanem akkor is, ha harmadikként *szélső hámos*, azaz *lógós ló* maradt.

Szélhámos szavunk 'szélsőséges, extrém' jelentését a TESz. is a *lógós*, a *szélső hámos* lóra vezeti vissza; 'ingatag, szeleburdi' értelmét pedig avval magyarázza, hogy a nyelvérzék a szóban a *szél* 'ventus; r Wind' fn-et értette bele.

M. L. A. úgy véli, a *lógós ló* elméletével ellentétben áll az a tény, hogy a köznyelv a *szélhámost* valami csaló félének tartja.* Tóth Béla ugyan a *szélhámos* szónak 'csaló, svindler' értelemben való elterjesztését magára vállalta, M. L. A. azonban kétségesnek tartja, hogy egyéni ötletből a szó eme jelentése oly széles körben gyökeret vert volna. Ő a szó 'csaló' értelmének eredetét a mágikus hagyományokban keresi, és véli megtalálni. Ennek bizonyosságául Olaus Magnus: De Gentibus Septentrionalibus I (III) 18. locusát idézi: „a finnek a partjaikra vetődött és a szélviharok miatt útra kelni nem tudó kereskedőknek eladásra szokták kínálni a szeleket, s miután pénzüket megkapták, egy olyan gyeplőt (lorum) adnak cserébe, amelyikre három mágikus csomó van kötve, avval a használati utasítással, hogy ha az elsőt bogyazzák ki, enyhe szelekhez jutnak, ha a másodikat, hevesebbekhez, ám ha a harmadikat oldják ki, vad viharokat fognak elszenvedni.”

Az északi mágia szerint tehát lehet a szelet is hámba, *szélhám*-ba fogni, megzabolzni (loro constringere), s aki hámba fogva árulja a szeleket, az a varázsló, a csaló, a *szélhámos*.

Hogy a *szélhámos* összetétel előtagja a *szél*, 'ventus, r Wind' lenne, a hajdúsági *i-ző* nyelvjárás egy példája is támogatja.

A *szél* 'latus' és a *szél* 'ventus' a hajdúsági nép nyelvében nem homonima. A *latus szél*, *szíle* vminek, a *ventus* pedig *szél*, tehát a köznyelvi *é* variánsként meglevő népnyelvi *i*-nek ez esetben fonémaértéke van. Hasonlóképpen nem homonimák az *ég* fn és *ég* i, a *fél* fn és *szn fél* i, az *ér* fn és *ér* i. Az említett igék nyelvjárási alakja *íg*, *fíl*, *ír*.

A *latus* 'szél' az *i-zők* nyelven nominativusában is, toldalékos alakjaiban és összetételek tagjaként is mindig: *szíl*, *szíles*, *szílben*, *szíltiben*, *határszíl*, *erdőszíl*, *balszíl* stb. Ha a *szélhámos* is ide tartoznék, *szílhámosnak* mondaná a nép. Ilyet azonban sohasem mond. Következétesen *szélhámos*-nak nevezi a megbízhatatlan, a mások becsapásából hasznot húzó személyt. Az egytagú és egyalakú fn-ek -*é*-hangzójából mindig -*i*- lesz az *i-zők* ajakán: *bér-bír*, *béres-bíres*; *fény-fíny*, *fényes-fínyes*; *rét-rit*, *réten-ríten* stb. Ingadozást mutat a *dél* 'r Mittag' fn. A *dílt* harangoznak mellett *delet* harangoznak is hallható. A *dílel* és *delel* közt pedig jelentésmegoszlás történt: az ember, amikor déli ebédjét költi, és utána egyet szundít, *dílel*, viszont a marha, amikor a déli órákban leheveredik, *delel*.

Az *é ~ e* váltakozást mutató szavak: *dér*, *jég*, *kéz*, *légy*, *tél* stb. fn-ek -*é*-je sohasem válik *i*-vé. Közéjük tartozik a *szél* 'ventus' fn is. Ezen -*é*- helyén eredetileg -*e*- volt, amely a tővégi vokális lekopásával -*é*-vé nyúlt. A teljes tő őrzi az ősi -*e*- hangot, a rövid tő az -*é*-t, s ennek nincs *i-ző* változata: *szélben*, *széltől*; *szélcsend*, *szélvihar*, *szélhámos* stb.

A hajdúsági nép — legalábbis az idősebbje — még következetes az *i-zésben*. Nem keveri az *i-zhető* és *nem i-zhető* -*é*-ket. Ez a következetesség tapasztalható a *szélhámos*, *szélhámostság*, *szélhámoskodik* szavak ejtésében is. Ez a *szél* 'ventus' megmarad az *i-ző* nyelvjárásokban is *szél*-nek, s bizonyára őt kell keresnünk a *szélhámos* fn mn előtagjában

†É. Kiss Sándor

* M. L. A. 10. sz. jegyzetében írja: „A lógós ló már csak azért sem lehetett »csaló« és munkakerülő, mert régente még a kocsis is rajta ült. Nehezebb volt tehát neki még a rudasnál is.” M. L. A. alighanem téved. A befogott lógós lóra sohasem ült a kocsis. Ő mindig a nyergesre; a rúd bal oldalán húzó lóra ült, ha lóra ült.

Talbot J. Taylor: Linguistic Theory and Structural Stylistics. Oxford—New York, 1980. Pergamon Press, VII + 111 oldal

Taylor könyve lényege szerint a strukturális és generatív stilisztikai irányzatok értékelő, főleg bíráló vizsgálata. Persze a vizsgálat nem terjed ki minden szóba jöhető szempontra, nézetre, hanem egy alapvető elvi kérdésre összpontosul: a nyelvnek a közlésben játszott szerepe és a stílusnak e szerepből adódó sajátos fogalmi tartalma.

A könyv egy Előszóból és hat fejezetből áll: 1. a stílus fogalma, 2. Bally és a strukturális stilisztika saussure-i forrásai, 3. Jakobson és a nyelv poétikai funkciója, 4. Riffaterre és az affektív stilisztika, 5. a generatív stilisztika és a „feldolgozás” stilisztikája (ez utóbbi annak a módozatnak a vizsgálata, ahogyan az olvasó az egymást követő felszíni szerkezeti sajátosságokat befogadja, „feldolgozza”), 6. a stíluselméletek és a közlés (összsegezés). Ebből is látható, hogy a vizsgálat jellege szerint részben leíró, analitikus, részben pedig diakronikus, fejlődéstörténeti.

A szerzőt érdeklő kérdés (a stílus fogalmának a nyelv közlésbeli szerepéből adódó sajátos tartalma) a vizsgált irányzatoknak egészen eltérő elméleti vonatkozásait érinti: a stílushatás és az expresszivitás rendszere (Bally), az üzenetre összpontosuló poétikai funkció (Jakobson), a stílus közlésbeli szerepének a befogadó szempontjából való megvilágítása (Riffaterre), valamint a stílus és a transzformációk viszonya (Ohmann), mélyszerkezet és stílus (Fowler) és a már említett „feldolgozás stratégia” (Dillon).

A fentebb felsorolt elméletek kiválasztása helyesnek és produktívnak mondható, minthogy mindegyik esetben a vizsgálat tényleges tárgya a kérdés lényegéről, a nyelvi kommunikáció sajátos stilisztikai funkciójáról mindenféleképpen sokat eláruló tény. Valóban, az említett elméletek képviselői a stílus fogalmát a nyelvi közlés általánosabb kérdéskörében elhelyezve vizsgálták, és mindegyikük vizsgálati eljárásaként a nyelvtudomány módszereit hasznosította. Ezek a közösnek tekinthető vonások egyben a szerző bírálatának a célpontját is alkotják. Mint majd látni fogjuk, épp ezt az általános kommunikációs szemléletet és a kizárólagos nyelvtudományi módszertant kifogásolja bennük.

Bírálatának kiindulópontja két meglehetősen közismert, sőt, mondhatni, banális tény. Az egyik az, hogy a nyelv segítségével „kommunikálunk”. A másik pedig az, hogy a kifejező forma és a jelentés között rendszer jellegű kölcsönös összefüggés van. Taylor szerint e két szempontnak mint elméleti előfeltételnek az elfogadása jelentős mértékben hatott a huszadik századi stilisztika fejlődésére. És e hatás szerinte negatív értékű, minthogy következményei elméleti és módszertani hibák (félreértések, hibás értelmezések), egészen pontosan: valamilyen nem kívánt „uniformizáltság”, hiszen bármelyik nyelvi üzenet stílárius tartalmát valamennyi befogadó számára azonosnak tekintik, és nem különítik el a nyelvi közlésben általános értékű jegyeitől a stílusbeli sajátost, egyedit. És emiatt lett szerinte kizárólagossá a nyelvtudományi módszer. E hibákat egy összegezés értékű műszóval a szerző „nyelvészeti (le)egyszerűsítésnek, redukálásnak” nevezi, ami kritikai vizsgálatainak vezérelvéül szolgál. Ezzel állítja szembe a maga felfogását, amelynek épp az a követelmény a lényege, hogy állandóan számolnunk kell az egyedi (egyéni) helyzeti „kontextusoknak” a közlésre gyakorolt hatásával.

Az így kimutatott, jellemzett és részleteiben is megvilágított hiba Taylor szerint fékezte a stilisztika fejlődését. Elismeri ugyan, hogy mindegyik új stíluselmélet épp a nyelvi kommunikáció stílárís funkcióinak egy-egy új értelmezésével (pl. Jakobson az üzenetre való „beállítással”, Riffaterre a maximális dekódolással) próbálta megújítani a stilisztikát, de ez, mint az egyes fejezetekben olvasható kritikai vizsgálataiból kiderül, végül sehol sem sikerült. Ami az így előállott helyzetből való kivezető utat illeti, Taylor úgy véli, hogy a nyelvi közlésnek egy új felfogására van szükség, amelynek alapján nyilvánvalóvá válik és hangsúlyozódik az, hogy a kommunikációban résztvevők mindvégig „egyedek” maradnak.

Taylor nézetei és magyarázatai kétségtelenül érdekesek és tanulságosak. Mégis bizonyos mértékig egyoldalúnak látszanak, minthogy a stilisztika mai nagy kérdései nem korlátozhatók pusztán csak arra a szempontra, hogy számolnak-e vagy nem az egyedi tényekkel. Nem korlátozódik pusztán csak erre már csak azért sem, mert a stilisztikum (a stílushatás, a stílusérték) sem fakasztható pusztán csak a nyelvi közlés egyénekhez vagy egyedi sajátosságokhoz kötődő tényeiből, nem beszélve arról, hogy a vitatható módszertani kérdések sem foghatók fel pusztán a nyelvtudományból való átvétel vagy nem átvétel problémáiként.

Állításunkat két érveléssel igazolhatjuk. Az egyik a ma sok helyen, többek között a nyelvtudományban és a stilisztikában is virágzó pragmatika, amelynek alapján a stílus egyéni és általános (mindenekelőtt az egyéni és a csoport, közösség közötti) összefüggéseit más megvilágításba helyezhetjük, mint korábban, anélkül, hogy az egyik vagy a másik fontossága elhomályosodna. A másik pedig a stilisztika önállóságának a megítélése. Arra gondolunk ugyanis, hogy a tudományközi kapcsolatokat ma, a határtudományok újabb virágzásának a korában másképpen ítéljük meg, mint a fejlődés megelőző szakaszában. Eszerint a stilisztika — mint oly sok más tudomány — önálló, de nem teljesen független, minthogy más tudományok, köztük a nyelvtudomány módszereit és szemiotikai alapon a másutt elért eredményeket analógiaként is hasznosíthatja.

E bírálható és vitatható kérdéseken túlmenően Taylor könyvében nemcsak a strukturális és generatív stíluselméletek átfogó vizsgálatát láthatjuk, hanem egy arra vonatkozó érdekes kísérletet is, hogy kimutassa a stilisztika fejlődésének (egyik) fő tendenciáját. Mindaz ugyanis, amit kötetében feltár, a feltételezett fő fejlődési vonalhoz tartozik.

Taylor munkájának vitatható értékei ellenére vannak nem vitatható erői (pl. a világos előadásmód, a következetes kritikai magatartás), amelyek azt bizonyítják, hogy jelentős szerepet játszhat a stilisztika sajátos státuszának a tisztázásában.

Szabó Zoltán

Scheiberné Bernáth Lívia: A magyarországi zsidóság személy- és családneve II. József névadó rendeletéig. Bp., 1981. 121 oldal. (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái. Szerk.: Scheiber Sándor. 10. sz.) A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása.

Különleges könyvet kaphatnak kézbe a magyar történeti személynevek kutatói a szerző és a Memorial Foundation for Jewish Culture jóvoltából (mely utóbbi a kiadás költségeit fedezte). Különös elsősorban a könyv témája: egy olyan népcsoportnak a névadási szokásait, gyakorlatát ismerteti, amely ugyan állandó kapcsolatban volt a magyarsággal, de amelynek szigorú hagyományőrző szelleme, belső életét, szokásait szabályokba szorító kemény törvényrendszere megőrizte a névválasztási gyakorlat ősi

konvencióit. Magyarországi létére képet ad az egész közép-európai zsidó névhasználati gyakorlatról, hiszen „... a zsidóság nemzetközi kapcsolatai révén a magyarországi zsidóság is a közép-európai zsidósággal ebben a tekintetben azonos, s így dolgozatunk tulajdonképpen a zsidóság közép-európai ágának névrendszerével foglalkozik” — írja a szerző (9).

A könyv elé Mollay Károly írt rövid, de sok szempontból fontos előszót. Ebből is megtudhatjuk II. József 1787. július 23-án kiadott névrendeletének a lényegét: „... a zsidóknak 1788. január 1-től német személy- és családnevet kellett választaniok, ill. viselniök” (7). Jóllehet a magyarországi zsidók egy része már — elsősorban magyar hatásra — addig is viselt családnevet, de ez — Mollay szerint — spontán névadás terméke volt, változhatott, úgynevezett „ragadványnév” szerepű volt. Utána kényszerűség lett a családnévviselés is, megváltoztatása pedig csak hivatalos úton történhetett. Kétségtelenül helyeselhető tehát a záró határidőpont megválasztása, hiszen II. József rendelete nemcsak a zsidó, hanem az egész Habsburg Birodalom, benne Magyarország névhasználatát is befolyásolta — többek között az egyházi anyakönyvek vezetésének kötelezővé tételével —, s korszakhatárnak tekintjük a XVIII. század végét az egész magyar személynévkutatásban.

Természetesen a legkorábbi adatokat is összegyűjtötte, földolgozta a szerző. Akad közöttük szép számmal a XV. századból is, de túlnyomó többségük a XVIII. századból való. Forrása a Magyar–Zsidó Oklevéltár első hét kötete volt. Jóllehet ennek a sorozatnak már 18 kötete látott eddig napvilágot, s a föl nem dolgozott kötetekben is akadnak szép számmal a névadó rendelet előtti személynevek, mégis jelentős ez a földolgozás nemcsak úttörő volta miatt, hanem számba vett adatainak nagy száma miatt is. Biztosan gazdagítani fogja még ismereteinket a korai Magyarország zsidó személyneveire vonatkozóan a további kötetek hasonló módszerű földolgozása, de ezzel a munkával az alapok le vannak rakva, lehet folytatni az építkezést.

A szerző két részre osztja gazdag anyagát. Az első között az egynevű személyek neveit tárgyalja, a második részben pedig a kétnevűekét. Két problémára hívja itt föl a figyelmet. Az egyik az, hogy nincs éles határ a két csoport között. Ugyanaz a személy néha egy névvel szerepel, más iratban pedig kettővel, sokszor változó névsorrendben. „Ilyen esetben nehéz megmondani, illetőleg csak az összeírás általános névírási gyakorlatából következtethetünk rá, hogy melyik a szűkebb értelemben vehető személynév, és melyik a családnév szerű név” (11). Ez a kérdés minden történeti névkutatót foglalkoztat egy-egy időszakban, s nem egyedül a zsidó nevekre nézve. Csak helyeselni lehet azt az eljárást, amit a szerző követ: egyenként dönti el a név a kereszt-, illetve családnévi jellegét. A másik probléma éppen ezekből a megnevezésekből, terminus technicusokból adódik. Érthetően viszolyogva fogadja a *keresztnév* meghatározást, s lábjegyzetében így ír erről: „Dolgozatomban ezt a terminus technicust megtartom, noha a zsidósággal kapcsolatban keresztnévet mondani ellentmondás. Azonban esetünkben sem az elő-, sem az utónév nem alkalmas. Ugyanannak a személynek a német szövegben elő, magyar szövegben utóneve van” (11). Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy valamennyinek a kikerülésére törekedett már J. Soltész Katalin is, amikor nagy munkájában (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979.) következetesen személynevet használt a keresztnév helyett. Különösen az elgondolkodtató számomra, hogy Scheiberné Bernáth Líviának sem jutott eszébe az a minden bizonnyal számára ismert tény, hogy a múlt századi magyar nyelvű zsidó anyakönyvek következetesen *egyéni név* meghatározással kerültek ki a keresztnév műszó használatát. Az izraelita anyakönyvek nyomtatott fejléceiben a múlt század közepétől végig ez a meghatározás szerepel. Sajnos 1895-ben nem ezt vette át a hivatalos terminológia, s ennek minden bizonnyal egyik oka, hogy az állami anyakönyvezés bevezetésében is részben zsidó törekvéseket láttak, ahogyan ezt Szentpéterfa plébánosa meg is fogalmazta 1895. szeptember 30-i születési anyakönyvi bejegyzésében:

„A judaizmus — protestantizmus és freinaurerizmus segítségével hozott törvények értelmében — melyek a magyar rom. kath. anyaszentegyház megaláztatására és meggyaláztatására irányítvák — október hó lén megkezdődött a lelkek és testek állami (nyilván-tartása) leltározása . . .” (OL Mikrofilmtár A. 4555.) (Bennem fölmerült ennek a terminusnak az átvétele és használata *egyénné* formában már régebben, amely így a *családnév* meghatározással igen jó korrelációban állna, s máig sajnálom, hogy pályám kezdetén hagytam magam lebeszélni az alkalmazásáról.)

A könyv az alapfogalmak tisztázása után foglalkozik a források helyesírásával, a nevek írásváltozataival. Van olyan is közöttük, amelynek 25–30 írásváltozata is található, természetesen ezeknek némelyike már alakváltozatnak is tekinthető. Igen helyesen külön is megemlíti a szerző a képzés útján alakult neveket, s elsősorban az *-el* és *-er* képzővel foglalkozik részletesebben (18).

Meglepően érdekes elvi fejtegetést olvashatunk a tulajdonnevek jelentéséről (18–20). Félreérti azonban a szerző Balázs Jánosnak azt a megállapítását, hogy a név mindig jelent valamit (ÁNYT. 1: 52). Természetesen elsősorban nem arról van szó, hogy egy-egy névnek közzói jelentése (is) lehet, hanem a név maga megmutatja a valahova való tartozását a név viselőjének (nemét, nemzetiségét stb.), s ez nem azonos a konkrét, közzói jelentéssel. Vagyis a közzói jelentés nélküli „elhomályosult” jelentésű vagy idegen eredetű nevek is hordoznak információkat, nem csupán identifikáció (jelölés, azonosítás) a szerepük. Ez semmiképpen sem mond ellent a Bibliában előforduló névváltoztatási eseteknek, vagy a primitív kultúrák emberei névmágiájának.

Nagyon hasznos és tanulságos a Bibliai nevek című fejezet. Ebben jelentésük szerint csoportosítja a szerző a neveket, s számtalan példával teszi érdekessé leírását, osztályozását. Különösen fontosak az „istenségre vonatkozó”, a szerző szóhasználatával: *theophor* nevek. Itt nem csupán a zsidóság isteneinek nevei szerepelnek, hanem órameus, kánaáni stb. istennevekből származó nevek is. Különös névadási mód volt a régi zsidóság körében a teljes mondatból vagy mondattöredékből való névalkotás. Ezeket több alcsoportban tárgyalja a szerző, most csak ízelítőül említek közülük néhányat: *Elchnan* 'Isten kegyességét tanúsította', *Elijahu* 'Jahve az én Istenem', *Jojuchin* 'Jahve segíti', *Michael* 'ki olyan mint az Isten?' stb. Természetesen ezek egy részét ismerhettük a névetimológiai szótárakból, ilyen szisztematikus rendszerezésük azonban még nem történt meg a magyar névtudományban.

Külön fejezet foglalkozik a Biblia utáni idők neveivel, majd az európai zsidóság neveivel. Ezek többsége a jiddisben alakult, változott, nyerte el végleges formáját. Rendszerezésük nem éppen következetes (keverednek a morfológiai és a szemiotikai valamint a funkcionális szempontok), mégis hasznosak és értékesek a magyar névkutatók számára. Így például keveset tudtunk a cégérekről, házjelvényekről adott nevekről, amelyek minden bizonnyal szimbólumnevek (mint ahogyan a házon is jelkép volt a funkciójuk), s a foglalkozásnevek kategóriájába illenek. Ugyancsak új — legalábbis számomra — az a tény, hogy a zsidóságnál a mozaiknevek régi hagyományon alapulnak, s így lett a *Rabbi Mosche ben Maimun* névből *Rambam*, a *Ben Rabbi Israel* névből *Bry* stb. Ugyanezek a különös névrövidítések vagy névösszevonások helynevekből alakult nevekben is előfordulnak. „Így lett *Fraustadt*-ból és *Freystadt*-ból a héber írásmód alapján *Pasch* és *Presch*, Kismarton *Eisenstadt* nevéből *Asch*. A jiddis népetymológia ebben az *Asch* névben az *Asche* szót érezte, 'és ezért héberre *Efer* alakban fordította le.” Prágában az *Altschul* név is rövidített *Asch* formában jelenik meg. Hasonlóképpen *Bochstein* (*Burk-unstadt*) *Baschként* használatos.

Az is figyelemre méltó közlés, hogy a legrégibb időktől a mai napig a zsidóknak otthoni, családi nevük mellett van az országban beszélt nyelvi nevük is. Erre az egyiptomi időktől kezdve egészen a németországi zsidóságig hoz föl példákat a szerző, de saj-

nos magyar adatokat itt nem olvashatunk. Megkérdezhetjük joggal, hogy vonatkozik-e ez a mai (vagy múlt századi) magyar zsidóságra is? Azt hiszem, nem.

A magyarországi zsidó nevekről eléggé szűkszavúan ír a szerző (38–44). Ha azonban az előző fejezetek magyar vonatkozásait is összeszámoljuk, részletes képet kapunk a XV–XVIII. századi magyarországi zsidó névhasználatról. Néhány megállapítása mindenképpen figyelmet érdemel. Ilyen például az, hogy a zsidóság névadásában nem játszott számottevő szerepet a társadalmi különbség. Ugyancsak nem talált a szerző földrajzi különbségeket a zsidó névdivatban. A családnévhasználatban viszont annál inkább. Nyugaton megszilárdult családneveket talált a XVIII. század elején, míg a keleti részekben alig fordultak ilyenek elő.

A könyv nagyobbik részét az adattárak töltik ki. Ezek közül az első az Oklevéltár első hat kötetének egyelemű neveit tartalmazza „Egyes nevek” címmel betűrendben, előfordulási számukkal együtt. Ezek nagy többségükben egyénnevek (keresztnevek), de előfordulnak közöttük magukban álló családnevek vagy ragadványnevek is.

A második adattár az egyénnevekből alakult családneveket adja szintén betűrendben, de előfordulási évükkel, alakjukkal és forrásjelzetükkel együtt. Legtöbbször ezek mellett részletes magyarázatokat, etimológiákat is találunk.

Meglehetősen elmosva, ennek az adattárnak a végén sorolja föl a szerző a foglalkozásra utaló neveket minden forrásjelzet nélkül, de szemantikai és morfológiai megjegyzésekkel.

Külön fejezetet kaptak a származási helyre utaló nevek, amelyek néveikkeinek a fölépítése megegyezik az egyénnevekből eredőkével. Talán ez a leggazdagabb anyagú része az adattáraknak. Külön szerepelnek a településen belüli helynevekből eredő családnevek és a nagyobb földrajzi egységre vonatkozó nevek.

A kötetet rövid összegzés zárja, amely áttekinti a vizsgált négy évszázadnak a fejlődéstörténetét, s fölhívja a figyelmet a további kutatásokra, a névadó rendelet utáni időszakok vizsgálatára, ami bizony hasonlóképpen fontos feladat lenne, s a magyar névtudomány számára is sok új eredményt adna.

Hajdú Mihály

Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben. Firon András az Élet és Irodalom „Visszhang” rovatában (1983. júl. 22.) — Józsa György Gábornak a Wallenstein című nyugatnémet tévéfilmsorozatról a Magyar Nemzetben 1983. jún. 29-én közölt észrevételeihez kapcsolódva — azt írja, hogy „nálunk még mindig a Habsburg-Monarchia térképét használjuk . . . A turista könyveknél csökönyös harcot kell vívni némely szerzőkkel, hogy a cseh (lengyel, horvát) helységneveket végre csehül (lengyelül, horvátul) írják”. Fölveti, hogy „az arrafelé járó magyar turisták kedvéért nem ártana odaírni mindig járójelben a mai cseh (lengyel, horvát) neveket is”.

Nos, ezt a harcot azt hiszem, igazán sikeresnek mondhatjuk. Legalábbis, ha az utóbbi években kiadott turista könyveket, így különösen, ha az egyes országokról megjelent, népszerű Panoráma útikönyveket forgatjuk. Csehszlovákia és Románia kötetei a helynévmutatóban általában feltüntetik a településeknek mind a mai, mind a régi — magyar, vagy német — nevét. (Ha a településnek régen egyidejűleg német és magyar neve is volt, akkor csak a magyar neve szerepel.) Előfordul azonban olykor, hogy már csak a mai név jelenik meg: pl. *Karlovy Vary*, *Marianské Lázně* esetében nincs utalás *Karlsbad*-ra, *Marienbad*-ra.

A Jugoszlávia és Ausztria kötet helynévmutatójában is megtaláljuk a mai szerb-horvát és német nevek mellett az egykori történeti Magyarország területére eső települések régi magyar nyelvű változatait, de hiányoznak a Monarchia egyéb területein a történelemből jól ismert, több évszázados — nem is német, hanem pl. olasz — városnevek, mint pl. *Spalato*, *Ragusa*, vagyis *Split* és *Dubrovnik* elődei. A Szovjetunióról szóló kötet helynévmutatójából már nemcsak a néhány Monarchiabeli német városnév, hanem az egykori magyarországi települések magyar neve is hiányzik. Nemcsak *Lemberg*-et keressük hiába, hanem *Ungvár*-t, *Munkács*-ot, *Beregszász*-t is, mert csak *Lvov*-ot, *Uzgorod*-ot, *Mukacsevo*-t, *Beregovo*-t találjuk. Egyébként teljes összhangban a Kárpátalja — ma Ukrajna „Kárpáton túli” közigazgatási egysége — területén megjelenő magyar nyelvű kiadványok nyelvi gyakorlatával, amely következetesen csak orosz nevükön emlegeti az egykori magyarországi településeket. A csehszlovákiai magyar nyelvű sajtótermékek a szlovák hivatalos megjelölések mellett zárójelben rendszerint az eredeti magyar nevet is megadják. Ezzel szemben a romániai és jugoszláviai magyar nyelvű újságok, folyóiratok az esetek többségében magyar nevükkel illetik a régi magyarországi településeket — miként idehaza is újabban általában ez a gyakorlat alakult ki.

A Szovjetuniót bemutató útikönyv helynévmutatójában alkalmazott gyakorlat következményeinek illusztrálására előadnám közelmúltbeli személyes élményeimet. Egy autóbuszkirándulás keretében programon kívül, váratlanul elvittek Ungvárról (Uzgorodról) Lvovba (Lembergbe) is. Minthogy erre otthon nem „készültem fel”, az autóbuszban el akartam kérni az egyik útítársamtól a Szovjetunió útikönyvet, melyet Magyarországrol magával hozott. Erre a programon kívüli kirándulásra azonban nem hozta el, mert — mint mondta — a kötet helynévmutatójában sehol sem találta Lemberget.

Ez a — kizárólag a mai államjogi és nyelvi viszonyokra szorítkozó, illetve azokat tükröző s egyben a könyvek használhatóságát is csökkentő — gyakorlat jellemzi a lengyelországi útikönyvet is, melynek helynévmutatójából szinte teljesen hiányoznak a mai nyugat-lengyelországi települések egykori német nevei. Csupán *Oswiecim*-ről tudhatjuk meg, hogy *Ausschwitz*-nak is hívták, de nincs utalás arra, hogy Gdansk, Wroclaw stb. városok alig négy évtizeddel ezelőtt és századokon át *Danzig*, *Breslau* stb., sőt magyarul *Dancka* és *Boroszló* néven is ismertek voltak. Az 1983-ban megjelent Törökország kötet helynévmutatója tájékoztat ugyan arról, hogy Rodostó ma *Tekirdag*, Szmirna pedig *Izmir*, de csak *Edirne*-t találjuk a névsorban a régi *Drinápoly* említése nélkül, hogy ne is szóljunk az *Iznik* = *Nicea*, *Bodrum* = *Halikarnasszosz* stb. kapcsolatokról. És ez annál is sajnálatosabb, mert a néhány évvel korábban kiadott útikönyv („Törökországi utazások”) mutatójában sokkal több utalást kapunk a történeti helynevekre. Pedig a diákok ma is *drinápolyi* csatáról és békéről tanulnak, a második világháború előzményei között „*danzigi* kérdés”-ről, apáik és nagyapáik világháborús élménybeszámolóiban *Lemberg*-ről hallhatnak, az irodalomtörténeti órákon Arany János *karlsbadi* gyógykúráiról, Goethe *marienbadi* elégiájáról, a középkori tananyagban arról, hogy *Spalato* és *Ragusa* dalmáciai városokat a magyar királysághoz csatolták, stb. Folytathatnánk a a sort a politika- és hadtörténet, az irodalom és művelődéstörténet stb. példáival: történeti tárgyú tankönyveink és ismeretterjesztő könyveink gyakran nem tüntetik fel — legalább zárójelben — a múltban másként ismert települések mai hivatalos nevét. (Honnan tudhatja pl. aki a népszerű „Így élt...” sorozatban Rákóczi Ferencről olvas, hogy *Neuhaus* — ahol az ifjú Rákóczi tanult — nem más, mint a csehországi Jindrichov Hradec város?) Útikönyveinkből gyakran hiányzik az utalás a helységek (vagy más földrajzi egységek) korábbi nevére. Ily módon bizonyos földrajzi nevek mai és régi (történeti) formája egymástól elkülönített, független, önálló életet él. Ez az „identitászavar” viszonylag könnyen feloldható lenne: az útikönyvek helynévmutatójában ne hagyják el a régi történeti nevek utalást, másrészt a történeti tárgyú könyvek (különösen a tankönyvek) tüntessék fel a könyvben előforduló földrajzi nevek mai megfelelőjét az ország megjelölésével. Erre technikailag legalkalmasabb megoldásnak egy függelékszerű helységnévmutató kínálkoznék.

Kápolnai Iván

Csinom Palkó. A *Nyelvőr* 1984. 1. számában olvastam Horváth Károly hozzászólását ugyancsak „Csinom Palkó” címmel. Hadd tegyek ehhez hozzá én is valamit.

Martinkó András „Lóvá tettem Csinom Palkót” leleményes című cikke világitott meg számomra egy kb. 60 évre visszanyúló gyermekkori emlékemet. Akkor szülőfalumban, Poroszlón (Heves m.) nemegyszer hallottam, hogy a parasztember, mikor befogni készült a lovát, ezekkel a szavakkal hajtotta el azt a csikót, amely az anyja mellett lábatlankodott: *Csina, te!* Én akkoriban úgy hittem, ez holmi becézése a csikónak — Martinkótól tudtam meg, igazában mi is a jelentése.

És még valamit: akkoriban, hat-hétéves koromban kétféleképpen lovacskáztunk. Vagy úgy, hogy egyikünk spárgából való gyeplőt kapott a vállára, a másikunk a spárga két végét a kezében tartva, hajtotta a társát. Vagy pedig úgy, hogy a marha lábszárcsontjába, amit főzés után megkaptunk, spárgát fűztünk, úgy húztuk magunk után. Ennek a csontnak általunk használt neve *csencsikó* volt. Mármost, hogy ennek a szónak van-e köze a Horváth Károly említette *csená*-hoz, azt nem tudom, de úgy gondolom, igen.

Jólesz László

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Martinkó András</i> : Hogyan állít a magyar nemzet „országokat”? Berzsenyi „elszórt” csontjai	370
<i>É. Kiss Sándor</i> : Sőre — Egy szerény adalék a szélhámossághoz	374

Szemle

Talbot J. Taylor: <i>Linguistic Theory and Structural Stylistics</i> (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	378
Scheiberné Bernáth Livia: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei (Ismerteti: <i>Hajdú Mihály</i>)	379

A nyelvőr postája

<i>Kápolnai Iván</i> : Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben ..	383
<i>Jólesz László</i> : Csinom Palkó	384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszzerű kérdései*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveg. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezele*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8